

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ, ԳՐԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ի Ր

№ 7—8 1892

ՅՈՒՂԻՍ—ՕԴՈՍՏՈՍ

1892 № 7—8

ԶՈՐՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

	Երես	
1 Զեյ, ՍԻՆԱՏՈՊՈՂԿ.	1031	Պրամպուղինդը Պրադպում:
2 ՇԻՂԵՐԻՑ-ԲԱՂՈՒՂԵԱՆ, Զ.	1038	Բախտը և խմատութիւնը (բանաս.):
3 Զեյ, ՍԻՆԱՏՈՊՈՂԿ.	1039	Կոմսուհի Բոժենա:
4 ԹՈՒՄԱՆԵԱՆՑ, ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ	1045	Իմ եղբայրները օտար. մէջ (բան.):
5 ՆՈՅՆԸ.	1046	Լսում ես դու էլ (բանաս.):
6 ՎԱՆՑԵԱՆ, ԳՐԻԳՈՐ.	1047	Հալ բոշաները:
7 ՇԻՂԵՐԻՑ-ԲԱՂՈՒՂԵԱՆ, Զ.	1065	Աշխարհի բաժանումը (բանաստեղծ.):
8 ՍԵՆԿԵԻԶ, ՀԵՆՐԻԿ	1067	Առանց զաւանճքի (մաս երկր.):
9 ՇՈՒՄՅ, Գ. Ա.	1105	Հաղաքանութիւնը Եւրոպայում:
10 ՈՒՄԻԿԵԱՆ, ՆԵՐՍԷՍ, ԲԺՇ.	1127	Անդառնութիւն և կերակուր (վերջ):
11 ՎԱՐԴԱՆԵԱՆՑ, ԳՐԻԳՈՐ.	1139	Տնտեսական գրութիւնը Ռուսիայում:
12 ԱՐԱՍԽԱՆԵԱՆՑ, ԱԻՆՏԻԲ.	1145	Գաղափարի մի լաղթանակ:
13 Ա., Ա.	1156	«Յարութ. Արարատեանի կեանքը»:
14 ՎԱՆՑԵԱՆ, ԳՐԻԳՈՐ.	1164	«Ջաւախքի բուրմունք»:
15 ԼՈՒՍԻՆԻ.	1169	Խոլերան Կովկասում:
16 ԶԱՔԱՐԵԱՆ, ՊԵՏՐՈՍ.	1173	Հալերէն դրքերը 1891 թ.ին:
17 Ֆ.	1179	Ժղիթակցութիւններ Ռուսաստանից:
18 Օ.	1194	Արտասահմանեան Քրոնիկ:
19 Շ.	1215	Քաղաքական Տեսութիւն:
20 ԽՄԲ.	1241	Խմբագրութեան կողմից:

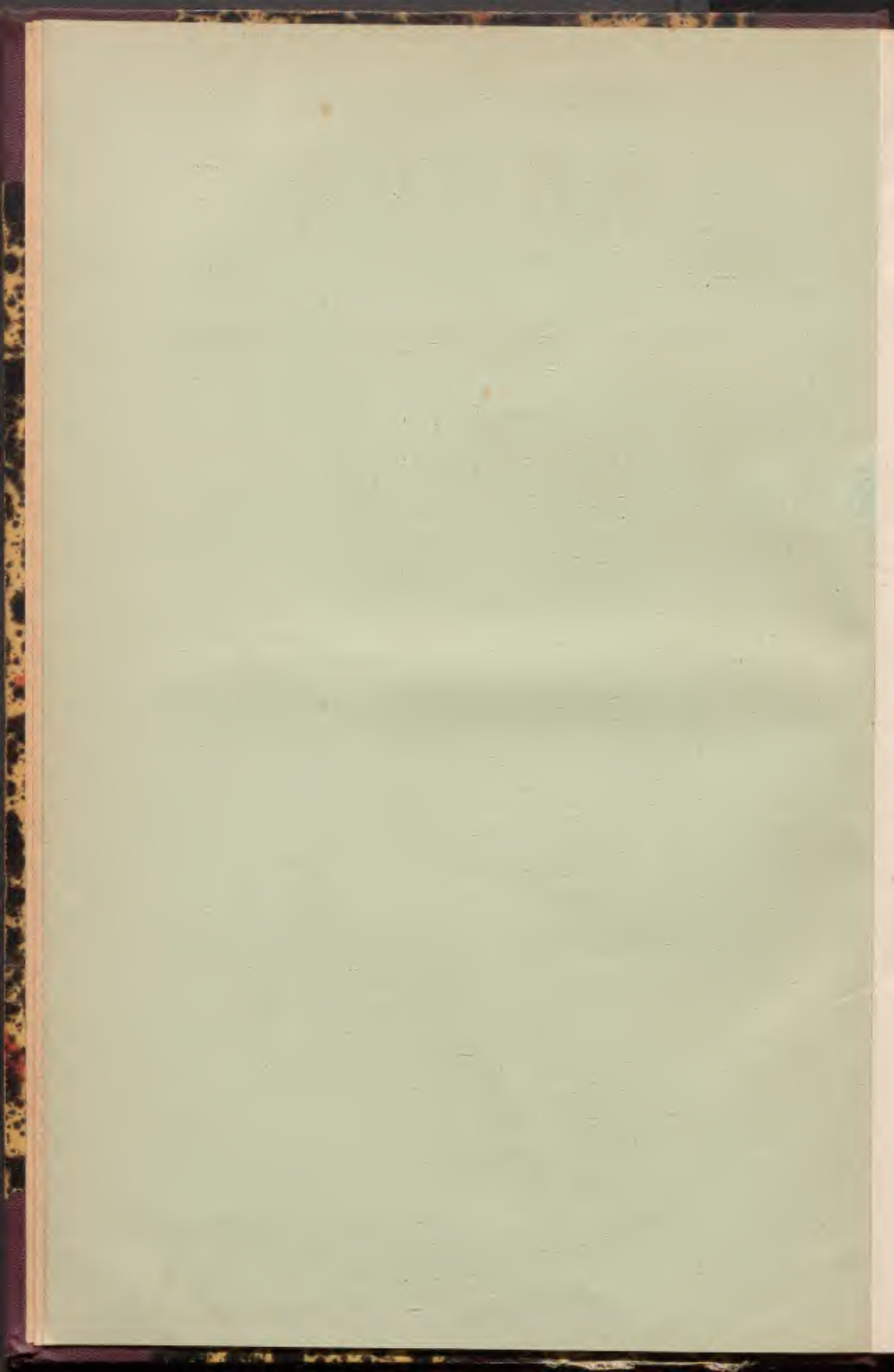
ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹ ԻՆՆՆԵՐ:

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

ՏՊԱՐԱՆ Մ. Գ. ՌՕՏԻՆԵԱՆՑԻ

1892

Մ Ո Ւ Ր Ճ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ, ԳՐԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ի Ր

№ 7 — 8 1892

ՅՈՒՆԻՍ — ՕԳՈՍՏՈՍ

1892 № 7 — 8

ԶՈՐԲՈՐԴ ՏԱՐԻ

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

ՏՊԱՐԱՆ Մ. Դ. ՌՕՏԻՆԵԱՆՅԻ

1892

ДОВОЛНО

ВЪЗРАЖЕНІЯ

Дозволено цензурою. Тифлисъ, 24 Іюля 1892 г.

Типографія М. Д. Ротиніанца. На Гол. просп. соб. домъ № 41.

ВЪЗРАЖЕНІЯ

ВЪЗРАЖЕНІЯ

ВЪЗРАЖЕНІЯ

ՄԻՍՏԵՐ ՊԼՈՒՄՊՈՒԴԻՆԳԸ ՊՐԱԳԱՅՈՒՄ

ՍԻՆԱՏՈՊՈՒԿ ԶԵԽԻ ¹⁾

Մի անգամ, պատահամբ ներս մտայ մեր ամենալաւ հիւրանոցներէց մէկի սեղանատունը: Համեստ նստելով դռան մօտ զանազ մի սեղանի, ձեռքս առայ կերակուրների լայնածաւալ ցանկի թուղթը: Լոյսի աղոտ նշոյլով ես նրան շուռ տւի ձախ կողմը—բայց այնտեղ ոչինչից ոչինչ չը կար: Ապա, ձնշւած հոգոց հանելով ես սկսեցի աչքի անցնել նրա երեսի գերմաներէն գրւած կողմը: Այդ իմ ուսումնասիրութեան միջոցին ուշադրութիւնս գրաւեց քայլերի մօտեցող աղմուկը, և երբ ես անհամարձակ աչքերս վեր ուղղեցի՝ դիմացս կանգնած տեսայ կեղներին ²⁾, որը իւր՝ հլու, լարւելու չափ կռացած դիրքով, իւր բարակ, շնորհալի սև Ֆիգուրով յիշեցնում էր մի մեծ հարցական նշան: Սրա ետեւից կռած էին դէպի ինձ նմանապէս մի քանի այլ հարցական նշաններ զանազան մեծութիւնների: Այս բազմադէմ սպաւորիչ հարցը ինձ այնպէս շփոթեց որ ես յանկարծակի դուրս թողի շրթունքներից արդեօք մշնիք Վիեննայի ritzky ³⁾:

Զեխերէն այդ խօսքերը բերանիցս դուրս թռան թէ ոչ—եւ

¹⁾ Ս. Զեխ'ը—նորագուն չեխ գրականութեան առաջնակարգ ներկայացուցիչներից մէկն է: Մեւած է 1846 թ.: Բացի արձակ գրւածներից ունի նաև բանաստեղծութիւններ, որոնք շատ չարգլւած և սիրւած են իւր հաւրենիքում: Այս մէկ նրա ծաղրը գրւած է 1879 թ.: Ներկայ թարգմանութիւնը արւած է ռուսերէնից:

²⁾ Աղդպէս են կոչւում հիւրանոցների, ճաշարանների, դարեջուր ծախողների սպասաւոր ծառաները գերմանական երկիրներում:

³⁾ Կտպետի մի տեսակը:

ինքս վախեցայ դրանց ճաշնից այսպիսի մի տեղում: Դիմացս կանգնած հարցական նշանների վրա իմ արտասանած խօսքերը ներգործեցին մի կախարդական հմայութեամբ: Նրանց կռացած մարմնի մասերը ուղղեցան ըստ պահանջի և մի ակնթարթում դիմացս կանգնած էին մի քանի հայցական նշաններ. բայց միայն մի ակնթարթ էր դա: Եւ երբ ես բարձրացրի ամօթից կախ գցած աչքերս—դիմացս կանգնած էր նոցանից մէկը, նա՛ որ ամենից քիչ շնորհալին էր. միւսները հեռացել էին ասես կախարդութեամբ: Դիմացս կանգնած մնացած օրինակը սիգօրէն ետ գցեց իւր ամբողջ կազմածքը այնպէս որ յատակի հետ կազմեց մի բուլթ անկիւն: Բարձրից ներքեւ նայում էր վրաս կիսասիւսւփ շեկաւուն արտեանունքի տակից և նրա բերանի շուրջը խաղ էր խաղում մի արտայայտիչ հեգնական ժպիտ: Դորա փոխարէն նրա հաճոյակատարութեանը տեղ տեղ մի սիրուն արձակութեան: Վերքաշելով իւր ծնօտը՝ նա կամաց-կամաց քաշքշում էր իւր երկար և բաց գոյնի բակեմբարդը ¹⁾ կամենալով կարծես նրան դուրս քարշել, այնուհետեւ նոյն գործողութիւնը կատարեց միւս բակենբարդի հետ և վերջապէս արտասանեց արիստոկրատիկական և ոչ չեխական շեշտով — լի՛հո՛նով: Դէ ի հարկէ լիմոնով, զառասխտանեցի ես, և կուրծքս լցեց ուրախութեամբ և հպարտութեամբ. հասկանում է եղել չեխերէն. նոյն իսկ չեխերէն էլ պատասխանեց:

Այդ ժամանակ հայեացքս ընկաւ հարեան սեղանի վրա: Այնտեղ նստած էր մի կարճիկ բայց պէր մի մարդ բոխչաւոր հագուստով, յարթ ածիլած և գերուկ երեսով, լայնընդերքի վրա զոնուող նօսր ընչանցքով և երկուսի ձեղքւած ծնօտով: Այս մարդու մեծ և կապտագոյն աչքերը յառած էին ուղղակի ինձ վրա: Ես իմերը օւրիշ կողմ գցեցի բայց մի ըստից յետոյ էլի նայեցի վրան քարշելով այն զօրութեամբ որ ունի յառած հայեացքը:

Չէ, դէ սա արդէն միանգամայն վեր էր քաղաքավարութեան սահմաններից: Այս մարդը ինձ գննում էր բոլորովին անամօթաբար. այսպէս կամաւ զննող հայեացքով նայել կարող է միմիայն նկարիչը իւր կաղապարի վրա կամ մուլէի աչքերուն իցոյց դրած էսկիմոսի վրա: Վերջապէս այս յանդուգն ուսումնասիրողի վրա ես

¹⁾ Միրուք—ծնօտ, տեղը վեր արած:

զցեցի՝ իրաւացի բարկութեամբ լի իմ հայեացքս։ Այնքան է որ նա ըմբռնեց այդ իմ հայեացքի նշանակութիւնը. տեղիցը վերկացաւ և թեթեւ գլուխ տալով մօտենալով սեղանիս կոտորուած գերմաներէն լեզուով արտասանեց. թոյլ տւէք Ձեզ ներկայանամ — Յովնաթան Պլումպուդինգ, Բլէկէֆօրնից, Անգլիայի Լանկաստեր դքսութիւնից։

Ես գլուխ տւի թեթեւ կերպով — բայց դէմքս պահպանեց սառն արտայայտութիւն։ Նրա ասածը անշուշտ մեղմացնող հանգամանք էր — բայց ամեն բան չի թոյլ տրւած նաև անգլիացուն։

Սակայն առանց քաշելու միտեր Պլումպուդինգը նստեց կողքիս և շարունակեց։ Դուք զարմանում էիք այն հետաքրքրութեանը որով ես նայում էի ձեզ։ Պարտք եմ համարում ձեզ բացատրութիւն տալ։ Դատելով այն խօսքերից, որոնցով դուք այս րոպէին դիմեցիք կէլներին, ես ենթադրում եմ որ դուք Ձեխ էք։

— Դուք չէք սխալուում։

— Ճշմանիւ, իսկական Ձեխ։

— Ի հարկէ։ Միթէ Ձեխը ձեզ համար զարմանքի արժանի մի հազադիւր բան է։

— Ուրեմն իսկական Ձեխ էք։ Առաջին չեխը որին ես տեսնում եմ երես առ երես, որի ձեռքը կարող եմ իրապէս սեղմել։ Վերջապէս ես դուայ այն ինչ որ սպարդիւն կերպով պտուում էի երկու օր շարունակ քաղաքիս մէջ։

— Այդ ի՞նչպէս։ Դուք արդէն երկու օր է ինչ Պրագայումն էք և միայն այժմ էք պատահում առաջին Ձեխին։ Այ, դա անկարելի բան է, անհաւատալի է։

— Սակայն սա ճշմարտութիւն է։ Այ տեսէք, հայրենիքումս ծանօթացայ մի երիտասարդ սլաւոֆիլի հետ, որը մեզ ամենիս հետ վիճում էր թէ Ձեխաստանը ամբողջովին գերմանական չէ, թէ ընդհակառակը, նրա բնակիչներին մեծ մասը կազմում է մի առանձին ժողովուրդ որը խօսում է իրան յատուկ չեխ լեզուով և որը ունի, նոյն իսկ բաւականին հարուստ, սեփական մի գրականութիւն։ Ուստի ես վճռել էի որ յետագայ ճանապարհորդութեանս պիտի այցելեմ անպատճառ նաև Ձեխաստանը անձամբ համոզելու համար այդ պատմածի ճշմարտութեանը կամ անճշմարտութեանը։ Հէնց այդ պատճառով Դրեզդենից ճանապարհս ուղղեցի դէպի Վլա

դան, ճանապարհին ես հետաքրքրութեամբ էի զննում ճանապարհորդներին և լարած կերպով ականջ էի զննում նրանց բառաւին—բայց իզուր: Ամբողջ ճանապարհի վրա մինչև Պրագա ես լսում էի միմիայն դերմաներէն և Ֆրանսերէն լեզուները և ոչ մի հաս բառ չեխերէն:

—Ներողութիւն, դուք ո՞ր կարգովն էիք դալիս:

—Երկրորդ կարգով. առաջինում չեմ ճանապարհորդում սկզբունքով: Մի քանի կայարան Պրագա չը հասած—ներս մտաւ մի ծեր մարդ մի ջահիլ գեղեցիկ տիկնոջ հետ: Այդ գեղեցիկուհու տիպարը ինձ աչնքան ոչ դերմանական թւաց, այն աստիճան բնորոշ սլաւական—որ ես նրան միանգամայն Աիբուշի թուան թու կարծեցի: Այն սլաւոֆիլը իմ հայրենիքում սովորցրել ինձ մի քանի չեխական նախադասութիւններ: Ես էլ օգուտ քաղեցի այդ իմ համեստ տեղեկութիւններից՝ չեխերէն խօսելու համար իմ ենթադրած չեխուհու հետ: Փորձած փորձիս միակ արդիւնքը այն եղաւ որ ես կրկին համոզուեցի թէ ինչքան նրա՝ կապոյտ աչքերին և ուռած բաց վարդագոյն շրթուեքներին սաղում է արհամարողական արտայայտութիւնը: Եւ վերջապէս միւս ուղեկիցներս էլ նայեցին վրաս զարմանքով, հէզնական ժպիտով, կարծես թէ ես յանցանք գործած լինէի, մի չընդունած բան արած լինէի: Այնու ամենայնիւ ես փորձ փորձեցի իմ չեխական նախադասութիւններից մինով դիմել կոնյուկտորին: Բայց սա էլ նայեց վրաս սկզբում զարմանքով, իսկ յետոյ աչնպէս իբր թէ արածս անտեղի հանաք լինէր: Սրանից յետոյ ես այլ ևս վախ էի կրում փայլելու չեխ լեզուով: Սիրուն սլաւոֆիլ, մտածում էի ես, սա է ուրեմն քո գրականապէս զարգացած լեզուն որ նոյն իսկ անհամարանք է յարուցանում երկաթուղային ամենաստոր ծառաների մէջ:

—Յօ—ասացի ես վճռողաբար,—այդքան ցածր դեռ մենք չենք ընկել, բանը շատ պարզ է. մեր երկաթուղիների մեծ մասը գտնւում է դերմանացիների ձեռքին և երկրորդ որ ձեր բռնած կարգով մեզանում գլխաւորապէս օտարներն են ճանապարհորդում:

1) Table d'hôte: table==սեղան, hôte==հիւր. հիւրանոցի ճաշասեղան կամ ճաշատուն:

—Սա պէտք է ձեզ հաւատամ: Սա ինքս օտար երկրացի եմ և ան-
ծանօթ ձեր բարք ու վարքերին: Իսկ Պրագայում Պրագայում կառքից
իջայ թէ չէ, բեռնակիրը զիմեց ինձ գերմաներէն լեզուով: Հիւրանոց-
ների պատերից կախւած բոլոր յայտարարութիւնները՝ գերմաներէն են:
Սկայ հիւրանոց և հիւրանոցի ծառան ինձ բարեւոյց գերմաներէն: Երգե-
հոնի փողերը ամենահաստերից սկսած մինչև ամենաբարակները միայն
գերմանական հնչիւններ էին հանում: Ծառայողները խօսում էին գեր-
մաներէն, հիւրերից և ոչ մէկը մի հատ բառ չարտասանեց չեխերէն:
Տարլ-գոտին ¹⁾ ժողովւած զանազան կարողութեան, հասակի և
սեռի մարդիկը խօսում էին գերմաներէն, ֆրանսերէն, անգլիերէն,
իտալերէն, մի խօսքով ամեն տեսակ լեզուով, միայն չեխերէնն էր որ
չէր լսում սրանց մէջ:

Սա ներս մտայ ամենամօտ և շքեղ մի սրճատուն, այստեղ ևս
ինձ զիմաւորեցին գերմանացի կեղներներ և ամեն կողմ լսում էր
գերմաներէն բառառը: Ներս մտայ մի քանի փառաւոր մագաղին-
ներ և սրանց տէրերը, ծախողները, զանձապետները զիմում էին
ինձ գերմաներէն: Այցելու գնողները, մի քանի խանութներ-
ում ժողովւած տիկիներն մի բազմութիւն, հարցնում և սա-
կարգում էին բացառապէս գերմաներէն լեզուով: Սա վարձեցի մի
ուղեցոյց օտարականի և հետը շրջեցի կառքով բոլոր պլխաւոր փո-
ղոցները: Գերմաներէն լեզուով նա դարձնում էր իմ ուշադրութիւնը
զանազան յուշարձանների, ցոյց տւեց ինձ գերմանական կազինօն,
գերմանական զիմնազիւան մի փառաւոր պալատի մէջ, գերմանական
գրական ընկերութիւնը, գերմանական համալսարանը ¹⁾ զուան մօտ
կանգնած խաչաձաճմուկ բուրձերով ²⁾, գերմանական թատրոնը, գեր-
մանական...

—Բայց չէ որ նա ձեզ ազգային թատրոն էլ ցոյց տւեց:

—Նա ինձ ցոյց տւեց մի շքեղ շինութիւն, ուր չեխ մուսան
միայն դալ տարի պիտի բնակութիւն հաստատի. իսկ այդ շինու-
թեան քամակին մի տուն, որի մէջ նա բնակւում է այժմ: Սակայն
ես համոզւեցի որ սա, նման բոլոր ուղեցոյց առաջնորդներին, ան-

¹⁾ 1879-ին Պրագան չունէր չեխ համալսարան:

²⁾ Բուրձէ գերմաներէն նշանակում է մեծ տղա:

բարեխիղճ ստախոս էր: Ես կամեցայ ներսից տեսնել այդ տունը և նա պատասխանեց որ հէնց այդ ժամին ընկերացիացի ¹⁾ ժամ էր: Բայց ես հաստատ մնացի ասածիս վրա: Վերջապէս—մտածում էի ես, առիթ կունենամ լսելու չեխերէնը: Մենք ներս մտանք և ես տեսայ բեմի վրա կանգնած գերասաններ և գերասանուհիներ, որանք արձակ համարձակ խօսում էին ընկերացիացիից առաջ: Ահա մի խումբ աչքի ընկնող գերասաններ—ականջ եմ դնում ընդհանրապէս և համոզում, որ այդ չեխ կարծեցեալ գերասանուհիները բարձրաձայն խօսում են գերմաներէն: Նեղացած՝ ես դուրս եկայ թատրոնից և արձակեցի ստախոս առաջնորդիս: Այնուհետև ինքս ինքնադուրս մի քանի փորձեր արի: Ես կարողացայ մոտեցնել մի քանի քաղաքացիների ընտանեկան սրբարանները բնակարան վարձելու պատրաւով լրագիրների համաձայն քրահով տրուող տներում: Դռներին կպցրած էին չեխերէն անուններ, բայց ներսը մտնելուս պէս տանաէրը դէն դրեց գերմանական լրագիրը, տանտիկինը բարեկեց ինձ գերմաներէն, օրիորդ աղջիկները զաշնամուրի ձաջնակցութեամբ գերմաներէն էին երգում և թերթում գերմանական ծաղրական թերթեր... Իսկ մի երիտասարդ պրոֆեսորին այցելած ժամանակ — տեսայ նրան գերմաներէն մի գիրք չօրինելիս:

—Այդ ամենը ոչնչից ոչինչ չի ապացուցանում, ասացի ես գրեթէ զայրացած: Դա միայն մի զժբաղդ պատահմունք էր որ դուք ամեն տեղ գերմանական բառքառի էիք հանդիպում: Ձեխաստանը և նրա սիրտ Պրագան բնակեցրած է մեծ մասամբ չեխերով: Գերմանացիների հետ մենք չունինք և մեր յարաբերութիւնները լարւած են: Թոյլ տւէք ինձ լինել ձեզ առաջնորդ և ես ձեզ կապացուցանեմ շատ շուտով որ Պրագան չեխ քաղաք է: Անշուշտ մենք չենք դնաց զլիսաւոր փողոցով. մենք կը գնայինք քաղաքի հեռու թաղերը կողքի փողոցներով: Այնտեղ — այդ կողքի փողոցներից մինի վրա դուք կը գտնէիք չեխ գեղարւեստասիրական կլուբը, մի ուրիշում — չեխ գրական ակումբը, մի խուլ փողոցում — չեխ քաղաքային կլուբի մեծ շինութիւնը, քաղաքի ծայրում չեխ մարմնամարզական դահլիճը, ամենահեռու արւարձաններում հիանալի չեխ դպրոցական

¹⁾ Ներկայացումի փորձը: Բառացի նշանակում է կրկնողութիւն:

շէնքսեր. եթէ դուք չէք պահանջում անպայման շքեղութիւն—եսկը տանեմ ձեզ շատ հիւրանոցներ և սրճարաններ, որոնց յաճախում են միմիացն չեխերը: Անշուշտ, այնտեղ էլ երբեմն կը պատահի գերմանական բառբառը.—բայց թէ դրա պատճառը կը լինի ներկայ եղած մի գերմանացի, որի շնորհիւ մնացեալ հասարակութիւնը կը սկսէ զործածել պետական երկրորդ լեզուն: Իրաւ է, հարուստ չեխ գերդաստանները աւելի սիրով խօսում են գերմաներէն, բացառապէս կարգում են գերմանական գրքեր և լրագիրներ, յաճախում են գերմանական թատրոնը, գերմաներէն են կրթում իրանց երեխայոց,—մի քանիսը կարծելով թէ դա է ընդունւած լաւ ձևը, միւսները հետեւելով մոդային, այդ անմիտ մոդային,—բայց թէ դուք պէտք է տեսնէք թէ այդ գերդաստանների պետերը ինչպիսի համոզմամբ իրանց ձայնը, ընտրութիւնների ժամանակ, տալիս են չեխ պատգամաւորին: Իրաւ է մեր գիտնականները իրանց շարադրութիւնների մի մասը հրատարակում են գերմաներէն լեզուով, բայց թէ դա անւում է չեխ անւան հռչակը նաև արտասահմանում տարածելու:

—Շատ շնորհակալ եմ, ասաց վերկենարով իւր տեղից միստեր Պլումպուրդինգը, ձեր պատրաստականութեան համար որ դուք առաջարկեցիք առաջնորդս լինելու: Սակայն ներեցէք եթէ ես օգտուելու չը լինեմ ձեր առաջարկութիւնից: Թէև ձեր այդ բոլոր յարաբերութիւնները ինձ չեն վերաբերում, սակայն ես վախ եմ կրում մի գուցէ ամեն քայլափոխում մաղձա շարժի սրտումս: Առերես՝ տաքարիւններիցը չեմ ես. բայց այդպիսի մի անմոռութեան վրա սառնասիրտ նայելը՝ իմ ոյժերից վեր է: Եթէ դուք գերմանացիների հետ անհաշտ կուլի մէջէք—ապա ներեցէք ոճիս—դուք կուռում էք նրանց հետ դանակի հակառակ կողմով. բռն կողմովը հարւածում էք թշնամուն, իսկ սուր կողմովը ձեր իսկ կուրծքն էք քերթում: Մնաք բարեւ, վերջապէս ահա և կեջները բերում է ձեզ ձեր պատիրած rizek'ը:

ԲԱԽՏԸ ԵՒ ԻՄԱՍՏՈՒԹԻՒՆԸ

Շ Ի Լ Լ Ե Ր Ի

Յարգմ. Ձ. ԲԱԼՈՒՂԵԱՆԻ

Յախտը մի օր իր Սիրելուց նեղացած
Իմաստութեան մօտը թըռաւ ու ասաց.
«Ա՛ռ այս բոլոր իմ գանձերը, բարիքներ,
«Նւ եկ դառնանք մենք այսօրից ընկերներ,
«Ռքքան հարուստ—ես պարզէներ անհամար
«Տալիս էի քո Նախորդին մայրաքար,
«Սակաջն էլի նա դժգոհէր միշտ լինում,
«Ապերախտը ինձ ժըլատէր համարում...
«Ե՛կ, քուրիկըս, միանանք սերո կապերով,
«Քանի տանջւես դու այդ ծանրը պորձերով,
«Թո՛ղ գութանըդ, արի՛ շուտով համբուրւենք,
«Տես, ի՛նչ ուրախ եւ երջանիկ կը լինենք...»:
Իմաստութիւնն նայեց բախտին ու ժպտաց,
Սև քըրտինքը սըրբեց գէմքից ու ասաց.
«Քո ընկերը գընաց իրան ըսպաննել,
«Հաշտւիր հետը... ես չեմ կարող քեզ սիրել»:

ԿՈՄՍՈՒՅԻ ԲՈԺԵՆԱ

ՍԻՆԱՏՈՐԱԿ ԶԵԽԻ

Ես ռամկավարական եմ հոգով և մարմնով, եթէ կամենում էք—նոյն իսկ արմատական, բայց ընկերավարականութեան հետ հաշուել բնաւ չեմ կարող: Եթէ մարդկութիւնը իւր ունեցած չունեցած զոյքը եղբայրաբար բաժանէր իւր մէջ — չէ որ կոմսուհի Բոժենային մաս չէր հասնիլ և ոչ մէկը այն մարգարիտներից, որոնք այնքան հրապուրանքով փայլում են նրա ոսկեգոյն շեկ մազերի վրա: Իսկ այդ բանի համար ես իրաւ որ շատ կը տխրէի:

Անշուշտ, նաեւ հասարակ դաշտային ծաղիկները զեղեցիկ են, բայց այն եւս իրաւ է որ մարդիկ միշտ զմայլւելու են՝ արհեստի օգնութեամբ ազնւացրած պարտիզային հազաւազիւտ ծաղիկների զեղեցկութեամբ: Թողնենք ուրեմն չիթ հագած հասարակ զեղեցկուհիների կողքին սրանց՝ մետաքսեայ և թաւիշեայ խշխշող հագուստներովը, հսկայաւ բայց սիրուն էակներին, որոնց անձի մէջ կեանքի բացառական պայմանները կրթեցին իզական զեղեցկութեան մի ծաղիկը: Այս օգեղէն կերպարանքները, որոնց ոտիկները միմիայն ողորմածութիւնից է որ բարեհաճում են կպչել գետնին, որոնց ձեռնիկները չեն կոշտացել բանելուց, որոնց հոգիները չեն տեղեկացել հաստագործեայ հացի հոգսերի մասին և որոնք շնչում են միմիայն բանաստեղծութեան ոսկի շողիներով. սղբա — բանաստեղծների կերպարանք առած իդէալներն են, որոնք իրականութեան մէջ հնարաւորութիւն ունեն փաթաթւել փայլուն, դիւթական հագուստների մէջ:

Դոցա միջից ամենագեղեցիկը է կոմսուհի Բոժենան. և այդ հրաշալի ծաղիկը բացւել է հայրենի ցեղադրական ծառի վրա, որի

արմատները խորը գնացել են մեր ժողովրդի փառաւոր անցեալի մէջ, իսկ ճիւղերը կրում են շատ ոսկեփայլ անուններով տերւերներ որոնք լցրել են հպարտ փայլով նոյնքան էջ մեր պատմութիւնից:

Նթէ այդ ճիւղերի հետ հիւսւում էին երբեմն և օտարազգի ընծիւղներ, որոնք դառել են աստուածային հրեղէն պատիժ մեր նախնիքների համար, այնուամենայնիւ ես ներում եմ Կոմսուհի Բոժենային այն արիստոկրատական հպարտութիւնը, որով նա նայում էր իւր նախնիքների մեծ շարքերին:

Ներում եմ նրան և այն թեթեւ կեղծ բարեպաշտութիւնը, որը նրա կերպարանքին տալիս է թեթեւ սուեր անցած գնացած, մութ բայց միևնոյն ժամանակ բանաստեղծական միջնադարեան գիշերին:

Այդ ամենը ես նրան այն պատճառով եմ ներում որ նա իսկական չեխուհի է:

Նթէ դուք ուզում էք իմանալ այն բոլոր քաղցրահնչիւնութիւնը և շնորհալիութիւնը, որոնց կարող է հասնել չեխ լեզուն, աշխատեցէք նրան լսել Կոմսուհի Բոժենայի սիրուն շութուններից: Վերլիցիու ալմաստ օտանաւորը այդ զմրուստ շութունների վրա նրբութեան վերին աստիճանն է, որին կարող է հասնել չեխ լեզուն: Ոչ նախապաշարումները և ոչ էլ կապրի բացակայութիւնը արդեւ չեն գնում ձեր ժուռքի գէպի ինքը: Նդէք դուք չեխ գիտնական, գրող, նկարիչ, քանդակագործ, երաժիշտ - և դուք շատ հեշտ կերպով մոտք կունենաք այդ գեղեցկուհու ասպարանքը: Նրա մեծահոգի հայրը, որը մեծ մասնակցութիւն է ունենում մեր ժողովրդի քաղաքական կեանքի մէջ, աշխատում է լինել նաև աչքի ընկնող գործիչ մեր գրական, գեղարեստական և հասարակական կեանքի մէջ: Այդ ասպարէզներում ամեն մի առաջադիմական ձեռնարկութիւն գտնում է նրա անձի մէջ մի երկրպագու և առատաձեռն պաշտպան. նա մեծահոգի մեկենաս է տաղանդաւոր երիտասարդ արախոնների համար: Նթէ մի տեղ յայտնւում է մի չեխ նկարչի մի փառաւոր գործը, նա յայտնւում է իբրև գնող, նրա պալատը և այգիները զարդարւում են չեխ քանդակագործի աստեղծագործութիւններով, նրա զրադարանից բացալայ չէ և ոչ մէկը թանգազին պտուղներից չեխ զրականութեան: Նրա հիւրանոցներում

տիրում է չեխ լեզուն, նրա բոլոր կառավարիչները և ծառաները չեխեր են և նրա բոլոր մատեանները և թղթակցութիւնները նրա կալաճներում չեխ լեզուով են պահւում:

Մի խօսքով եթէ ով և է ուզում է չեխ բարձր հասարակութեան կեանքից բոման գրել, թող նա մոռաք բաց անի իւր համար այդ պալատում կամ կոմսի ամառաց բնակատեղում՝ մի վառաւոր դղեակ չեխ վարթամ երկրի ծոցում, դղեակ—որի հիմնական և հնադարեան մասերը նորոգւում և պահպանւում են խորին յարգանքով, իսկ նոր շէնքերը կառուցանւում են աչքի ընկնող չեխ ճարտարապետների իրաւ որ նշանաւոր ճաշակով: Երբ որ այնտեղ կոմսուհի Բոթենային տեսնէք, որը կատարելիս լինի փոքրիկ տնային բեմի վրա Սմեռանայի «Վաճառած Հարսի» մէջ Մաթինկայի (Մարիամ) դերը, երբ կոմսի գերդաստանը զարճանում է հարեան ազնւականութեան հետ չեխ կատակերգութիւններ և օպերաներ ներկայացնելով, կամ եթէ դուք նրան տեսնելիս լինիք ճեմելիքում հազազիւտ ծառերի սուերի տակ, խորասուզած նորագոյն չեխ բանաստեղծութիւնների մի շքեղ կազմած հատորի ընթերցումով—այն ժամանակ ձեր աչքերը անշուշտ կըլցեն բերկրութեան և հիացմունքի արտասուքներով:

— Հերիք այս երկար ձանձրալի առաջաբանը—կտրում էք դուք անհամբերութեամբ իմ խօսքը:

Աւելի լաւ է որ ասես թէ ուր է այդ դղեակը, ի՞նչ է այդ տնայտ կոմսի և նրա հրաշալի աղջկայ անունները որոնք առկայն, դատելով այն բանից ինչ որ դու նրանց մասին պատմում ես, պէտք է որ վաղուց հպարտութեամբ և շնորհակալութեամբ արտասանւէին ամբողջ չեխ երկրում:

Ախ, յարգելի ընթերցողներ, այդ դղեակը գոյութիւն ունի միայն երեակայութեանս մէջ, իսկ կոմսուհի Բոթենան ոչ այլ ինչ է եթէ ոչ իմ իդէալը, որը ես իզուր պտռում եմ իրականութեան մէջ: Նա ներկայանում է իմ հոգեղէն աչքերիս առաջ իբրեւ մի որոշ, հրաշալի շքեղութեան տեսիլ, որին ես իզուր եմ պտռում հոգեղէն աչքերովս: Սակայն ես դեռ յոյսըս չեմ կորցրել նրան վերջի վերջոյ գտնելու: Ես այնքան եմ կարգում այդ բազմաթիւ չեխ ազնւականութեան մասին, որին մեր թշնամի մամուլն իսկ «der

tschechische Adel» ¹⁾ է կոչում, ես լսում եմ որ նա մեզ հետ ընթանում է «առանց կեանք և կալածք խնայելու», որ նա իսկ կանգնած է մեր ժողովրդական շարժումի գլխին, և ես գիտեմ նույնպէս որ այդ մեր չեխ ազնականութիւնը ահազին կալածների տէր է և իւր հարստութեամբ շատ է գերազանցում տեղական գերմանացի ազնականութեանը:

Բայց տարօրինակ բան. չը նայած իմ անվերջ խուզարկութիւններիս — ես ոչ մի տեղ չեմ կարողանում գտնել այդ չեխ ազնականութիւնը: Ես ուզել եմ տեղեկութիւններ դրականագէտներից — սրանք ոչինչ չը գիտեն նրա մասին: Ես դիմեցի նկարիչների լոմբին — սրանք ինձ միանգամայն ծաղրեցին: Անուշադիր թողնելով սոցա ծաղրը — ես շարունակում էի պտուել և վերջապէս նրանց միջից գտայ մի երիտասարդ նկարիչ, որը իրաւ վայելում է մի քանի ազնականների համակրութիւնը — սակայն դժբաղդաբար այդ ազնականները գերմանացիներ են:

Յուցահանդիսում յայտնեց չեխ նկարչի մի հուշակաւոր պատկերը. պահապանի նման ժամերով կանգնած էի ես այդ պատկերի մօտ — երես աւ երես տեսնելու համար չեխ ազնականութիւնը: Բայց ծպտուն իսկ չըլսեց նրա մասին և պատկերը գնաց օտար երկիրներ թափառելու: Առանց հոգս խնայելու ես շրջեցի բոլոր գեղարարական ամսագրերի խմբագրութիւնները — սրանց բաժանորդների ցանկում չեխ ազնականութիւնը գտնելու համար: Արդիւնքը զրօ էր, ինչպէս որ այդ պատահում է շատ յաճախ: Ես այցելեցի չեխ գրավաճառներին. զուցէ նրանք որ և է տեղեկութիւն ունենային չեխ ազնականութեան մասին: Գրավաճառները կարծեցին թէ ես իրանց ծաղրում եմ, իսկ շքեղ կազմելով հրատարակողներից մէկը քիչ էր մնում ինձ դժատուն ուղարկի:

Մաքովս անցաւ թէ երեւի չեխ ազնականութիւնը գաղտնի կերպով է չեխ գրքեր առնում և պաշտպանում չեխ զեղարեստները, ծածկելով իւր չեխասիրութիւնը անմատչելի պալատներում և դղեակներում:

Լրտեսի նման ես թափառում էի ազնականների տների մօտերքը:

¹⁾ Գերմաներէն նշանակում է «չեխ ազնականութիւնը»:

կաշառում էի տան ծառաներին և այդեպաններին և յաճախում այն զինեաւները, ուր երբեմն ժողովւում են լակէջները և աւագ կառավարները: Բայց շողոքորթութիւնը և խոնարհութիւնը, որոնց շնորհիւ ես մոռաք դուայ կարմիր ժիւեաների և արհամարաբար դէպի վեր ցցւած ծնօտների այս փակ շրջանը—ապարդիւն էին. ես չը լսեցի և ոչ մի հատ արիստոկրատական չեի տան անւան մասին, ուր իշխէր չեի բառբառը, ոչ մի չեի օրիորդի անուն լսեցի, որը չեի դրքեր կարդալիս լինէր, իսկ երբ ես փորձեցի իմանալ արդեօք կայ աշնայիսի մի չեի տուն ուր տրւում լինէին չեի լեզուով ներկայացումներ—արած հարցս յարուցեց համարձակ քրքիշի մի կատարեալ պայթում լակէջների սեղանի մօտ:

Այսպէս ահա բոլոր խուզարկութիւններս բանի տեղ չանցան: Սակայն, ի տէր Աստծոյ, ուր մնաց չեի ազնւականութիւնը: Ո՛ւր կորաւ: Ո՛ւր է պահւել: Նրա մասին տեղեկութիւն չունի արդեօք բարի ընթերցողներից մէկը: Կամ գուցէ այդ բոլոր ազնւականութիւնը երեւակայութեանս նոյնպիսի մի տեղծագործութիւն է, ինչպէս և իմ կոմսուհի Բոժենան:

Սիրոս պահած ունի իւր խորքում մի յոյս ևս: Նրեկոյեան թողնում եմ մրցի վաճառանոցի մօտ զտնւած համեստ բնակարանս և թափառում գերմանական թատրոնի շուրջը, որի մօտ կանգ են առնում երկար շարքերով շքեղ կառքեր, դռնակների վրա ազնւական տոհմագրոշնով իսկ իրանց տեղերում վերոյիշեալ կառավարները և լակէջները: Ազնւացեղ նծուգները բարձր բարձրացնում են իրանց գեղեցիկ բաշերը և կձղակներով անհամբեր փորում հողը, անիւները ձայներ են հանում, սանդուխքի վրա երևում են կանացի օգեղէն ֆիդուրներ արիստոկրատական չքնաղ զէմքերով, խշխշում են մետաքսեայ շորերը, շողշողում են թանգագին զարդարանքները և լսում են քաղցր գերմանական հնչիւններ...

Շարունակում եմ փողոցով գնալ ազգային մեծ թատրոնի աւարտած շինութեան առաջ: Հպարտութեամբ նայում եմ այս հրաշալի քարէ հսկայի վրա, այս քարէ մոլորանների վրա, որոնց գեղեցիկ ֆիդուրները լողում են բարձրում լուսնեակի արծաթաթափայլ ճառագայթների մէջ, այս վեհ, փառթաւօրէն զաւարած թատրոնի մոլորքին և մի երանելի երազ տիրում է հոգուս...

Ես տեսնում եմ մի խումբ հարուստ էքիպաժների այս պերճ մուտքի մօտ խոնրած. նրանց մէկից մարմարիոնի աստիճանի ոտ է դնում մի չքնաղ ոտիկ և սիլֆիդի այդ ոտի վրա վերամբառնում է մի աղջկայ հրաշալի պատկերը: Նրա քնքոյշ դէմքը ժպտում է ձիւնափայլ փետուրների տակից, որոնք շրջապատում են ոսկով ասղնագործած հովհարը, իսկ թեթև շղարշի տակից փռած ծածանւում են շեկ ոսկեգոյն մազերը—կոմսուհի Բոժենայի... Այս երազի տպաւորութեան տակ ես բոլորում եմ այս շինութիւնը մինչև նրա քամակին գտնուող ժամանակաւոր, փոքրիկ և լուսաւորւած թատրոնը. սրա առջև կանգնած են միայն վարձու աղքատիկ, ներկը գնացած դրոժկաներ, քնաթաթախ կամ հաչոյող կառապանը իւր տեղում մաշած հագուստով և համեստ նիհար ձիով, որը խորին կարեկցութիւն է յարուցանում բոլոր մօտովը անցնողներին...

I

Իմ եղբայրները օտարութեան մէջ
Ինձ ասում էին, — կարօտ ենք, երգիչ,
Մեր հայրենիքի երգիչն ասա.

Քո երգից նորա
Մայրական զըւարթ
Հողի ու ջրի
Եւ մեր հարազատ
Հայ ժողովրդի
Համն ու հոտն առնենք,
Որ մխիթարենք:

Սիրտս լցեցաւ, և հառաչեցի...
Նրանք էլ ինձ հետ սաստիկ ցաւալի
Աղաղակելով արտասում էին.

Եւ հոսում էին
Արտասուքները
Տխուր աչքերից,
Եւ մեր ձայները
Մի ծանօթ կսկիծ
Ու ժեղացնում էր
Եւ միացնում էր:

Եւ, տխրութեան մէջ կամ թէ խնջոյքի,
Յոտար աշխարհում,
Մենք այսպէս էինք մեր հայրենիքի
Նրգերը երգում:

II

Լսում ես դու էլ, թէ ինչ են խօսում
 Մեր մասին ամբողջ ամարանոցում.
 Աչքների տակից, տեսնում ես, ինչպէս
 Ծածուկ նայելով հետևում են մեզ,
 Մեր ամեն խօսքին ականջ են դնում
 Եւ կասկածաւոր աչքով են անում...
 Մեզանից յետոյ էլ մէկը միւսին
 Կ'ասեն — Յիշում էք դուք այն երկուսին,
 Ազգական չէին, ոչ քոյր ու եղբայր,
 Ման էին գալիս անրնկեր, անմայր...
 Եւ զիշերները այս ծառերի տակ
 Երգ էին ասում ձայնով ներդաշնակ,
 Եւ նրանց երգը զգացմունքով լի,
 Որ կախարդանք էր զիշերին տալի,
 Որ ծաւալւում էր այնքան հեշտալուր,
 Լցւած սրտերի զեղմունք էր մաքուր.
 Նկատում էիք, անտառի մթին
 Սուերում երգը ընդհատում էին.
 Այն լռութիւնը հասկանում էիք...
 Մտաբերում էք դէմքը գեղեցիկ
 Վայելչահասակ այն աղջկանը.
 Երբ երիտասարդ օտարականը
 Ագահ աչքերը վրան յառում էր
 Իսկոյն շիկնելով նա խոնարհում էր
 Սիրուն գլուխը և ձեռքին բռնած
 Ծաղկափնջին էր նայում շփոթւած...
 Ուրախ հնչիւնը նորա ծիծաղի,
 Որ տարածում էր այնքան դիւրալի
 Այս ամայացած, խուլ շրջակայքում,
 Եւ սուր ճիշերով սրտերը ծակում...

Յիշում էք արդեօք
 Այն ակտաբորբոք,
 Միշտ զւարթ զոյգին.
 Սիրահար էին...

ՀԱՅ ԲՈՇԱՆԵՐ ¹⁾

ԳՐԻԳՈՐ ՎԱՆՅԵԱՆԻ

Կովկասի բազմաազգի ժողովրդների թվում համարենք մի ամենաաննշան տեղ են բռնում գնչուներն առհասարակ և սակաւթիւ հայ բոշաներն մասնաւորապէս: Այս յօդաճովս ցանկանում ենք ընթերցողին գաղափար տալ նոցա կենցաղավարութեան և առանձնացատկութիւնների մասին առհասարակ: Մեր յօդաճը վերաբերում է առաւելապէս Ախալքալաքի, Ախալցխայի և Ալեքսանդրապոլի հայ բոշաներին, որոնք 1828-ին հռչակաւոր Կարապետ եպիսկոպոսի առաջնորդութեամբ Բարձր-Հայքից գաղթեցին դէպի Ռուսաստանի նոր տիրած սահմանները: Ղոցա թիւը ճշգրտութեամբ մեզ յայտնի չէ. և դժւար թէ մէկը կարողանայ նոցա ստոյգ թիւը իմանալ, քանի որ բոշաները իրանց կենցաղավարութիւնով, իրանց թափառական նիստ ու կացով միշտ խուսափում են կանոնաւոր վիճակագրութիւնից: Նոցա թիւը մօտաւորապէս այս է. Ախալքալաքում 25 տուն, Ախալցխայում 16 տուն, Ալեքսանդրապոլում 40 տուն, Ղարսում 25 տ., Ախալքալաքի գաւառի Եխտեւա գիւղում 8 տուն., Մալիայի վիճակի Դամալայ գիւղում 20 տուն, նոյն վի-

¹⁾ «Բոշա» բառը եբրայերէն բարբառով տրւում է գնչուների այն ցեղին, որը կրօնով լուսաւորչական է և խօսում է մեծ մասամբ հայերէն. այնպէս որ բոլոր ալլակրօն գնչուները միշտ կրում են ալլ աճուններ, ինչպէս «ղարաշի», «գնչու», «ցիղան» և ալլն. մինչդեռ օր. Ղարաբաղի բարբառով «բոշա» բառը ընդհանուր է բոլոր գնչուներին: Համեմատեցէք բոշաների մասին «Մուրճ» 1890 թ. № 9—Բոշաները ըստ Կոլլւչիի (Իօդ. Ա. Արաքսանեանցի) և Խաթ. Սարա, վէպ Վ. Փափաղեանի 1890, № 9 և 10:

ճակի Ղզըլ-քիլիսէ զիւղում 4 տուն: Ասելի մեծ թւով և հին անպիպիտ աստանդական կեանքով ապրող բոշաներ կան վերջին պատերազմով նւաճած երկիրներում, առաւելապէս Աջարայի Փանէկ և Փարտուզ կոչւած դաւառներում: Այս վերջիններիս թիւը զէթ մօտաւորապէս չեմ կարող զնել, զորա մասին տեղեկանալու հաստատ աղբիւր չ'ունենալով: Երևանում և Գանձակում ևս մի ժամանակ եղել են ասկաւաթիւ բոշաներ, բայց թողնելով իրանց պարապմունքը բոլորովին մոռացել և խառնել են տեղացի հայերի հետ: Կովկասի սահմաններում վերոյիշեալներն են այն տեղերը, որտեղ բնակւում են հայ բոշաներ: Նոցա մեծազոյն մասը ապրում է Տաճկա-Հայաստանում, զլսաւորապէս Սինոպի և Թոխաթի (Նւրուխայ) կողմերը:

I

Հայ-բոշաները, չը նայելով իրանց խիստ սահմանափակ քանակութեանը, իրանց կրօնին՝ ու խմած գործածած լեզւին, որ միեւնոյնն են ինչ որ մեր լեզուն և կրօնը և որոնց պատճառով ոմանք նոցա հայ-բոշա են անւանում, բայց այդ ժողովուրդը իրան միայն յատուկ սովորութիւններով և բնաւորութիւնով մի զարմանալի ինքնատիպ, ինքնուրոյն ժողովուրդ է, օժտւած ուշադրութեան արժանի օտարոտի յատկութիւններով:

Հայ բոշայի ազնիւ յատկութիւնները աւելի աչքի են ընկնում և կշիռ են ստանում մանաւանդ եթէ նոցա համեմատելու լինենք ոչ թէ մի նստակեաց և քիչ թէ շատ քաղաքակիրթ ազգի հետ, այլ իւր ցեղակից և համարեա նոյն միջոցներով իւր ապրուստը հայթայթող դնչուի հետ, որ կրօնով մահմետական է: Թէև սոցա կեանքի հանգամանքները, աւանդական պարապմունքը միատեսակ են, թէև ծագումով նոքա պատկանում են միեւնոյն ցեղին, բայց հայ բոշան շատ և շատ բարձր է կանգնած թուրք գնչուից:

Մինչ թուրք-գնչուն պատրաստ է յարմար բոպէին առանց առիթը բաց թողնելու թալանել մօտ՝ տունը, գողանալ ամեն մի ձեռքը ընկած առարկայ, եթէ նորա այդ գործողութիւնը դիտող չը կայ, հայ-բոշան երբէք, ոչ մի զիպածում այդպիսի սոորութիւն յանձն չի առնի: «Զգողանալ»-ը նորա ցեղի աւանդական և ամենատրբաղան պատւէրներից մինն է: Երբէք, ոչ մի հանգաման-

քում՝ բոշան չի բռնւած գողութեան մէջ. դոնէ ինչքան հետաքըրքըւել ենք, չենք պատահել մէկին, որ մեր ասածի հակառակը պնդէր: «Բոշան գողանալ չը գիտէ» այդ է ժողովրդի այն մասի արմատական կարծիքը, որը յարաբերութիւն ունի նոցա հետ: Այդ է պատճառը, որ ոչ մի տեղ արգելւած չէ բոշայի մուտքը, ամեն տան տէր վստահ է նորա շխտակութեան վերայ, մինչդեռ ոչ մի դնչու ազատ մուտք չունի տներում:

Թուրք դնչուն աւելի գործնական և խորամանկ է, երբ բանը զայիս է մարդկանցից փող կորզելուն: Նա խիստ լաւ գիտէ օգտուել ռումիկ ժողովրդի սնահաւատութիւնից զանազան խաբերացութիւններով: Նոցա կանայք իրանց «ֆալ»-երով, (հփացութիւն) եղունգներին նայելով, վհկութեամբ կամ անբարոյական և զրաւիչ կաքաւով աղբուկի նման ծծում են միամիտ ժողովրդի արիւն-քրտինքով վատապաշտ: Հայ բոշան բոլորովին չը գիտէ գործադրել վերոյիշեալ թէև ստոր, բայց դիւրին փող կորզելու միջոցներից և ոչ մինը: Նոյն իսկ արտաքին հազուադէպ կարելի է դատել այս ցիւղակից թափառաշրջիկներին տաբրերութեան և առաւելութեան կամ պաշտութեան աստիճանը. գնչուն կարծես բոլորովին զուրկ է ամօթխածութիւնից և վայելչութեան զգացմունքներից. նա շրջում է համարեն մերկ, առանց քաշելու, մինչդեռ բոշան խիստ խուսափում է մերկութիւնից. նորա հազուադէպ թէև հետաք, ծածկւած անթիւ և բազմագունի կտորտանքով, երբեք անվայելուչ և պատառոտած չէք տեսնի: Ել չենք յիշում բոշաների միւս ներքին բարոյական արժանաւորութիւնները, որոնք մեզ շատ կը հեռացնէին յօլածիս նպատակից: Սակայն պէտք է աչքի առաջ ունենալ, որ այդ համացեղ և համապարապմունք ժողովրդների մէջ եղած տարբերութիւնը ունի, ինչպէս ամեն բան, իւր պատճառը. նոցանից մինը կրօնով մահմեդական է և այդ կրօնի շնորհիւ զուցէ հնուց ունեցած լաւ յատկութիւնները կորցրած՝ պէտք է միայն յետադիմէր, անպիտանանար. մինչ հայ բոշան, իբրև քրիստոնեայ ժողովուրդ, մշտապէս ապրելով ու շփւելով հայերի հետ, հարկաւ շատ բարձր պիտի լինի առաջինից: Թողնելով սոցա համեմատութեան մանրամասնութիւնները, ես կ'անցնեմ յօլածիս բուն նպատակին, հայ բոշայի առանձնակի նկարագրութեանը:

II

Մի ժողովուրդ, որ «չի ցանում, չի հնձում, բայց թուշունի պէս ապրում է», որի հայրենիքը աշխարհն է ամբողջապէս, հովանին երկինքը, հարստութիւնը մի աւանակ և մի քանի չուլ ու փալաս,— դա բոշան է: Հպարտ իւր աղքատութեան մէջ, անկախ և ազատասէր առանց որ և է քաջութեան, աշխարհակալ և հարկառու առանց զէնքի և բռնութեան՝ ահա բոշացի աչքի ընկնող յատկութիւնները: Նա վստահ է, որ ամեն տեղ կ'իշխէ, կը տիրապետէ այն մութով, ինչ մութով բոշան է հասկանում իշխել և տիրապետել բառերը: Նա զիտէ, հաւատացած է, որ ամենից կ'ստանայ իւր հարկը, ուստի և նա ամեն տեղ է, ամենուրեք է, ուր մարդիկ կան: Սարերն ու ձորերը չեն խափանում նորա ընթացքը, ծովն ու անապատը արգելք չեն դառնում նորա անընդհատ թափառելուն: Եղանակների յանկարծական փոփոխմունք, անձրև, արև, ձիւն կամ փոթորիկ երկիւղ չեն ազդում նորա, տոկունութեամբ յաղթելով բոլոր բնական արգելքներին և սպառահարներին, նա ամուռաց կիզի: Խոթիւն, կամ խիստ ձմեռաց բքերին ուրւականի նման երևում ու անցնում է այս կամ այն զաւառը, այս կամ այն նահանգը:

Ձունենալով մասնաւոր, անձնական սեփականութիւն, նա բոլոր աշխարհը, բոլոր մարդկանց ունեցածը իւր սեփականութիւնն է համարում, եթէ նոցա կարիք ունի: Ուստի և սեփականատիրոջ վստահութեամբ անարգել նա մտնում է ամեն մի օտարականի տուն և ըստ երևոյթին արգարացի պահանջով, թէև այդ պահանջը քողարկած է լինում աղերսախառն բառերով և արտայայտւում է խնդիրքի ձևով: Բոշան աղքատի նման մոլրալ չը գիտէ, այլ նա զիտէ պահանջել խնդիրքի ձևով և վաչ նորան, ովոր չի յարգիլ նորա խնդիրը: Կարկտի նման կը թափւի բոշացի բերանից նորա անսպառ կծու և ազդու անէծքը՝ մերժող տան տիրոջ գլխին: Բոշան ապրում է իւր ճարտար լեզւի և ռամիկներին սարսափեցնող ազդու անէծքով:—

Բոշաների մասին խօսելիս զիւրութեան համար պէտք է ճշտութեամբ որոշել այր և կին բոշացի դրութիւնը, որոնց փոխադարձ շարաբերութիւնը և կացութիւնը մի տարապայման բնութիւն ունի: Բոշա հասարակութեան մէջ, կնոջ դերը յատկացրած է

տղամարդոց և, ընդհակառակը, տղամարդկանց դերը յատկացրած է կանանց: Ինչպէս բոշա հասարակութիւնը մի սպառող ոյժ է, մի պարագիտ է ամբողջ մարդկութեան համար, նոյնպէս ի մասնաւորի այր բոշան մի կատարեալ ձրիակեր է իւր կնոջ վերաբերութեամբ, որի վերայ նա ծանրաբեռնել է բնութիւնից իրան նշանակած հոգսերն ու աշխատանքը: Վերելը մեր յիշած յատկութիւնների մեծագոյն մասը պէտք է տալ բոշա կնոջ, որին իսկապէս կարելի է իւր ցեղի արժանաւորութիւնների և պակասութիւնների կատարեալ ներկայացուցիչը համարել: Բոշա-ժողովրդի մէջ, տղամարդը մի տեսակ երկրորդական, կրասոր դեր է կատարում, նա ապրում է իւր կնոջ աշխատանքի փշրանքով, ուստի իւր հասարակութեան գոյութեան խնդրում նորա դիրքը խիստ աննշան է: Բոշայի գոյութեան ապահովողը, նորան պահպանողը բոշա-կանայք են: Ընտանիքի սնունդը, նորա հագուստը և մնացած բոլոր առօրեայ չնչին պահանջները հոգացողը, տոկուն, ոչ մի արգելքի և խոչնդոտի առաջ չ'երկնող բոշա-կինն է:

Ինչքան էլ այդ ընտանիքի պահանջները սակաւ լինին, այնուամենայնիւ դոցա բաւականութիւն տալը շատ դժւար է, եթէ աչքի առաջ ունենանք որ նոքա պէտք է լրացւին ոչ թէ մի արդիւնաբերող ձեռնարկութիւնով, ոչ թէ ունեցածը շահեցնելով կամ ցանածը հնձելով, այլ բոլորովին պատահական, այս ու այն տեղից համարեան զօրով կորզած պատահներով: Եւ բոշա-կինը վրան առած այդ ծանր պարտականութիւնը կատարում է զարմանալի տոկունութեամբ, որ հերոսութեան է հասնում: Զրկւած այն բոլոր իրաւունքներից և քնքշութիւններից որ յատուկ է իւր սեռին, նա բացի յիշեալ ծանր հոգսերը լրացնելուց, որով շատ անգամ կերակրում է 4—8 հոգի՝ հաշւելով ամուսնուն, նորա ծնողներին և իւր երեխաներին, նա իւր աշխատութեան վերջին կոպէկներով հոգում է ամուսնու շուսյութիւնների ծախսը—նորա ծխախոտի և արաղի գինը: Եւ այդ բոլոր ջանքերի համար վայելում է իւր ամուսնուց միայն արհամարհանք:

Ընտանեկան յարկի տակ շատ սակաւ է ապրում բոշա կինը, նա իւր օրերը անցնում է հեռաւոր օտարութեան մէջ, թէև նորա համար ոչ մի տեղ օտար չէ: Այցելում է ամեն մի ազգի, մտնում

է ամեն մի անհատի տուն, սակայն այդ դէպքում նա միշտ խտիր է գնում քաղաքի և զիւղի, հարստի և աղքատի մէջ, միշտ առաւելութիւնը վերջիններին տալով, որոնցից նա դիւրութեամբ է ստանում իւր աղքատիկ պահանջը:

Մտնելով ամեն մի տուն, հազիւ է պատահում, որ նա մտած տեղից զատարկաձեւն զուրս ելնէ: Խտիր չը գնելով ոչ մէկի տւածի մէջ, նա խնդրում է ամեն բան, ինչ որ իրան պէտք կը դաջ: Նորա խնդրած բաները լինում են սովորաբար հաց, ալիւր, ցորեն, գարի, կորեկ, բուրդ, շորեր, զանազան կտորտանք, հին կոշիկներ, մածուն, սերույց (արաժան), իւղ, կարագ, պանիր, թան և այլն. երբ ամեն բան բացասում են, նա խնդրում է աղ, փայտ, տաշիկ, ուտելու կերակուր... մի խօսքով ամեն բան, որ կարող է ունենալ և տալ տանտէրը: Նորա սուր աչքը տեսնում է տան ամեն անկիւնը, նորա հացիացքից չի խուսափում ոչ մի առարկայ, որ կարող էր իրան պէտքական լինել: Եթէ նորա խնդիրը շուտով դո՛հացում չի ստանում, նա դառնում է պահանջող: Պէտք է բոշայի հաստատակամութիւն ունենալ, նոցա պահանջածը մերժել կարողանալու համար:

Երկար, առանց ձանձրանալու, հին ու նոր մեռելների չիշատակով, սիրած տղամարդի, անգին զաւակների «արե—սատաղով» նա աշխատում է փափկացնել կամակոր տանտիկնոջ սիրտը և ստանալ «իւր փայը»: Երբ իւր բոլոր հնարագիտութիւնը զուր է անցնում, նա մնչում է կրճտացնելով իւր ատամները, և մի խիստ անէճք տալով, անմիջապէս հեռանում է: Սակայն բացարձակ անիծելու համարձակութիւն չունի նա. նորա խիստ սրամիտ անէճքը միշտ արտայայտւում է փոխաբերաբար, որով միշտ տալով լաւ բերքներու իւր ատածի իմաստը, նա ժամանակ է վաստակում անվտանգ հեռանալու: Այլապէս նոցա այդ համարձակ վարմունքը շատ էժան չի նստի նոցա վերայ:

Մի որ և է տուն մտնելիս, բոշան իւր ուղածը սկսում է հաճոցաբոս նախաբանով. նա ճարտար լեզուով աշխատում է գանել տանտիկնոջ (նկատենք, որ նոցա զործը միշտ կանանց հետ է) թոյլ երակը, որ շատ դժւար է, քանի որ նա փորձով լաւ ուսումնասիրել է բազմաթիւ կանանց թոյլ կողմերը: Գովում է տանտիկնոջ սե ու սիրունիկ աչքերը, նրա «ըւընդիկ» (գեղեցիկ) քիթն ու

բերանը, նորա մազերն ու հագուստը, արտաքինից անցնում է ներքին արժանաւորութեան, զովարանում է նորա ողորմածասիրութիւնը և այլն... Եթէ պատահած կ'ինը ծանօթ է հոռւ, կամ ուրիշ տեղից է հարս եկած, նա յօրինում է սուտ բարեւեր նորա ծնողներից և բարեկամներից, որով աշխատում է զրաւել նորան: Վայ նորան, ով անձնատուր է լինում բոշայի հաճոյախօսութեան և նոցա հետ մտերմաբար խօսակցում է: Այդ խօսակցութիւնը կամաց, բոլորովին աննկատելի կերպով բոշան ուղղում է զէպի իւր նոյառակը և կարծես բնականաբար նորա ամանի մի պատական մասը տանտիկնոջ ձեռով լցւում է իւզով կամ սերուցքով, որ բոշայի ամենաձեռնտու աշխատանքն է:

Միամիտ զիւղացիներին խաբող չար-մանրաշնորհներից յետոյ, իրաւամբ կարելի է ասել, բոշան առաջի տեղն է բռնում:

Բոշա կանայք սովորաբար շրջում են զոյգ-զոյգ, առանց տղամարդի առաջնորդութեան:

Հարսներին և մատաղահաս կանանց առաջնորդում է մի փորձւած հասակաւոր, կամ մի պառաւ կին: Նստ սակաւ է պատահում, որ բոշա-աղջիկը շրջի բան խնդրելու, այն էլ երբ հասակն սուաւ, զպարում է շրջելուց: Հարսին առաջնորդող պառաւ կամ տարիքն առած կինը լինում է կամ նորա սկեսուրը, բարեկամներից մինը և կամ մօտիկ ծանօթ հարեանը, որը իբրեւ մենտոր, նորահարսի ամուսնութիւնից չորս-հինգ ամիս յետոյ, նորա առաջն ընկած ման է ածում զիւղից զիւղ, քաղաքից քաղաք շրջելու և իւր ապագայ արեւտին վարժեցնելու, որով պիտի հաջթայթէ իւր և իւր ամբողջ ընտանիքի ապրուստը:

Այգլիսի շրջադայութեան ողջ ընթացքում նոցա ուսերից մշտապէս կախած են լինում միշտ մի կամ երկու ահագին կաշեայ պարկեր, որոնց մէջ ածում են ստացած իրերը, մի ձեռին քուղա, մէջը իւղ, մածուն, արաժան և այլ հեղուկներ ածելու համար, իսկ միւսին՝ մի խոշոր հովական մահակ, — բոշաների միակ գէնքը զիւղական կատաղի շների և երեխաների դէմ, որոնք հաւասարապէս հալածում ու չարչարում են նոցա: Այնքան բեռը դեռ բաւական է, որ նոքա պարտաւոր են օրերով շրջելու. յաճախ դորա վերայ աւելանում են և չորս-հինգ հաս մաղեր, զիւղացիներին ծա-

խելու համար, իսկ թելն ու կծիկը, երբ երկար ճանապարհ զնայիս մահակը բանեցնելու առիթ չի լինում, բոշա կնոջ ձեռքից համարեա վայր չի ընկնում:

Նա շարունակ կամ նորոգում է հնոտի գուլպաներ, կամ նորն է գործում: Հետաքրքրաշարժ է նորա շրջակազուլթիւնը մանաւանդ այն ժամանակ, երբ դա լինում է ընտանիքով, կամ խմբովին: Այդպիսի խմբովին շրջակազուլթիւն բոշաները յանձն են առնում այն ժամանակ, երբ մի գաւառում ալլ ևս տեղ մնացած չի լինում, որը այցելած չը լինեն. այնուհետեւ նոքա խմբով անցնում են մի ալլ գաւառ կամ նահանգ, տեղաւորւում են մի կենտրոնական տեղ և, եթէ կարելի է այսպէս ասել, բաց են թողնում իրանց ասպատակ կանանց շրջակաջը կողոպտելու: Այդպիսի տեղափոխութիւնների ժամանակ, ահա կը տեսնէք բոշա-կնոջ բազմած մի աւանակի վերայ, առաջը դրած մի երեսայ, յետեւից մի ուրիշը, մէկն էլ կախած խուրջինի մի աչքից, միւս կողքից էլ քաշ արած մաղեր կամ օտարակներ, ինքը հանգիստ մանում կամ գործում է, իսկ այլը ահագին մահակով առաջ է վարում հնազանդ անասունին: Այսպէս մի քանի ընտանիք գնում են խառն ի խուռն առանց որ և է կարգ ու կանոնի, իջնում են մի գիւղ, որտեղ տղամարդիկ պարապում են երեսաներ պահելով, որոնց մասին ի հարկէ եթէ նայելու լինենք բոշայի աչքով, շատ չնչին հոգատարութիւն է հարկաւոր, արածացնում են իրանց բեռնակիր անասունները, մաղեր են դործում, իսկ կանայք, ինչպէս ասացինք, գնում են շրջելու — «կովի պէս կաթ ժողովելու, որ գան իրիկունը կթւեն», ինչպէս սովոր է ասելու այր բոշան իւր աշխատասէր կնոջ մասին: Այդպիսի առժամանակեայ բանակներում բոշաները հաւաքում են մածուն սերուցք, կաթ և ալլ բաներ, զոցանից շինում են իւղ, պանիր, ծախում և կամ տանում են իրանց աները: Իսկ հաւաքած հացը, ալիւրը և ալլ անհրաժեշտ պաշարեղէնները նոքա բոլորովին չեն ծախում, ալլ մթերում են իբրեւ ձմեռայ պաշար:

Որովհետեւ այժմս բոշա-հասարակութիւնը կիսովին հաստատաբնակ է դարձել, այդպիսի խմբովին շրջակազուլթիւնը ներկայում և հազւապէս է լինում: Հեռաւոր տեղեր շրջողը միայնակ բոշա-կինն է լինում, որը երբեմն ամիսներով հեռանում է տանից:

Այսպէս օրինակի համար Ախալքալաքի բոշաները ոտի տակ տալով Ախալքալաքի, Ախալցխայի, Ալեքսանդրապոլի գաւառները, անցնում են նաև Թիֆլիս, Թելաւ, Սդնախ, երբեմն նաև աւելի հեռու, բոլոր ժամանակ ոտով շրջելով:

Զընայելով այդ երկարատեւ բացակայութեան և այն բազմաթիւ աննպաստ հանգամանքներին, որոնց շնորհիւ մի այլ կին ակամայ բարոյական անկման պիտի դիմէ, բոշա կինը անցնում է բոլոր պատահած խոչնդոտները անձնավստահ ամեն տեղ ցոյց տալով իւր ցեղի ամենամեծ առաքինութիւններից մինը՝ իւր զարմանալի բարոյականութիւնը:

Յօդաժիս սահմանից դուրս լինելով բոշա կանանց մղած հերոսական կռիւների նկարագիրը, իրանց պարկեշտութիւնը պահպանելու համար, որ իբր բարոյական խրատ պատմուած է ժողովրդի բերանում, մենք հարկանցօրէն ենք անցնում այս աչքի ընկնող առաւելութիւնը, որից համարեան զուրկ են միւս թափառաշրջիկ զնշուների կանայք: Այս պատճառով զուր չէ այր-բոշայի այն մեծ վստահութիւնը, որ նա ազատ թողնելով իւր կնոջը առանց տղամարդու առաջնորդութեան և հսկողութեան հեռաւոր երկիրներ, միանգամայն հաւատացած է, թէ քանի չէ լուել իւր կնոջ բերանում նրա սուտ ու կծու լեզուն, որ կարիճի նման խայթել և օձի նման թունաւորել զիտէ, և քանի որ շարժւում է նրա ձեռքում հաւատարիմ մահակը, իւր սրտիւր արատաւորած չէ:

Ասացինք, որ բոշան զոդ չէ: Կա պէտք էր մասնաւորել բոշակնոջ վերաբերութեամբ, որովհետեւ նոցա տղամարդոց վերայ դէթ նկատուած է մի չնչին, շատ սովորական և միմիայն բոշա-տղամարդոց առանձնայատուկ գողութիւն. սոքա խիստ վարպետութեամբ կտրտում են ձիերի աղիները նրանցից մազեր պատրաստելու համար: Բայց բոշա-կանանց յիշաւի ոչ ոք չի կարող մեղադրել գողութեան մէջ: Այդպիսի մի կիսավայրենի ժողովրդի մէջ, իրաւամբ զարմանալի է այդչափ գովելի յատկութիւններ տեսնելը, որոնց կարող են շատ քաղաքակիրթ ազգեր ևս նախանձել: Ամենի դուռը բաց է բոշայի առաջ. ամեն տեղ նա մտնում է անխորի, շատ անգամ, մանաւանդ ամառ ժամանակ, երբ զիւղացիները դաշտումն են լինում կամ կալումը, նա ոչ ոք չի գտնում տանը, ուրեմն կարող

է վերցնել ինչ որ ցանկաց. բայց նա մնում է հաւատարիմ իւր աւանդական սովորութեանը: «Այինչ չը վերցնել սեփական ձեռքով» — թէև դա տիրոջ թոյլատրութեամբ լինի, այս է պատահում նորա ցեղական պատուէրը, որ դարերով սրբազործած, խիստ օրէնքի նշանակութիւն է ստացել բոշայի աչքում և որի զանցառութիւնը աններելի մեղք է համարւում նորա համար: Բոշան երբէք անմիջապէս չի վերցնի իւր ուզածը, այլ դա միշտ կատարւում է միջնորդարար, տան մի անդամի ձեռքով, որ տուղին «ողորմութիւն» համարւի, իսկ ստացողին, «հալալ» լինի: Երբ տանտիկինը զբաղւած է, բոշան սպասում է մինչև նորա գործի վերջանալը և ապա ստանալով իւր բաժինը, հեռանում է: Մանկով մարդ չեղած տուն. նա մի քանի անգամ կանչում է տանտիկնոջ և երբ նա չի երևում՝ անմիջապէս հեռանում է:

Նկատւած է, որ բոշան կը խաբի. բայց չի զողանալ. պէտք է ստել, որ բոշաները սովորութիւն ունեն երբեմն հեաները ման ածել վատ տանձ, խնձոր կամ այլ մրդեղէն, առաւելապէս զոշաբ, որոնք զարձեալ ձրի հաւաքած են լինում այլ տեղերից և այդ մրդեղէնով յաճախ խաբում են երեխաներին, երբ մեծերը տանը չեն և նոցա ձեռքով տանից ցանկացած բանը վերցնում են: Ի հարկէ երբ մեծերը վրայ հասնեն, բոշան արդարանալու միջոց կ'ունենայ թէ, ինքը չի վերցրել իւր ձեռքով, այսինքն չի զողացել, այլ երեխան է նրան տւել:

Շրջելով երկրէ երկիր, գործ ունենալով ամեն տեսակ մարդոց և ժողովրդի հետ, ել ու մուտ ունենալով ամեն տան և հասարակութեան մէջ, բոշա կանայք ձեռք են բերում զարմանալի գործնական սրամտութիւն, որ առակ է դարձած ժողովրդի մէջ: Այդ է պատճառը, որ շատերը հետամուտ են լինում բոշաներին հարցերով՝ նրանցից ծաղրաշարժ և սրամիտ պատասխաններ ստանալու համար: Եւ ոչ մի խօսք, ոչ մի ակնարկ, ոչ մի հեղնական հարցմունք անպատասխան չի մնում բոշա կնոջ կողմից: Սրամտութիւններ իւր անսպասելի բառարանից իւրաքանչիւր հարցմունքի կամ ակնարկի փոխանակ՝ նա տալիս է խիստ շուտափոյթ, սրամիտ և կծող պատասխաններ: Այնպիսի հանգամանքներու՝ երբ լիրբ ողամարդիկ նորա հասցէին արատաւոր և անսուակ սրախօսութիւններ

են ուղարկում, բոշան ոչ ամաչում է և ոչ էլ վախենում է հաս-
ճեալ և յարմարաւոր պատասխաններ տալուց: Այդ սրախօսութիւն-
ները սովորաբար արտայայտում են քողարկած, փոխարեւական մտքե-
րով, որոնք արտաքուստ վիրաւորիչ չեն երևում: Գորանով բոշան
ազատում է շատ անախորժութիւններից, որովհետև մինչև հակա-
ռակորդը հասկանալ բոշի երկղիմի պատասխանի իմաստը, բոշան
արդէն հեռացած լինելու միջոց գտած կը լինի: Նրբ բանը բացար-
ձակ կուի է հասել, այդպիսի նեղ հանգամանքներում նա էդ
սոխձի արիւթեամբ թէ խօսքով և թէ գործով զիտէ պաշտպա-
նել իւր պատիւը:

Նրեի այդպիսի շուտափոյթ և սրամիտ պատասխան տալն է
պատճառ եղել այն ասացւածքի կազմելուն, որ ժողովուրդը գոր-
ծածում է հապրեալ պատասխանող անձանց համար թէ՛ «բոշի պէս
խօսքը ձեպնէ» (բոշի նման պատասխանը պատրաստ զբարանումն է):
Լաւ հայհոյելուց, շուտ, սրամիտ պատասխան տալուց զատ, բոշան
մանաւանդ լաւ անիծել զիտէ զիւղացի չարաճճի երեխաների դէմ,
որոնք խմբերով քարկոծում են նոցա. այդ անէծքը միակ զէնքն է:
Բոշայի աղբիւրի նման առատաբուղի բերանից դուրս հոսող հա-
րուստ, բաղմասեալ անէծքը բառերով անհնարին է նկարագրել,
դարս մասին լիովին զաղափար կազմելու համար պէտք է անձամբ
լսել և զարմանալ:

III

Քանք այժմ այր բոշային: Նա իւր դանդաղաշարժ և անգործ
կեանքի մեծագոյն մասը հին խրճիթի ծածկոյթի տակն է անց-
կացնում: Նա մասնակից չէ իւր անխոնջ, մշտապէս թափառող կնոջ
ոչ աստանդական կեանքին ամբողջապէս, ոչ չարչարանքներին և ոչ
էլ նորա ամենօրեայ զրկանքներին:

Այր-բոշան իւր ջանասէր կնոջ աշխատանքի արդիւնքի անհոգ
վայելողն է. նորա վաստակի պողի տէրն ու ճաշակողն է: Ինչպէս
մի արեւելցու ճշգրիտ պատկեր, նա իւր ընտանեկան պէտքերի մե-
ծագոյն մասի հոգացողութիւնը զցելով կնոջ վերայ, ինքը հանդար-
տութեամբ կլանում է չարարանքի արդիւնքը առանց խնայելու:

Բոշա կինը իւր հաւաքածի տէրը և գործադրողը չէ, նա իւր քաղցը միշտ դուրսը, օտարների տանն է յաղեցնում, մինչ իւր «պուտ-պուտ» հաւաքած կաթը, մածունը և կամ իւղը անցնում է իւր մարդու ձեռքը, որի տէրը, գործադրողը կամ ծախսարարն է համարւում նա: Ինչպէս խելքին փչեց այնպէս էլ կարող է վարւել նա այդ ապրանքի հետ. կարող է ծախել և ծխախոտի կամ արաղի տալ, այդ նորա ցանկութիւնից է կախած:

Բոշայի պահանջները և ձգտումները չափազանց սահմանափակ լինելով, նա զերծ է մնացել նոցա անձնատուր լինելու ցանկութիւնից, որոնք յաճախ դէպի շռայլութիւն և ապականութիւնն են տանում մարդոց: Նորա շռայլութեան միակ առարկաներն են էժանազին ծխախոտը և օղին են, մանաւանդ վերջինը, որ առանց բացառութեան խիստ սիրելի է բոշաներին: Առանց տատանելու կարելի է ասել, որ արբեցողութիւնը բոշաների համար հասարակային ակա է ասել, որ արբեցողութիւնը բոշաների համար հասարակային ակա է դարձել: Դոցանից զատ այր-բոշան ուրիշ շռայլութիւններ չունի: Նորա ամբողջ կեցութիւնը պարզ, նոյն իսկ աղքատիկ կերպարանք է կրում: Նորա հազուադէպ իսկ և իսկ համապատասխանում է իւր դրութեանը. արխալուխը ծածկւած անթիւ կարկատաներով, շալեղէն չուխան և շալւարը պարզապէս վկայ են մեր ասածին: Ներկայումս թէև կան բոշաներ, որոնք տնտեսապէս կատարեալ ապահով դրութեան մէջ լինելուց զատ, շահով փող էլ ունին, բայց երբէք նոցանից ոչ մինը չի ցանկանում իւր աղքատիկ հազուադէպ փոխել մի քիչ թէ շատ մաքուր և կոկիկ հազուադէպ հետ. Բոշան իւր բոլոր հարստութեան մէջ յաւիտենական աղքատ է մնում ամբողջովին, ոչ մի տնտեսական ապահովութիւն նորա ապրուստը մաշափ չի փոխիլ:

Նա պարապ ժամերը անց է կացնում իւր հասակակիցների հետ այս կամ այն խրճիթում նստած խօսելով և ծխելով: Իրանց թափառական կեանքի արկածները, այս ու այն երկրում, այս ու այն ազգի մօտ տեսածներն ու լսածները իրանց կանանց հաղորդած պատմութիւններն ու դէպքերը բոշաների խօսակցութեան անսպառնելի աղբիւրներն են: Այդ խօսակցութիւնների ժամանակ մեծ դեր են խաղում բոշա-ժողովրդական երգիչները, որոնք անթիւ առակաների, հանելուկների, երգերի և մանաւանդ զովական հէքիաթների

անպատեհի պաշար ունեն ժողովրդին զւարճացնելու համար: Եւ այր բոշան զւարճանում է. ոչ մի հոգս, ոչ մի աշխարհային մտածմունք չեն վրդովում նորա հոգու անդորրութիւնը: Հասկանալի է կարծեմ, որ նորա նիւթական և բարոյական պահանջների խիստ սահմանափակ քանակութիւնով կարելի է բացատրել նորա անհոգ և մշտազւարճ կեանքը:

Արդարատ լինելու համար չը մոռանանք ասելու, որ այր բոշան, ուրիշ ժողովրդի հետ համեմատելով ինչքան էլ ծոյլ, անգործ անւանելը նորան իրաւացի համարենք, այնուամենայնիւ նաև իւր պարապմունքը, իւր գործը, իւր հոգսն ունի որքան էլ այդ պարապմունքը չափազանց չնչին լինի: Եւ անկարելի էլ է երևակայել մի մարդ, որ ամբողջ օրը ձեռքերը ծալած, պարապ նստած լինի:

Ինչպէս տեսանք այր բոշան իւր բոլոր պարտականութիւնները ծանրաբեռնել է իւր կնոջ վերայ, որի բացակայութեան միջոցին ինքն է կատարում տան գործերը, երբ տանը մի ուրիշ կին չկայ: Նա կնոջ պէս տանը նստած, հսկելով և խնամելով իւր երեխաներին, մեծ մասամբ պարապում է բոշաների ժառանգական և բացառապէս նրանց յատուկ արհեստով—մաղագործութիւնով, որը չափազանց դիւրին, ոչ մի մտաւոր աշխոյժ չը պահանջող և միայն կնոջ վայել ու նոցա թոյլ ձեռներին մատչելի գործ է: Բոշան խիստ պարծենում է իւր այդ արհեստով. նոցանից ոմանք, իրանց «մաքրիչ» են անւանում այն պատճառով, որ հասարակաց հացը մաքրելու գործիքը—մաղը նոքա են մատակարարում: «Մեզ ոչ թէ բոշա՝ այլ մաքրիչ պիտի անւանէք» ասում են բոշաներից առաւել պատուասէրները, որոնք հասկանում են բոշա անւան ոչ այնքան համակրելի նշանակութիւնը: Բացի մաղերից, որ պատրաստում են ձիու պոչի մաղերից, և որոնց ծախողը, ինչպէս տեսանք, դարձեալ նոցա կանայքեն, բոշաները շինում են երեխայական թմբուկներ, տափեր, որոնց փոխարինում են իրանց պէտքական բերքերի հետ: Մի քանի տեղերի բոշաները, ինչպէս օրինակի համար Սինոպի և առհասարակ Անատոլիայի բոշաները, պարապում են դարբնութիւնով ևս, աւելի լաւ կը լինէր ասել նալբանդութիւնով և երկաթեայ մանր իրերի նորոգութիւնով: Բոշան ոչ միջոց և ոչ էլ ցանկութիւն ունի կատարեալ դարբին լինելու, որ մեծ ջանք և խիստ աշխատութիւն է

պահանջում, և որի պարագաները պիտի ներան տալու մշտակեաց լինելու: Նա պայտում է իւր աւանակը, եթէ պատահի՝ նաեւ իւր զրացունը և օտարինը, նորոգում է հին դանակ, մանգաղ կամ դերանդի, հաւաքած երկաթի կտորտանքից շինում է մեխեր կամ պայտեր, ահա այդ է նորա դարբնութեան ծայրը: Այժմ սակաւագէտ արհեստի զիմով բոշաները սովորում են հասարակ ոտնամաններ կարել (ոչ կոշկակարութիւն), որ դարձեալ չի պահանջում աւանձին խելք կամ ոյժ:

Ինչպէս ընթերցողը կը նկատի, մեր թւած պարապմունքների մէջ, որոնցով զբաղւում է այլ բոշան. (որոնց հազիւ թէ կարելի լինի արհեստ անունը տալ), ոչ մի արհեստ չկայ որը քիչ թէ շատ մտաւոր կորով, կամ Ֆիզիքական ոյժ պահանջէր: Բոշացի ընտրածը բոլոր արհեստներից ամենազիւրիներ, ամենաքիչ մտաւոր կամ Ֆիզիքական ոյժ պահանջողներն են, որոնք կան և միշտ մնում են նոյնը նորա ձեռքում առանց յառաջադիմելու, միշտ կանգնած, ինչպէս որ մշտապէս կանգնած և անփոփոխ է մնում ինքը բոշա-ժողովուրդը:

Բոշան միշտ խուսափում է այն բոլոր բաներից, որը պահանջում է խելք, մտածողութիւն, կամ Ֆիզիքական ոյժ, աշխատանք, ճակատի քրտինք: Ի հարկէ դրականապէս չի կարելի ասել, թէ բոշան անընդունակ է որ և է Ֆիզիքական կամ մտաւոր աշխատանքի և յառաջադիմութեան՝ թէ և փաստերը այդպէս են թելադրում եզրակացնելու. այսքանը միայն կարելի է ասել, որ բոշացի թէ մտաւոր և թէ Ֆիզիքական ոյժերի դարևոր անգործադրութիւնը, ձրի ապրուստի հնարաւորութիւնը սաստիկ խոպանացրել են բոշացի մէջ այն ոյժերը, որոնցով ապրում է իւրաքանչիւր անհատ, որ ընդունակ է աշխատելու:

Միակ պարապմունքը, որտեղ քիչ թէ շատ փայլում է բոշացի մտաւոր ընդունակութիւնը, որտեղ արտայայտւում է նորա խելքի արդիւնքը, նորա աշխարհահայեցողութիւնը և զգացմունքները, նորա ճարտարութիւնն և սրամտութիւնը, մի խօսքով նորա հոգեկան, մտաւոր կեանքը ամբողջովին, դա աշուղութիւնն է, որ ի նպատակ բոշաների, նոցա մէջ շատ տարածւած է: Բոշաների մէջ կան ընտիր ժողովրդական երգիչներ, որոնք նոյն իսկ հայերի մէջ

մեծ համբաւ են վայելում ոչ այնքան իրանց ինքնուրոյն ստեղծագործութիւնով, որքան իրանց ծիծաղաշարժ սրամտութիւնով: Նոքա երգում են բոշայերէն (յօդւածիս վերջում իբրեւ նմուշ դնում եմ մի քանի տուն նոցա երգերից), հայերէն, բայց առաւելապէս թուրքերէն: Բոշա-երգիչները լաւ հէքիաթներ ասողներ են. նոքա ձմերային երկար դիշերները իրանց վաւախուն հեքիաթներով զբաղեցնում են բազմաթիւ գիւղացիների, որոնցից իբրեւ վարձ որոշեալ քանակութեամբ ցորեն կամ զարի են ստանում: Հարսանիքների, տօների, հասարակաց խաղերի և զւարճութիւնների ժամանակ այդ երգիչները թէ բոշաների և թէ հայերի մէջ անհրաժեշտ մասնակցողներ են:

IV

Ջարմանալի է բոշաների անուսումնասիրութիւնը. նոցանից ոմանք ապրելով քաղաքներում, իրանց կրօնակից հայերի հետ, շատ սակաւ է պատահում որ երեսնաներին ուղարկեն նոցա ուսումնարանը ուսանելու. նոքա չեն ուզում հետեւել այն ազգին, որի անդամն են համարում իրանք իրանց: Մի քանի տարի առաջ երկու թէ երեք բոշա երեխայք միայն կային Սիւալքալաքի հայոց ուսումնարանում, որոնք չը վերջացրած դուրս դնացին, առաջին և վերջին ուսանող սերունդը դառնալով բոշաների մէջ: Նոցա այդ անուսումնասիրութիւնը առիթ է աւել իրաւամբ այն առածի կազմելուն թէ՛ «քուրդտէն փաշա, բոշատէն քեշիշ օլմազ» (քրդից փաշա, բոշայից քահանայ չի լինի):

Բոշան ձգտում չունի նոր բան սովորելու, գուցէ նա անընդունակ էլ է նորը, լաւը ըմբռնելու, հասկանալու. մանաւանդ այս կարծիքը պէտք է ընդհանրացնել այր-բոշայի վերաբերութեամբ, որ ամեն բանով յետ է իւր կնոջից: Բոշան մի մանուկ է, մի երեխայ, մանկան բոլոր թուլութիւններով: Սակայն նա մանկան հետաքրքրելու և շլանալու յատկութիւններից զուրկ է: Այդ այդպէս լինելով, բնական է, որ բոշան մարդկային յառաջադիմութեան փայլուն առաւելութեան արժէքը ոչ հասկանում է, ոչ էլ հետաքրքրւում է հասկանալու. ուստի և նա կանգնած է միշտ միևնույն աստիճանի վերայ

և կարծես թէ ոչ մի ձգտում չունի այդ ստոր աստիճանից բարձրանալու, գէթ տեսնելու համար, թէ ի՞նչ է կատարում իւր շուրջը, թէև, աւելացնենք, նորա մոտեր կարողութիւններն էլ դորան հասնելու շանսեր չեն ներկայացնում:

Բաւականանալով իւր կնոջ հաւաքած հացի փշրանքներով, որ խիստ սակաւապետութեան, համարեա աղքատութեան է հասնում, բոշան զերծ չէ ինքնագոհ հարստութիւնից: Նա իւր շրջակայքի, իւր աչքին երևացող հարստութեան, բարեկեցութեան և փառաշնորհութեան վերայ նայում է դերբիշի արհամարանքով: Նա երկտալի պարզութեամբ նայում է իւր շուրջը և կարծես չի տեսնում կամ հասկանում ինչ որ կատարում է այն երկիրներում, այն ժողովրդոց մէջ, որոնց յաճախ նա այցելութեան է գնում: Մի անգամ անցկացած անմատչելի սարը՝ նա միւս անգամ տեսնում է իւր առաջը հարբած, զիւրամտաշէլի ճանապարհ. մի անգամ զնացած հասարակ ուղին դարձել է սլազնաց երկաթուղի. իւր հարեանի խրճիթը, բարձրացել, դարձել է երեք-չորս յարկանի փառաւոր պալատ. նայում է այդ ամենի վրայ բոշան և կարծես չի տեսնում, ականջին է հասնում այդ զղրղիւնը, որ անընդհատ առաջ զնացող կեանքի նշանն է պարունակում և կարծես չի լսում: Այդ բոլորը նորան երևում է ինչպէս մի երազական երևոյթ, անհասկանալի մարդկային սատանայութեան մի արդիւնք: Նայում է նա այդ բոլորի վերայ և, զարմանալու տեղ, կարծես արհամարհանքով կրկնում է. «աշխատեցէք, չարչարեցէք, զուր ջանք, անօգուտ վաստակ, ես կամ և մնում եմ նոյնը. դուք ձեր ցանկութիւններին յագեցում չէք կարող տալ, իսկ ես կ'ապրեմ հանգիստ ու անդորր»: Բոշան արհամարհում է լուսաւորութիւնը, որովհետև նրանից շատ յեա մնացած լինելով, նորան ըմբռնել չը կարողանալուց զատ, նա կատարելապէս զգում է թէ լուսաւորութիւնը իւր թշնամին է: Լուսաւորութեան մէջ նա իւր ապրուստի կորստեան նշոյլներն է տեսնում: Այս պատճառով նա խուսափում է այն ամենից ինչ որ լուսաւորութեան հետքեր է կրում: Նա որոնում է նահապետական քնով քնած ժողովուրդ, հեռաւոր, դժւար մատչելի խորշեր, որտեղից նա կարող է ձարել իւր ապրուստը:

Փորձեցէք մանեկ մի բոշայի. խրճիթ կամ հարցրէք նորա

կեանքից, նորա լեզւից տեղեկութիւններ, աշխատեցէք իմանալ նորա գրութեան մանրամասնութիւնները,—այդ անկարելի, եթէ չ'ասենք անհնարին է: Քո շլեպդ նորան երկիւղ է ազդում, խորամանկութեամբ նա քո առաջը կը քծնի, իւր կեանքի մուր կողմերը արւեստութեամբ նա կ'աշխատի ծածկել, քեզ կ'աղաչի, որ աշխատէք նորա համար հող ձեռք բերել, նա չունի, թէ չէ ինչպիսի ուրախութեամբ նա երկրագործութիւնով կը պարապի թողնելով իւր զգւելի զբաղմունքը, կը խեղճանայ, կը ստորաց նա. բայց երեսներդ դարձնէք թէ չէ՝ նա ձեր յետեից իւր լեզուն կը հանէ: Բոշան միայն խաբել զիտէ, նա արհամարհում է ամեն մի պարապմունք, դոցա թուում և առաւել սաստիկ այն մարդու պարապմունքը, առանց որին նա ապրել չի կարող: «Աղքատ ու հպարտ» ահա բոշայի յատկանիշ կողմը, որը իւր ծագման վերայ նայում է ճիշտ այն հայեացքով, ինչ հայեացքով ազնւականը նայում է իւր հին տոհմական ծագման վերայ. ուստի ամեն մի պարապմունք որ բոշայութիւն չէ, անարգելի, սոոր, պարսաւելի է բոշայի համար: «Իմանաս սալի զոգւոց, չ'իմանաս իշու զոգւոց», ահա այն ամենախիստ անէծքը, որ կարող է մի բոշա մի ուրիշ բոշայի տալ: «Իմանաս սալի (սայլի) զոգւոց», կը նշանակէ գիւղացի, երկրագործ դառնաս, քո պարապմունքդ եղներ և սայլ լինի, քո լսածդ սայլի ճոխնչը լինի, որ միայն պարսաւելի, արհամարհանքի արժանի ռամկին է արժանի և ոչ թէ մի ազնւիկ բոշայի: Դու գիւղացի դառնաս, անագատ, սայլի միայն քաշ եկող, նորա անխնեից բարձրացած փոշին ծծող և ոչ թէ մի ազատակամ բոշա, որ գիւղացու նման չարչարանքով չի վատակում իւր հացը, որի ականջին սայլի անախորժ ճոխչոցի փոխանակ հասնում է միայն իշուկի — «նարդոսի» նւիրական, բոշայի համար խիստ քաղցր, շատ դուրեկան ձայնը: Ահա թէ ուր է հասնում բոշայի տաճած արհամարհանքը զէպի երկրագործութիւնը և նորա ունեցած կարծիքը իւր պարապմունքի մասին: Բոշայի համար մի առաւել մեծ զժբաղ-դութիւն չը կայ իւր իշու, իւր պատական «նարդոսի» զոգւոցից զրկւելուց աւելի, ուստի վերոյիշեալ բնորոշ անէծքը այդ ամենա-խիստ, բոշայի անբաղդութեան ամենաարմատական կէտն է ընտրում նորա վերայ ազդելու համար: Ելը, եթէ կարելի է այսպէս ասել,

բոշացութեան սիմբոլն է. իւր ամբողջ կեանքը, իւր բոլոր էութիւնը կապւած է այդ խոնարհ անասունի հետ, ինչպէս զիւղացու կեանքը կապւած է հողի հետ. ուստի այդ կենդանին, որից զատ ուրիշ ոչ մի կենդանի չի պահում բոշան, նորա ընտանիքի մէջ մի իսկական անդամի տեղ է բռնում:

Նա իւր իշուն պահում է և խնամում է իւր որդուց աւելի, նորան տալիս է այնպիսի քնքոյշ, սիրելի ածականներ, որ իւր կնոջն էլ չի տալ. «Ծաղիկ, նարդոս, թումբուլ, մարալ, ընտանի» (վերջինը կնոջ համար ևս գործածելի է) և այլն և այլն սովորական անուններն են, որոնք բոշան տալիս է իւր սիրելի աւանակին և որից զրկելը բոշացի համար աշխարհիս ամենամեծ չարիքն է համարում նա:

(վերջը միւս անգամ)

ԱՇԽԱՐՀԻ ԲԱԺԱՆՈՒՄԸ

Շ Ի Լ Լ Է Ր Ի

Թարգմ. Զ. ԲԱԼՈՒՂԵԱՆԻ

«Առէք աշխարհը, զիւք էք տէրը այսօրից»,
Գոչեց Զևսը մարդկանց ցեղին երկրնքից —
«Թող դա լինի ձեր ստացւածքը սեփական,
«Եղբայրաբար բաժանեցէք միմիայն»:
Եւ բոլորը ոռքի ելան ըշտապով,
Ամեն մէկը իր բաժինը ջոկելով,
Երկրագործը դաշտի բերքը ժողովեց,
Որսորդն ընկաւ խեղճ երէի յետեւից...
Վաճառականն լրցրեց պահեստն ահագին,
Աբբան ընտրեց ազնւագոյն հին գինին,
Թագաւորը կըտրեց կամուրջն ու ճամբէն,
Պահանջելով, որ տասանորդ վըճարեն...
Անց էր կացել շատ ժամանակ այդ օրից,
Երբ Պոէտը եկաւ հեռու տեղերից.
Սակայն նորան մի «ծեղ» անգամ չը տըւին,
Որովհետեւ տէր կար ամեն մի «ծեղին»:
«Վայ ինձ, ուրեմն ես եմ միայն զըրկըւած,
«Ես, քո որդին հաւատարիմն ու սիրած» —
Այսպէս բարձրը գանգատեց նա Զևսին,
Ծոռնկ չոքելով նորա գահի սուղին:
«Դու ուշացար ցընորքների աշխարհում»,

Սասց Զևսը—«էլ ինչո՞ւ ես տըրտընջում,
 «Ո՞ւր էիր, երբ կատարեցաւ բաժանում»:
 «Քո մօտն էի»--պատասխանեց նա տըրտում—
 «Իմ հայեացքը բեկուած էր քո ղէմքին,
 «Ուշքըս—երկնից աչն ներդաշնակ օրհներգին.
 «Ներքիւ ինձ, հայր, յափըշտակած քո լոյսից,
 «Ես զըրկեցայ իմ երկրային բաժինից...»:
 «Դէ ի՞նչ անեմ»--ասաց Զևսը Պոէտին—
 «Զի պատկանում ինձ այլ երս այդ աշխար...
 «Թէ ուզում ես, արի, ապրենք միասին,
 «Իմ երկինքը միշտ պատրաստ է քեզ համար»:

ԱՌԱՆՑ ԴԱԻԱՆԱՆՔԻ

Ժամանակակից վէպ Հէնրիկ Սենկևիչի

Թարգմ. Տ. ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆԻ

ՄԱՍՆ ԵՐԿՐՈՐԴ

Պարիզ, 2 ապրիլի:

Տաս ամսից աւելի կը լինի ինչ յիշատակարանումս ոչինչ չեմ գրել, թէև արդէն այնպէս սովորել եմ այդ աշխատանքին, որ պակասութիւնը թւալի էր ինձ համար: Բայց ինքս ինձ ասում էի՝ ինչի՞ պէտք է որ: Ինձ ճշշում էր այն գիտակցութիւնը, թէ թէկուզ Պասկալին արժանի մտքեր գրեմ, մտքեր՝ աւելի խոր քան ովկեանի խորքերը ու աւելի բարձր քան Արգեան սարերը, այնուամենայնիւ չեմ փոփոխիլ այն մի հատիկ հասարակ իրողութիւնը, որ Անեկան մարդու է գնացել: Այդ իրողութեան առաջ ձեռներս թուլանում էին: Կեանքը երբեմն ամփոփւում է մի միակ՝ էպպէս աննշան նպատակի մէջ և երբ որ այդ նպատակը պակասում է մարդու, մարդ չի իմանում թէ էլ ինչու է կատարում ամենահասարակ դործողութիւնները: Տարօրինակ ու ծիծաղելի կը թւի եթէ ասեմ, բայց երկար ժամանակ այնպիսի դրութեան մէջ էի, որ երբ հազնւում էի, տանից դուրս էի դալիս, թատրոն էի

¹⁾ Տես «Սուրճ» 1892 թ. №№ 1, 2, 3, 4, 5, 6:

գնում կամ ժողովարան, երբէք չէր պատահում, որ առաջին ընդունում ինքս ինձ հարց չը տայի թէ՛ ինչի է պէտք այդ, և յաճախ երկար ժամանակ էր անցնում մինչև որ ազատուում էի այդ զգացմունքից, ուշքի էի գալիս ու ինքս ինձ ասում, թէ դեռ նրա հետ չը ծանօթացած հօ ճաշում էի, մօրուքս խուզում ու ուրիշ այգալիսի զործողութիւններ կատարում: Առաջին ամիսներում բաւական շատ ծանապարհորդեցի. հասաց մինչև անգամ Նալանդիա. բաց շեղական լծերին, նորեղիական Ֆիորդներին ու իսլանդական գէյզերներին նայելիս սեփական անմիջական տալուորութիւններ չէի ստանում, այլ միայն աշխատում էի երեւակայել, թէ արդեօք Անեկան ինչ կը զգար այս կամ այն տեսարանը տեսնելիս ու ինչ կ'ասէր. մի խօսքով տեսնում էի նրա աչքերով, մտածում էի նրա խելքով, զգում էի նրա սրտով: Իսկ երբ որ յետոյ յիշում էի որ նա անւանում է պանի Կրոմիցկա, ձեռաց նստում էի երկաթուղի կամ նաև ու շարունակում էի ծանապարհս, որովհետև տեսածս այլ ևս ինձ չէր հետաքրքրում: Ի՞նչ միութարութիւն կարող էր լինել ինձ համար այն, որ այդ իմ մէջ կատարւողը այն սովորական ու մինչև անգամ ծաղրի առարկայ դարձած գրամաներից մէկն է, որոնք ինձնից առաջ հազարաւոր յիմարների են տանջել: Մահն էլ ամենքին է տանում և սակայն իւրաքանչիւր վախճանողի թւում է, թէ իւր հետ միասին աշխարհքն էլ է ոչնչանում, — և իսկապէս ոչնչանում է:

Զը գիտեմ և չեմ էլ ուզում իմանալ, թէ իմ սկզբի ամիսներում զգացածս որ աստիճան անհունութեան մօտեցող յուսահատութիւն էր: Այդ ամենը համեմատական բաներ են: Այն գիտեմ միայն, որ իմ ամբողջ էութիւնս զրաւած էր այդ կնոջով և որ առաջին անգամը հասկացայ, թէ ինչ դատարկութիւն կարող է պատճառել սաստիկ սիրելի էակի մահը:

Սակայն սակաւ առ սակաւ կենսական սովորութիւնները — ոչ հաճույքները — նորից իրանց սովորական ոյժը ստացան իմ մէջ: Ինձ թւում է, որ այդ բաւական ընդհանուր երեւոյթ է: Ներքուստ սաստիկ տխուր մարդիկ եմ տեսել, որոնք սրտներումը ուրախութեան նշոյլ անգամ չ'ունենալով, այնուամենայնիւ արտաքուստ մասամբ ուրախ են մնացել միմիայն այն պատճառով, որ մի ժամանակ ու-

րախ են եղել և սովորել են արտայայտութեան այդ ձևին: Ինձ համար էլ հօ պէտք է դար մի ժամանակ, երբ ես դադարէի օրինակ ատամնացաւը զգալ միմիայն այն ահաճութեան միջոցով, որ այդ ցաւը կարող էր պատճառել Անելկային: Բացի այդ, կարճ կտրած՝ թմրել, բթացել էի և վերջ ի վերջոյ դարման գտել նոյն իսկ թոյնի մէջ: Մի ժամանակ Ֆարինիի ճանապարհորդութեան մէջ կարգացել եմ, որ Կաթրները կարիճի խայթածը բժշկում են երկրորդ անգամ կարիճին նոյն տեղը խայթել տալով: Այդպիսի կարիճ, այդպիսի դեղթափ նոյն իսկ թոյնից ստացւած՝ էր ինձ համար, ինչպէս ասենք և առհասարակ բոլոր մարդկանց համար՝ «կատարւեց» խօսքը:

Կատարւեց, ուստի տանջւում եմ. կատարւեց պրծաւ, ուստի դադարում եմ տանջելուց: Այդ գիտակցութիւնը, թէ էլ ճար չը կայ, մասամբ հանգստացնում է մարդու: Շարունակ միտքս է դալիս այն Հնդկիլը (ամերիկացի), որ Նիագարայի հոսանքից սարւելով, սկզբում մաքառել է ջրվէժի ոյժի դէմ այն ծայրացեղ սաստկութեամբ, որ կարող է ներշնչել մարդուս յուսահատութիւնը, բայց յետոյ տեսնելով որ ճար չը կայ կռւելու, քցել է թիերը, պտռկել է նաւակի յատակին ու սկսել երգել: Նս էլ այժմ պատրաստ եմ երգել: Նիագարայի յորձանքը դեռ այն լաւ կողմն ունի, որ ում որ տանի մեծ կտորը ականջը կը թողնի. բայց կան ուրիշ յորձանքներ, որոնք շարտում են մարդուս աւազոտ, ամացի, անջուր ու անբերրի ծանծաղքի վրայ: Իմ գլխիս հէնց այդ է եկել:

Իմ կեանքի չար ոգին միայն մի բան չի նախատեսել: Սաստիկ ճնշւած ու սաստիկ դժբախտ մարդը շատ աւելի քիչ բանի տեղ է դնում ինքն իրան քան բախտաւոր մարդը: Դրա առաջ նախանձոտ ճակատագիրը որոշեալ չափով անդէն է հանդիսանում: Այնպիսի տրամադրութեան մէջ էի և եմ, որ եթէ օրինակ զայրացած Փորտունան (բախտ) անձամբ դար ինձ մօտ ու ասէր «Ջհաննամը դու», — կը պատասխանէի՝ «Նա աւելի քան ես ասում, թող ջհաննամը գնամ ես»: Եւ այդպէս կը պատասխանէի ոչ երբէք Անելկայի համար վշտահար լինելուս պատճառով, այլ սրտումս տիրող խորին անտարբերութեան պատճառով դէպի ամեն բան, որ կայ թէ մէջս և թէ շուրջս:

Այդ մի տեսակ միւսած զրահ է, որը ոչ միայն պաշտպանում է

մարդուս, այլ և նրան վտանգաւոր է դարձնում: Պարզ բան է, որ ինքն իրան չը խնայողը, ուրիշներին էլ չի խնայիլ: Մինչև անգամ աստուածային պատուիրանն էլ չի հրամայում բնկերոջը իւր անձից աւելի սիրել:

Այդ չի նշանակիլ, թէ մտադրութիւն ունեւ մօտ օրերս որ և է մարդու գլուխը թռցնելու: Ասածս գլխաւորապէս թէօրիական նշանակութիւն ունի, կենսական դործնականութեան մէջ ոչ ոք մեծ փնաս չի կրում դրանից, որովհետեւ եթէ այդ տեսակ անտարբերութիւնը նւագեցնում է արորուիզմը (սէրը դէպի ուրիշները), միւս կողմից նոյնչափ էլ պակասեցնում է եսականութիւնը: Եթէ ընկերոջս հետ մի վերմակի տակ քնելու լինեմ, ա՛մբողջ վերմակը նրան չեմ տալ, բայց միւս կողմից էլ ամբողջը իմ վրայ չեմ քաշիլ: Վտանգաւոր, գուցէ մինչև անգամ շատ վտանգաւոր են լինում այնպիսիները միմիայն այն ժամանակ, երբ որ մարդիկ վրդովում են նրանց հանգիստը, որ յենում է սեփական «ես»-ի սահմանափակման վրայ, և զրգում են նրանց դէպի լարած զործունէութիւն: Այդ ժամանակ նրանք ունենում են մեքենայի շարժումների անվերպութիւն և միանգամայն մեքենայի անողորմ ոյժ:

Ես էլ եմ ստացել այդպիսի մեքենայական անվերպութիւն, մեքենայական ինքնավստահութիւն: Բաւական ժամանակից ի վեր նկատում եմ, որ իմ մտածելու եղանակն ու կամքս ուրիշներին շատ աւելի սաստիկ եմ ներշնչում քան առաջ, թէպէտեւ ամենեւին ջանք չեմ գործ դնում դրա համար: Տատանմունքի ու թուլութեան անսպառ աղբիւր է ինքնասիրութիւնը, ունայնութիւնը ու ուրիշների վերաբերմամբ կոկետութիւն անելը: Մարդս գրեթէ անգիտակցաբար տոչորւում է դուր գալու, համակրութեան արժանանալու փափաղով և դրա համար հնարքներ փնտռելիս հազար ու մի զիջումներ է անում զոհելով արդարութիւնն ու ճշմարտութիւնը: Այժմ այդ կոկետութիւնը եթէ կատարելապէս չի ոչնչացել իմ մէջ, անչափ նւագել է և իմ անտարբերութիւնը դէպի այն, թէ արդեօք դուր եմ գալիս թէ ոչ, ինձ մասամբ բարձրացնում է ուրիշներից: Այդ նկատում էի ճանապարհորդութեանս ժամանակ և մանաւանդ նկատում եմ այժմ: Պարիզում: Այստեղ շատ մարդիկ կային, որոնք ինձ վրայ ազդեցութիւն ունէին. այժմ ես նրանց վրայ ազդեցու-

Թիւն ունեւմ միմիացն նրա շնորհիւ, որ այդ ինձ աւելի քիչ է հե-
տաքրքրում քան նրանց:

Ընդհանրապէս ինքս ինձ վրայ այնպիսի մարդու տպաւորու-
թիւն եմ գործում, որ կարող է եռանդուն լինել, բայց չի ուզում:
որովհետեւ կամքը ուղիղ յարաբերական է կրքերին, իսկ իմ կրքերը
նախ և առաջ բացասական են: Քանի որ մէջս մնացել է առաջ-
ւան սովորութիւնս զննել ու մեկնել ամեն բան, այդ բացատրում
եմ այսպէս, — որոշեալ պայմաններում կարելի է նոյնքան բուռն
կերպով փափագ չը զգալ ապրելու, որքան որ բուռն կերպով կարելի
է ուրիշ պայմաններում տոչորած լինել ապրելու փափագով: Հա-
ւանորէն իմ անտարբերութիւնը կետրօնացած ատելութիւն է դէպի
կեանքը: Դրանից է որ ես այդ աստիճան քիչ եմ նման Վեիսին:

Անկասկած ես անհամեմատ աւելի անկախ մարդ եմ դարձել
քան առաջ էի և կարող եմ Համլէտի նման ասել, թէ մէջս ինչ
որ վտանգաւոր բան կայ: Բարեբախտաբար ոչ ոք ճանապարհս չի
կտրում: Ուրիշներն էլ ամենքը ինձ նոյնչափ խորթ ու անտարբեր
են վերաբերում, որչափ ես դէպի նրանց: Միմիացն հորաքոյրս է,
որ Վարչաւարում առաջւան պէս ինձ սիրում է, սակայն կարծում
եմ, որ նրա սէրն էլ պէտք է կորցրած լինի իւր ներգործական բնա-
ւորութիւնը, զոնէ այն չափով, որ ապագայում կարող եմ ազատ
համարել ինձ հարսնախօսութիւններից:

3 ապրիլի.

Աւագ, իմ անտարբերութիւնը, որ համեմատում էի անհամ
ու անգոյն մաքուր ջրի հետ, միմիացն ըստ երևոյթին է անգոյն:
Աւելի լաւ զննելով նկատում եմ, որ երեսին ինչ որ բծեր են լող
տալիս, որոնք պղտորում են նրա վճիռութիւնը: Այդ բծերը իդիո-
սինկրազիաներ ¹⁾ են: Ոչինչ չի մնացել մէջս, բայց այդ մնացել է:
Ոչ ոքի չեմ սիրում և ոչ ոքի ներգործաբար չեմ ասում, բայց
սիրաս լիքն է զգւանքով դէպի զանազան մարդիկ: Այդպիսիների

¹⁾ Օրդանական ատելութիւն ու զգւանք, որի պատճառը շատ ան-
գամ զմար է բացատրել: Ժողովրդական դարձածքը՝ պատու և պա-
շտ է, նրանից — կարծեմ այդպիսի զգացմունք է արտաբայտում:

Թւին է պատկանում օրինակ Կրոմիցկին: Այժմ արդէն այն չի վատս
 Թւում, որ Անելիային ձեռիցս խլել է, այլ այն, որ ոտները սաս-
 աիկ երկար են, իսկ ծնկների կոճերը շատ հաստ, որ ինքը կարծես
 ընկոյզ Թափ տալու ձող լինի, իսկ ձայնը՝ սրճաղացի ճռճոց է
 չիշեցնում: Ասենք նա ինձ միշտ է զգւանք պատճառելիս եղել, իսկ
 եթէ այժմ չիշում եմ դրա մասին, այդ ըլխաւորապէս այն պատճա-
 ռով է, որ զգւանքի զգացմունքս այժմ առհասարակ առանձին կեն-
 սունակութիւն է ստացել: Շարունակ մտածում եմ այն մարդկանց
 մասին, որոնցից ջղերս գարշում են: Եթէ այդ վերաբերւէր միայն
 Կրոմիցկուն ու պանի Յելինային, դեռ հասկանալի կը լինէր, որով-
 հետեւ կարող էի ենթադրել, թէ իմ դէպի նրանց զգացածս՝ զգւանքի
 դիմակ կրող ատելութիւն է, բայց նրանց հետ միասին իմ չիշողու-
 Թեանս մէջ նոյնչափ յամառութեամբ պատկերանում են ուրիշ կեր-
 պարանքների, որոնք երբ և իցէ կեանքումս իմ մէջ հակակրութիւն
 կամ զգւանք են զարթեցրել: Այդ չեմ կարող իմ առողջութեանս
 վիճակով բացատրել, — երբէք այնքան առողջ չեմ եղել ինչպէս
 այժմ, — ուստի հետեւեալ կերպով եմ բացատրում, — մարդիկ ինձնից
 խլեցին սէրս, ժամանակը ցամաքացրել է ատելութիւնս, իսկ քանի
 որ մարդս չի կարող ասրել առանց զգալու, ուստի զգում եմ ինչ-
 պէս բաշարում եմ, ապրում եմ նրանով ինչ որ փնացել է ինձ:
 Պէտք է այն էլ խոստովանեմ, որ բախտաւորութիւնից դժւար թէ
 կշտանայ նա, որ այդպէս է զգում ու ապրում..

Համարեա բոլորովին սառել եմ դէպի այն մարդիկը, որոնց
 առաջ համակրութեամբ էի վերաբերում: Դէպի Մնեատինսկին
 զգում եմ ուղղակի հակակրութիւն, որ զատողութիւններս չեն կա-
 րողանում խեղդել: Խօսք չը կայ, Մնեատինսկին բարձր արժանաւո-
 րութիւնների տէր մարդ է, բայց նա ինքն իրան շատ է զուր գա-
 լիս և այդ պատճառով — եթէ նկարիչների լեզուով խօսելու լինենք —
 յաճախ սեթեթեթաժ (maniéré) է դառնում: Իմ կարծիքով, չա-
 փաղանց հազիւ է պատահում, որ այն մարդը, որը նկատում է թէ
 իւր վարելու եղանակը, իւր անհատական կողմերն ու առանձնա-
 յատկութիւնները դուր են գալիս ուրիշներին, չը սիրահարւի իւր
 տիպի վրայ ու վերջ ի վերջոյ չը սկսի աշխատել ինքն իրան գերա-
 զանցել: Մնեատինսկին չափազանց սաստիկ է ցանկանում միշտ և

ամեն տեղ Մեհաոփնսկի լինել և այդ պատճառով արեւստական է դառնում ու ճոխանքի (pose) համար զոհում է իւր բնածին նրբազգացութիւնը: Գեռ ոչինչ Անեկայի մօտ անցաջող պատգամաւորութիւնից յետոյ ուղարկած այն կոպիտ հեռագիրը, այն «գնա ճանապարհորդելու»-ն, — որ աւելորդ բան էր, որովհետեւ առանց նրա խորհրդին էլ կ'երթայի ճանապարհորդելու. բայց Անեկայի մարդու գնալուց յետոյ իսկոյն Խրիստինիայում նրանից նամակ ստացալ, որ գրած էր իբր սրտանց, բայց նոյնպէս կոպիտ էր ու վերին աստիճանի սեթեւեթ: Ահա կարճառօտ կերպով այդ նամակի բովանդակութիւնը, — «Պաննա Անեկան արդէն պանի Կրոմիցկա է դարձել, — եղաւ պրծաւ, — խղճում եմ քեզ, — սրտագին զրկում եմ քեզ, — կը սխալուես, եթէ կարծես, թէ ջրհեղեղ կը լինի, — աշխարհքումս դրանից աւելի կարեւոր բաներ կան, — թող լեզուս բերնումս չսրանայ, եթէ ճիշտ չեմ ասում, — հրաշալի երկիր է երևի Նորւեգիան, — վերադարձիր ու գործի կ'սկսես, — ցանկանում եմ քեզ առողջութիւն և աջին»: Բառ առ բառ չեմ բերում նամակը, բայց տոնը այդպէս էր: Այդ տոնը ինձ սաստիկ դուր չ'եկաւ, որովհետեւ առաջինը՝ ես չէի խնդրել Մեհաոփնսկուն որ ինձ արշին տար դժբախտութիւնս չափելու համար, երկրորդը՝ նրան աւելի խելօք մարդ էի համարում և կարծում էի, թէ հասկանում է, որ այն նրա ասած «աւելի կարեւոր բաները» միմիայն այն ժամանակը դատարկ խօսքեր չեն, երբ որ նշանակում են առաջուց եղած զգացմունքներ: Մէկ ուղեցի իսկոյն պատասխանել, որ ինձ ազատի իւր հոգեւոր խնամակալութիւնից, բայց լաւ մտածելուց յետոյ ամենեւին չը պատասխանեցի և կարծում եմ, որ այդ՝ յարաբերութիւնները կտրելու ամենաքիչ նեղութիւն տուող ձևն է:

Սակայն աւելի խորը խորասուզւելով ինքս իմ մէջ տեսնում եմ, որ իմ դէպի Մեհաոփնսկին տաճած բարեկամական զգացմունքիս սառելու պատճառը միմիայն նրա հեռագիրն ու նամակը չեն եղել: Ճիշտն ասած ես չեմ կարողանում նրան ներել այն, որի համար պէտք է խակապէս նրան երախտագէտ լինէի, այսինքն նրա միջնորդութիւնը իմ ու Անեկայի մէջ: Ինքս նրան խնդրեցի, որ չանձն առնի այդ միջնորդութիւնը, բայց հէնց այն պատճառով, որ ես նրան խնդրեցի, որ ես նրան հաւատացի բախտս ու նաւիս ղեկը,

որ ես խոստովանեցի նրա առաջ իմ թուլութիւնս ու նրան մասամբ իմ գլխիս խնամակալ դարձրեցի, որ վերջապէս իմ գլխովս անցած դժբախտութիւնն ու սոորացումը մինչև ինձ հասնելը նախապէս նրա ձեռքովն անցաւ, հէնց այդ պատճառով, ասում եմ, սրտիս խորքումը ոխ եմ զգում զէպի նա: Ինքս ինձ վրայ չարացած եմ, բայց միևնոյն ժամանակը Մեատօնակու վրայ էլ եմ չարացած՝ ամեն բանում մասնակցած լինելուն համար: Գիտեմ, որ այդ անարդարութիւն է, բայց ոչինչ չեմ կարող անել քանի որ իմ բարեկամական զգացմունքս զէպի նա ճրագի նման վառւել պրծել է:

Պէտք է այն էլ ասած, որ ես երբէք չառ էլ հակումն չեմ ունեցել զէպի բարեկամական զգացմունքը: Գուցէ Մեատօնակու հետ այն պատճառով էի մօտիկ, որ ես Եւրոպայի մի ծայրումն էի ապրում, նա՝ միւս: Ուրիշ բարեկամ չեմ ունեցել: Ընդհանրապէս վերցրած, ես այն էակների թւին եմ պատկանում, որոնց անւանում են մենաբնակ: Յիշում եմ, որ շատ անգամ զրա մասին միքիւս պարծենկոտութեամբ եմ մտածել, այդ՝ ուժեղութեան ապացոյց համարելով: Յիրաւի, օրինակ կենդանիների աշխարհքում համալսմբում են միմիայն թոյլ էակները, իսկ այն կենդանիները, որոնց բնութիւնը զօրեղ ժանիք ու ճանկեր է տւել, մենակ են շրջում, որովհետեւ ուրիշի օգնութեան կարօտութիւն չեն զգում: Բայց այդ սկզբունքը միայն բացառիկ զէպերում կարող է ճիշտ լինել մարդկանց վերաբերմամբ: Բարեկամութեան անընդունակ լինելը աւելի յաճախ ոչ թէ մարդուս ուժեղութիւնն է ցոյց տալիս, այլ նրա սրտի չորութիւնը: Իմ մէջ բացի չորստութիւնից այդ բանում նշանակութիւն են ունեցել վերին աստիճանի անհամարձակ ու տպաւորող լինելս: Իմ սիրտս նման էր միմոզայի, որ մի բան զիպելլիս իսկոյն կուշ է դալիս: Որ երբէք ոչ մի կնոջ հետ բարեկամական զգացմունքով չեմ կապւել, այդ էլ ուրիշ հարց է: Ես ցանկութիւն էի ունենում բարեկամանալ միայն այնպիսի կանանց հետ, որոնցից սիրտս բարեկամութիւնից աւելի բան էլ էր ուզում, այնպէս որ այդ չէր կարող իսկական բարեկամութիւն լինել: Ղրա փոխարէն ես շատ անգամ եմ բարեկամ ձեացել այնպէս ինչպէս օրինակ աղէկսը սատկած է ձեւանում, որ աղաւաները իրանց յուշառութիւնը թող-

նեն, և ինքը հեշտութեամբ ճանկի նրանցից մէկին: Այդ չի նշանակել, թէ ես չեմ հաւատում բարեկամական յարաբերութեան հնարաւորութեանը տղամարդու և կնոջ մէջ: Նախ և առաջ ես ոչ այն տխմարներին եմ, որոնք աշխարհքս իրանց չափովն են չափում, ոչ էլ սրիկաց, ուր միշտ և ամեն բանի կասկածով է վերաբերում, և վերջապէս իմ անձնական զիտողութիւններս ցոյց են տւել ինձ, որ այդ տեսակ բարեկամութիւն բոլորովին հնարաւոր բան է: Քանի որ իրականութեան մէջ կան այնպիսի զգացմունք ու յարաբերութիւններ ինչպէս եղբոր ու քրոջ, պարզ է, որ այդպիսի զգացմունք ու յարաբերութիւններ կարող են միշտ տեղի ունենալ, երբ որ երկու թէպէտեւ իրար օտար էակներ իրանք իրանց քոյր ու եղբայր զգան: Դեռ աւելին կ'ասեմ, — այդ տեսակ զգացմունքներ տաճելու ընդունակ են լինում զէպի պլատոնական զրոյցները բնածին ձգտումն ունեցող ընտիր հոգիները, յետոյ բանաստեղծների, փիլիսոփաների և ընդհանրապէս այն էակների հոգիները, որոնք սովորական դերձակային չափսով չեն կտրւած ձեւած: Եթէ այդ սպացոյց է, որ իմ մէջ նիւթ չի եղել ոչ բանաստեղծի, ոչ արտիստի, ոչ էլ նշանաւոր մարդու համար, այդ և աւելի վատ է ինձ համար: Հաւանօրէն չի եղել, քանի որ կարողացել եմ դառնալ միմիայն Ահօն Պրոշվսկի և ուրիշ ոչինչ:

Մի ժամանակ զգում էի, որ եթէ Անեկան իմ կիներ դառնար, ոչ միայն կ'ին կամ սիրուհի կը լինէր ինձ համար, այլ և բարեկամ: Բայց աւելի լաւ եմ համարում զրա մասին չը մտածել: Այդ տեսակ տեսիլքներ առանց այն էլ չափազանց յաճախ են այցելում ինձ և կարծում եմ, որ մինչև որ այդ տեսիլքները մի անգամ ընդ միշտ չը փախցնեմ ու հեռացնեմ ինձնից՝ երբէք կ'աւարելապէս հանդիւստ չեմ լինիլ:

4 ապրիլի.

Այստեղ բաւական յաճախ եմ պատահում տիկին Դեխի հետ, մինչև անգամ լինում եմ նրա տանը: Եւ ոչինչ: Բաւականաչափ ատելութիւն ու մի քիչ արհամարհանք մոխիրի հաստ շերտի տակ, — այնուհետեւ սովորական քաղաքավարի յարաբերութիւն: Նա չափազանց գեղեցիկ է, որպէս զի կարելի լինէր նրան զցել իդիոսինկրազիաների թիւը. սիրել նրան չեմ կարող, իսկ ատելու նեղութիւն տալ ինձ չեմ ուզում: Նա այդ ձեռաց հասկացաւ ու յար-

մարեց զրութեանը: Աւելորդ է ասել, որ նրան մի քիչ չարացնում է իմ աւելացած ինքնաւստահութիւնս, անկախութիւնս, բայց հէնց զրա համար է, որ նա բանի տեղ է դնում ինձ: Ճիշտ որ՝ զարմանալի է այն հեշտութիւնը, որով կանայք շատ մօտիկ յարաբերութիւնից շուռ են տալիս դէպի առաջւան հասարակ ծանօթութիւնը: Ես ու Լաուրան ոչ միայն ուրիշների մօտ ենք մեզ այնպէս հանդիպում, իբր թէ մեր մէջ ոչինչ չի եղել, այլ և մինչև անգամ այն ժամանակ երբ որ մենակ ենք լինում: Դժւարութիւն ամենեւին չի զգում. սկի չի երևում, որ ինքն իրան բռնազբոսելիս լինի. քաղաքավարի է, չափաւոր քաղցր և այդ տրամադրութիւնը այն աստիճան ինձ էլ է հաղորդում, որ մտքովս էլ չի անցնում օրինակ նրան դիմելիս ուղղակի անունը տալ:

Նրա նէպոլսեցի ազգական Մալեսկին, որ սկզբում ինձ վրայ աչքերը այնքան խիստ էր ուղորդում, որ ես պարտաւոր համարեցի ինձ հարցնել, թէ ինչու է աչքերը խարաբ անում, աչքմ տեսնելով, որ մեր յարաբերութիւնները հանգարտ ընթացք են ստանում, հանգըստացել է ու բարեկամացել ինձ հետ: Նա այստեղ Լաուրայի պատճառով արդէն մի մենամարտութիւն ունեցել է, որի ժամանակ, չը նայելով որ Խտալիացում սաստիկ վախկոտ մարդու հռչակ է հանել, շատ կարգին է պահել իրան: Խեղճ Գեիսը արդէն մի քանի ամիս կը լինի որ գնացել է Նիւրանա և, կարծում եմ, սուղը հանելուց յետոյ Լաուրան կը պսակւի Մալեսկիի հետ: Այդ՝ աշխարհքում ամենագեղեցիկ զոյգը կը լինի: Այդ իտալացին Անտինոյի իրանն ու գլուխն ունի, ոսկեփայլ կաշին, սև սաթի պէս մազերն ու Միջերկրական ծովի ջրի գոյնն ունեցող աչքերն էլ վրադիր: Շատ կարելի է Լաուրան նրան սիրում է, բայց ինչ որ ինձ անյայտ պատճառներով երբեմն-երբեմն ակներև արհամարհանք է ցոյց տալիս դէպի նա: Մի քանի անգամ իմ ներկայութեամբ նա այն աստիճան անքաղաքավարի է վարւել նրա հետ, որ զարմանքս բերել է, որովհետև ես չէի կարող ենթադրել, թէ նրա գեղասէր բնութիւնը ընդունակ է այդպիսի բռնն արտայայտութիւնների: Ալներև է, որ Ասպասիայի հետ միասին նրա մէջ ապրում է և Քսանտիպպան ¹⁾:

¹⁾ Ասպաղիա—Պերիկլի կինը, Քսանտիպպա—Սոկրատի կինը: Առա-

Շատ անգամ եմ նկատել, որ միմիայն զեղեցիկ, հոգեկան արժանաւորութիւններէն զուրկ կ'ինը, որին մարդիկ ասող են համարում, յաճախ ասողից աւելի բան է լինում, եթէ կարելի է այսպէս ասել, ամբողջ համաստեղութիւն և մինչև անգամ միաժամանակ երկու համաստեղութիւն՝ շրջապատողների համար Մեծ Արջ, իսկ մարդու համար՝ Խաչ։ Հաստատ է, որ Լաուրան Գեիսի համար Խաչ էր, իսկ Մալեսկիի համար Մեծ Արջ։ Գուցէ նա իմ վերաբերմամբ էլ Արջ լինէր, եթէ Պարիզի հասարակութեան մէջ իրան մի քիչ օտար զգալիս չը լինէր և նկատած չը լինէր, որ այստեղ ես նրա համար աւելի ձեռնտու կը լինեմ իբրև դաշնակից քան իբրև թըշնամի։ Զարմանալի է, նա Պարիզում ինձ աւելի քիչ է դուր գալիս քան Խալիլայունին էր դուր գալիս կամ առհասարակ Միջերկրական ծովի ափերում։ Նա չափից աւելի կլասիկական, չափից աւելի գեղեցիկ է Պարիզի համար, ուր ճաշակը որոշ աստիճանաչափ հիւանդոտ ճաշակ է, որ արտայայտում է նոյնպէս և զրականութեան ու գեղարւեստի մէջ, և ուր բնորոշ անձուներութիւնը աւելի սաստիկ է բորբոքում բլթացած ջղերը քան պարզ գեղեցկութիւնը։ Ամեն մարդ հեշտութեամբ կարող է նկատել, որ կիսաշխարհի ամենահըռչակաւոր աստղերը աւելի անձուների են քան զեղեցիկ։ Գալով Լաուրային, մի ուրիշ պատճառ էլ կայ, որ նա Սէնի ափերում համեմատաբար քիչ յաջողութիւն ունի։ Նրա խելքը ճիշտ է սովորական խելքերիցը չէ, բայց միւս կողմից այստեղի յարաբերութիւնների համար չափազանց շիփշիտակ է և մանաւանդ սաստիկ քիչ ճկուն։ Այստեղ շատ կան վերին աստիճանի լուրջ ու ընդարձակ մտքի տէր մարդիկ, բայց ընկերական յարաբերութիւնների մէջ անլիզժ ծափահարութիւնների կ'արժանանայ առաւելապէս այնպիսի խելքը, որ կարողանում է կպչել, կախ ընկնել ամեն մի առարկայից այնպէս, ինչպէս կապիկը պոչովը կախ է ընկնում ծառի ճիւղքից, և զլիկոնձի տալ։ Որքան որ այդ զլիկոնձիները տարօրինակ, յանկարծախան ու անսկնկալ լինեն, այնքան աւելի հաւաստի կը լինի յաջողութիւնը։

Ջինը իգէալական ամուսին էր Պերիկլի համար, իսկ երկրորդը Սոկրատի «միսն ուտում էր»՝ ինչպէս ասում է ժողովուրդը։

Մահօթ. Թ.

Լաուրան այդ հասկանում է, բայց միևնույն ժամանակը զգում է, որ այդ իւր համար նոյնքան անհնարին բան է որքան օրինակ լարի վրայ խաղալը: Ինձ նա աւելի ճարպիկ է համարում այդ մտաւոր մարմնամարզութեան մէջ և դրա համար եմ ես նրան հարկաւոր:

Աշխատելով աւելացնել իւր սալոնի «the attraction»-ը (հրապոյր), նա իւր սալոնը երաժշտութեան օթեան է դարձրել: Ինքը երգում է սիրէնայի պէս և յիրաւի երգելով զրաւում է մարդկանց: Նրա մօտ յաճախ տեսնում եմ դաշնակահար Ալարա Հիլստին, որ մի ջահէյ, սիրուն զերմանուհի է և այնպիսի բարձր հասակ ունի, որ այստեղի նկարիչներից մէկը նրան բնորոշել է հետեւեալ խօսքերով՝ «C'est beau, mais c'est deux fois grandeur naturelle!» ¹⁾ 2ը նայելով իւր զերմանական ծագման՝ նա վերջին ժամանակներս այստեղ մեծ յաջողութիւն ունէր: Գալով ինձ, ինչպէս երևում է ես, հին դպրոցին եմ պատկանում, որովհետեւ չեմ կարողանում հասկանալ արդի նւագածութիւնը, որ յենում է ոյժի վերայ՝ այսինքն դաշնամուրի ատամները թափելու վրայ: Վերջին անգամը Լաուրայի մօտ Հիլստի ածելը լսելիս ինձ ու ինձ մտածում էի, թէ, եթէ դաշնամուրը մարդ լինէր ու նրա քրոջը հրապուրած լինէր, դժւար թէ նրան աւելի թունդ թակէր: Նա ֆիս-հարմոնիա էլ է ածում: Նրա շարադրութիւնները այստեղի երաժշտական աշխարհում մեծ յաջողութիւն ունեն և խորիմաստ են համարւում, երևի նրա հաւար, որ տասերորդ անգամը լսելիս մարդ ինքն իրան ասում է, զուցէ տասնըմէկերորդ անգամին մի բան հասկանամ: Խոստովանում եմ, որ այսպիսի նկատողութիւններ անելը չարախօսութիւն է իմ կողմից և մինչև անգամ յանդգնութիւն, որովհետեւ ես երաժշտագէտ չեմ: Սակայն մոքումս հարց է ծագում, թէ արդեօք այն երաժշտութիւնը, որի հասկանալու համար պէտք է կոնսերւատորիայի պրոֆեսսոր լինել և որ անմատչելի է ոչ միայն անուշ ուղեւորներին, այլ և մինչև անգամ զարգացած և որոշ չափով երաժշտական դաստիարակութիւն ստացած մարդկանց, — այն է, ինչ որ պէտք է լինի երաժշտութիւնը: Վախենում եմ՝ երաժիշտները այդ ճա-

¹⁾ Գեղեցիկ է, բայց կրկնակի բնական մեծութիւն ունի:

նապարհով գնալով մի ժամանակ՝ գիտութիւնն ու գեղեցկութիւնը բացառապէս իրանց համար պահող եզիպտական քուրմերի կաստա կազմեն:

Այդ նրա համար եմ ասում, որ, ինչպէս նկատել եմ, Վազնէրի ժամանակից սկսած երաժշտութիւնը, օրինակ նկարչութեան հետ համեմատելով, ուղղակի հակառակ ճանապարհով է ընթանում: Նորագոյն նկարչութիւնը յօժարակամ սահմանափակում է իւր ձեռնհասութեան սահմանները, հետզհետէ հրաժարւում է գրականական ու փիլիսոփայական դադափարներէր, — չի ձգտում պատկերացնել մեկնութիւնների կարօտ պատմական ճառախօսութիւններ, քարոզների, դէպքեր, մինչև անգամ այնպիսի այլարանութիւններ, որոնք առաջին հայեացքից իրանք իրանց չեն պարզաբանում, մի խօսքով՝ բոլորովին գիտակցաբար սահմանափակւում է ձևերի ու գունաւոր բծերի վերարտադրութեամբ: Երաժշտութիւնը Վազնէրի ժամանակից սկսած բոլորովին հակառակն է անում, — ճիգ է թափում լինել ոչ միայն հնչիւնների ներդաշնակութիւն, այլ և այդ ներդաշնակութեան փիլիսոփայութիւն: Իմ կարծիքով, շուտով երևան կը գայ մի որ և է երաժշտական մեծ հանճար, որ կ'ստի, ինչպէս մի ժամանակ ասաց Հեգելը, — «Միայն մէկն էր ինձ հասկանում ու նա էլ ինձ չը հասկացաւ»:

Հիշատը երաժշտութեան մէջ փիլիսոփայութիւն անողներիցն է, որ շատ զարմանալի է, ևս առաւել, որ նրա հոգին լի է պարզութեամբ: Այդ կարիաափյան երեխայի ջինջ ու միամիտ աչքեր ունի և երեխայի պէս անկեղծ է ու բարի:

Շատերն են այստեղ փարւան գալիս նրա շուրջը, — նրանց գրաւում է թէ նրա գեղեցկութիւնը, թէ այն լուսապսակը, որ շրջապատում է ամեն մի կնոջ, որի գլխի վրայ հանգիստ է առել գեղարւեստի ձեռքը, և սակայն երբեք ամենաչնչին բիծ անգամ չի արատաւորիլ նրա անունը: Կանայք անգամ նրա մասին լաւ են խօսում, — նա նրանց զինաթափ է արել իւր արտասովոր բարութեամբ ու ուրախութեամբ: Նա չարածձի երեխայի նման ուրախ է, — շատ եմ տեսել նրան այնպէս ծիծաղելիս ինչպէս ծիծաղում են փակ դպրոցի աշակերտուհիները — մինչև աչքերից արտասուք գալը, որ կը գալթակղեցնէր հասարակութեանը, եթէ որ ամեն բան նե-

բիլի չը համարէր նրան իբրև արտիստի: Նա որ, երաժշտական տաղանդը չը հաշւած, գուցէ ոչ շատ հարուստ օժտւած, բայց հիանալի բարոյական տիպ է: Ասուրան, որ իսկապէս նրան չի սիրում, մի քանի անգամ ինձ հասկացրել է, թէ «կարիատիզան» սիրահարւած է ինձ վրայ: Իմ կարծիքով այդ ճիշտ է, թէև այդպէս կարող էր լինել եթէ որ աշխատէի: Հաստատ է, որ Կլարան ինձ շատ է սիրում և որ հէնց առաջին անգամ պատահելիս համակրութիւն զգաց դէպի ինձ: Նա նրան վերադարձնում եմ՝ փոխադարձը, սակայն միայն չունիմ ռոմանտիկութիւններ անել նրան կոչուած մասնելու համար: Նրբ որ մի որ և է կնոջ առաջին անգամ եմ տեսնում, առաջւան սովորութիւններին շնորհիւ նայում եմ նրա վրայ իբրև ապագայում հնարաւոր որսի վրայ, բայց այդ աւելի բեֆլէքսներ են քան զիտակցական մտքեր: Հետեւեալ մտածմունքս արդէն բոլորովին ուրիշ է լինում: Ընդհանրապէս այնպիսի զգացմունք է մնացել մէջս դէպի կանայք, ինչպիսի զգացմունք որ կարող է ունենալ առևտուրից հեռացած ոսկերիչը դէպի թանկագին ակունքները: Մի որ և է թանկագին քար տեսնելիս ինձ ու ինձ ասում եմ, — արժէ ջանք գործ դնել դրա համար, բայց յետոյ յիշում եմ, որ խանութս փակել եմ, ու ճանապարհս շարունակում եմ:

Ձը նայելով դրան մի օր սկսեցի կէս-կատակով համոզել նրան, որ ես էլ հետը կը գնամ իբրև պատուաւոր impressario: Ձեմ կարող ասել, թէ այդպիսի մի ճանապարհորդութիւն, եթէ երբ և իցէ գլուխ գալու լինի, ինձ համար ոչ մի հրապոյր չի ներկայացնում:

Հայրենիք իսկապէս գնալու եմ: Հօրաքոյրս Վարչաւայի իւր տունը տւել է ինձ ու կանչում է, որ գնամ սեփականութեան իրաւունքս հաստատեմ: Ասեմք առանց այն էլ միշտ ձիարշաւների ժամանակ գնում եմ՝ Վարչաւա: Ով կարող է կարծել, թէ հօրաքոյրս, որ այնքան լուրջ կին է և իրան նւիրած անտեսութեան, աղօթքների ու բարեգործութեան, մի աշխարհային թուլութիւն ունի — ձիարշաւային սպորտը: Այդ նրա մոլորութիւնն է: Շատ կարելի է ժառանգական ասպետական բնազդումները, որ կանայք էլ նոյնքան լաւ են ժառանգում որքան տղամարդիկ, նրա մէջ այդպիսի ելք են գտել: Մեր ձիանքը Ատոծուն է յայտնի թէ քանի տարի է որ արշաւում են և միշտ յետ են մնում: Հօրաքոյրս ոչ մի ձիարշաւ բաց

ի թողնում, կրակ է կտրում. մեր ձիերի արշաւելու ժամանակ նա բարձրանում կանգնում է կառքի յետևի նստարանի վրայ՝ կռթնած ձեռնափայտի վրայ ու գլխարկը (կողմնակի դրած, իսկ յետոյ բարկ ութիւնից կատաղում է ու մի քանի ամիս շարունակ պան Խաւստովակու միսն ուտում է: Այժմ կարծեմ մի ինչ որ նշանաւոր ձի է մեծացրել և կանչում է ինձ տեսնելու իւր սև ու դեղին նժոյգի յաղթանակը: Կ'երթամ:

Կ'երթամ նոյնպէս և շատ ուրիշ պատճառներով: Արդէն ասել եմ, որ համեմատաբար հանգիստ եմ, ոչնչի փափագ չեմ զգում, ոչինչ չեմ ակնկալում և ոյժիս զօրածի չափ սահմանափակում եմ սեփական «ես»-ս, մի խօսքով հաշտւում եմ մի տեսակ հոգեկան անդամալուծութեան հետ, որից յետոյ կը զայց Ֆիզիկականը ու կը տանի ինձ ինչպէս տարաւ հօրս: Բայց չեմ կարողացել մոռանալ, թէ ինչի շնորհիւ է որ իմ անդամալուծութիւնս ոչ կատարեալ է, ոչ էլ լիովին: Այն մի հատիկ էակը, որին կեանքումս սիրել եմ, այժմ իմ մէջ բաժանւել է երկուսի: Նրանցից մէկը կոչւում է պանի Կրոմիցկա, միւսը՝ Անելլա: Պանի Կրոմիցկայի համար ես օտար մարդ եմ, նա ինձ անտարբերութեամբ է վերաբերւում, բայց Անելլան այցելւում է ինձ ու ընծայ է բերում ինձ զխտակցութիւն, որ մեղաւոր եմ, որ չ'իմար եմ վարւել, զխտակցութիւն՝ հոգեկան անգօրութեան, վշտի, դառնութեան, հիասթափութեան ու կորուստի: Առատաձեռն ու բարեբար ոգի: Իսկապէս լաւ կը զգայի ինքս ինձ միայն այն ժամանակ, եթէ կարէին հանէին զլիսիս միջիցը ուղեղիս այն ծալքը, որ յիշողութեանս բունն է: Ի հարկէ այսպէս էլ կարելի է ապրել, բայց այսպիսի կեանքը անտանելի ծանր է, որովհետեւ մարդս շարունակ զխտակցում է, որ ինքը անանիւ կառք է: Ամեն անգամ աշխատում եմ գլխիցս դուրս քշել այն միտքը, թէ ինչ կը լինէր, եթէ որ բանը ուրիշ ընթացք ստացած լինէր, — բայց այդ ինձ միշտ չի յաջողում: Իմ առատաձեռն ու բարեբար հրեշտակը վերադառնում է ու նորից թափ տալիս գլխիս առատութեան եղջիւրը: Նրբեմն-երբեմն ինձ թւում է, թէ պանի Կրոմիցկան կը ապանի իմ մէջ Անելլային և դրա համար ուզում եմ գնալ, նայել նրա բախտաւորութեանը, նրա կենցաղավարութեանը և այն բոլոր անհրաժեշտ փոփոխութիւններին, որոնք անշուշտ պէտք է կատարւած լի-

նեն նրա մէջ ու դարձրած նրան Անեկաջից բոլորովին տարբեր մարդ: Շատ կարելի է պանի Կրոմիցկային հէնց Պրոշովումը տեսնեմ: Անկարելի է որ տաս ամսւան անշատուծից յետոյ հիւանդ մօրը տեսութեան չը դաջ:

Կարծում եմ, որ այդ բանում ես ինքս ինձ չեմ խաբում, անհիմն յոյսով չեմ գրաւում, և որ «ceci tuera celà»: Յոյսս գլխաւորապէս ջղերիս վրայ է, որոնց ամեն մի չնչին բան վիրաւորում է: Յիշում եմ, որ Անեկաջի հետ նոր ծանօթացած ժամանակս, երբ որ նրա հրապույրները սկսում էին անդիմադրելի ոյժով թովել ինձ, միմիայն այն միաբը, թէ մի որ և է Կրոմիցկի մօտեցել է նրան, յետ էր մղում ինձ նրանից ու նրան աչքիցս քցում: Հապա ինչ կը լինի այժմ, երբ որ նա մի որ և է Կրոմիցկու կիներ է, երբ որ նա կրում է իւր մէջ նրան պատկանելու զիտակցութիւնը և երբ նրա հոգին ու մարմինն է: Գրեթէ հաստատապէս կարող եմ ասել, որ նա ինձ ամեն մի քայլափոխում կը վիրաւորի, յետ կը մղի իրանից և որ «ceci tuera celà»:

Եւ վերջապէս թէկուզ այդ էլ չը լինի: Ուրիշ կերպ որ լինի, ինչ եմ կորցնելու: Օգտել չեմ ցանկանում, բայց եթէ մինչև անգամ հանդամանքները այնպիսի ընթացք ստանան, որ ապացուցւի թէ մեղքը միայն իմն չէ, թէ ես չեմ միայն պատասխանատու եղածի համար և թէ բեռը պէտք է երկու հոգու շալակին դնել, — գուցէ այդ ինձ մի քիչ գոհութիւն պատճառի: Ասում եմ՝ գուցէ, որովհետև չեմ կարող երաշխաւոր լինել: Որ և է վրէժխնդրութիւն մտքովս անգամ չի անց կենում: Խաբւած սիրողները միայն բեմի վրայ են վրէժխնդիր լինում: Իրական կեանքում՝ տհաճութեամբ երեսները շուտ են տալիս ու դրանով բանը վերջանում է: Այժմեան պանի Կրոմիցկային ապացուցանելու համար, որ վատ վարւեց արհամարհելով իմ զղջումս, նախ և առաջ ես ինքս պէտք է անյողզողով կերպով հաւատացած լինէի, որ նա վատ է վարւել, մինչդեռ լինում են բոպէսներ, երբ՝ ես իմ Ասուածը՝ ոչ մի բանում հաւատացած չեմ լինում:

5 ապրիլի.

Արդէն հաստատ գիտեմ, որ պանի Կրոմիցկային կը տեսնեմ: Հօրաքորս գրում է, որ նրա մարդը նրանց Վոլինի կալւածը ծա-

խել է, իսկ ինքը իւր շահադիտական գործերով զնացել է հեռաւոր արեւելեան երկիրը, այնպէս որ Անելկային ոչինչ չէր փնտմանել, բայց եթէ վերադառնալ Պոշով մօր մօտ։ Այդ լուրը առաջին բողոքում ընդունեցի, եթէ ոչ անտարբեր սրտով, յամենայն դէպս կատարեալ ներքին հաւատարակչութեամբ, սակայն նկատում եմ, որ ատաղած ապաւորութիւնս զնալով աւելի ու աւելի սաստկանում է մէջս։ Ասեմք այդ իմ հոգեկան կազմակերպութեան առանձնապատկութիւնն է։ Այժմ արդէն էլ չեմ կարողանում ոչ մի ուրիշ բանի մօտին մօտեցել, այդ դէպքը չափից վեր կարեւոր նշանակութիւն ունի Անելկայի ու նրա մօր համար։ Կրօնական հարսանիքից տաս ամիս անցած ծախել է այն աննման կալածքը, որին Անելկայի պապերը չորս հարիւր տարի տիրութիւն են արել և որին պանի Յելինան նւիրել է իւր ամբողջ կեանքը, որպէս զի ձեռքիցը չը գնայ։ Իսկ այդ պան Կրօնական եկեղ է ու հեշտ ու հանգիստ ծախել միմիայն այն պատճառով, որ նրա համար լաւ գին են տւել և այդ նրան միջոց է տւել ապահովեցնել իւր առեւտրական գործերի յաջողութիւնը։

Ընդունում եմ, որ նա կարող է այդ փողերով միլլիոններ վատակել, բայց այդ ինչ սարսափելի հարւած է խեղճ կանանց համար և ինչ պէտք է մոռանն նրանք նրա մասին։ Հօրաքոյրս գրում է ինձ, որ ինքը այժմ նստած է պանի Յելինայի մահճի մօտ, ուր հիւանդութիւնը այդ լուրը ստանալուց յետոյ կրկնակի սաստկացել է։ Բողոքովին հաւատացած եմ, որ Անելկան մարդու անունով ծախելու լիազօրութիւնը ստորագրելիս չի իմացել թէ ինչ է անում։ Սակայն ուրիշների առաջ նրան պաշտպանում է հօրաքոյրս նամակումը մէջ է բերում նրա հետեւեալ խօսքերը,— «Անբախտութիւն պատահեց, բայց անխուսափելի անբախտութիւն, որի համար Կարօլին չի կարելի մեղադրել»։ Պաշտպանիւր նրան, պաշտպանիւր, հաւատարիմ, աննկեղ ամուսին, սակայն չես կարող արգելել ինձ մոռանել, որ նա քեզ կրկնակի է վիրաւորել և որ անշուշտ սրտիդ խորքումը ամենաջերմ կերպով արհամարհելիս պէտք է լինես նրան։ Նրա գրկախառնութիւններն չեն կարող ջնջել քո յիշողութիւնից այդ մի խօսքը — «Ծախեց»։ Իսկ պանի Յելինան, նրա հովանաւորողը, որ կարծում էր, թէ նրա առաջին գործը

հարաանիքից յետոյ այն կը լինի, որ իւր միլլիոններն օգնութեամբ Անեկլայի կալածը պարտքերից կ'ազատի... Նս, յարգելի տիկիններ, որ «քաղաքացիական» ֆրագնետով ոչ ոքի չեմ աշխատում շլացնել, այդպէս չէի վարել, եթէ ոչ ուրիշ պատճառներով, զոնէ նրբազգայութիւնիցս, զոնէ ձեր սիրուն, զոնէ ձեր սիրտը չը խոցելու համար: Բայց շահագիտական գործերի համար հարկաւոր է առձեռն գումար և պինդ թիկունք: Չեմ ուզում մարգարէութիւն անել, բայց երբեմն-երբեմն այդ միլլիոնները ինձ հարցական նշան են թուում: Շատ կարելի է Արամիցկին այսուհետև տիրանայ միլլիոնների, շատ կարելի է կալածի ծախելուց ստացած փողը նաւաստի այդ բանին, բայց եթէ առաջուց նա միլլիոնների տէր լինէր, այդպէս խորը չէր խոցիլ կնոջ սիրտը ու չէր զրկիլ նրան պապենական յարկից: Հօրաքոյրս գրում է, որ ծախելուն պէս ճանապարհ է ընկել դէպի Բաքու, որտեղից յետոյ պէտք է գնայ Թուրքեստան: Անեկլան այնքան ջանել է, որ չի կարող մենակ ապրել, ուստի մարդու բացակայութեան ժամանակ մօր հետ պէտք է կենայ, իսկ մայրը մնում է Պլոշովում՝ մէկ այն պատճառով, որ հիւանդ լինելով տեղից շարժել չի կարող, երկրորդը՝ որ հօրաքոյրս նրան չի թողնում գնայ, իսկ նա չի ուզում, որ հօրաքոյրս նեղանայ իրանից: Անեկլային շատ լաւ եմ ճանաչում, այնպէս որ չէի կարող կասկած տանել թէ այդ բանում կարող էին զեր խաղալ որ և է նիւթական հաշիւներ: Նրա պէս անշահասէր մարդ դժուար կարող է դանել աշխարհքումս: Բայց մայրը, որ, եթէ կարողանայ, ամբողջ աշխարհը կը զափթի իւր մի հասիկ աղջկայ համար, անշուշտ յոյս ունի, որ հօրաքոյրս կտակումը չի մոռանալ: Ասենք իրաւունք ունի յուսալու: Հօրաքոյրս, որ երբեք շատ էլ հաւատ չի ընծայել Արամիցկուն միլլիոններին, մի քանի անգամ ակնարկութիւն է արել ինձ դրա մասին՝ անհանգստութեամբ ու գրեթէ խոնարհութեամբ, որովհետև նրա կարծիքով իւր բոլոր ունեցած-չ'ունեցածը պատկանում է Պլոշովսկիներին, այնպէս որ վախենում է, թէ մի զուցէ նրա դիտաւորութիւնը ես անիրաւութիւն համարեմ՝ դէպի մեր տոհմը: Արքան քիչ է ճանաչում նա ինձ: Եթէ որ հէնց այսօր Անեկլան առանց ոտնամանի մնար ու մի զոյգ ոտնամանի համար ուզէին Պլոշովը բոլոր ունեցած-չ'ունեցածովս միասին—բոլորը կը տայի:

Շատ կարելի է այդ վարմունքիս շարժառիթը ինձ Կրոմիցկուն հակադրելու շարամիտ ցանկութիւնը լինէր, բայց անշուշտ կը տայի:

Սակայն այժմ բանը դրանումը չէ: Անդադար միտքս զբաղւած է նրանով, որ Անեկլան ու մայրը այժմ Պլոշոփումն են կենում և կը մնան այնտեղ այնքան ժամանակ, որքան որ Կրոմիցկու ճանապարհորդութիւնը կը տևի, այսինքն Աստծուն է յայտնի թէ որքան ժամանակ: Ամեն օր պէտք է տեսնեմ պանի Կրոմիցկային... Այդոր անցնում է մոքովս, վրաս մի տեսակ անհանգստութիւն է զայիս, որի մէջ համ հետաքրքրութիւն կայ, թէ ինչպէս կը յարդարեն մեր յարաբերութիւնները, համ էլ երեւակայումն զանազան դէպքերի, որոնք կը կարողանային տեղի ունենալ, եթէ որ դէպի նա ուրիշ կերպ տրամադրւած լինէի և ուրիշ զգացմունք տածէի: Ես երբեք ինքս ինձ չեմ խաբում. մէկ էլ եմ կրկնում, որ գնում եմ բժշկւելու, որ պանի Կրոմիցկային չեմ սիրում՝ ոչ էլ կը սիրեմ, որ ընդհակառակը յոյս ունիմ, որ նա ինքը ամեն տեսակ ֆիորդ ու գէյ-զերներից հազար անգամ լաւ դուրս կը քշի սրտիցս առաջնան Անեկլային. բայց լէօն Պլոշոփսկին չէի լինիլ, շատ ապրած ու շատ մտածած մարդ չէի լինիլ, եթէ որ չը տեսնէի այն վտանգները, որ ուրիշ պայմաններում կարող էր յառաջացնել այդպիսի մի զրութիւն:

Բանը նրանումն է, որ եթէ սիրտս ուզէր վրէժ հանել, եթէ որ հէնց միմիայն «պանի Կրոմիցկա» անունը այնքան զգւելի չը լինէր ինձ համար որքան որ է, ինչ կարող էր ինձ արգելք լինել, ինչ կարող էր իմ ձեռքը բռնել: Մի բան որ այդ խաղաղ, քաղաքից հեռու Պլոշոփում միայն մենք երկուսս էինք լինելու և մեր երկու պառաւները, որոնք իրանց անարատ առաքինութեամբ երեւալի պէս միամիտ են: Այդ կողմից հօրաքրոջս ու պանի Յելինային շատ լաւ եմ ճանաչում: Մեր հասարակութեան բարձր շրջաններում յաճախ կարելի է պատահել հիմննովին փչացած կանանց, բայց միւս կողմից մանաւանդ հին սերնդին պատկանողների մէջ կան և այնպիսիները, որոնք իրանց կեանքը անց են կացնում, պարզ կերպով որ ասելու լինենք, հրեշտակների նման, առանց երբ և իցէ իրանց մոքերը շարի զաղափարով պղծելու: Հօրաքրոջս կամ պանի Յելինայի նման կանանց մոքովն անգամ չի կարող անցնել, թէ Անեկլային կարող է որ և է վտանդ սպառնալ, քանի որ մարդու է գնացել: Անեկլան

ինքն էլ այդ տեսակ կանանցից է։ Նա իմ վերջին խնդիրքս չէր մերժիլ, եթէ որ Կրոմիցկուն արդէն խօսք տւած չը լինէր։ Այդ տեսակ լեհուհիները զերազատելի են համարում իրանց սիրտը կոտրել քան տւած խօսքը։ Դրա մասին, որ միտք եմ անում զայրոյթս գալիս է։ Նա խեղկում եմ սրտումս արդար լինելս ապացուցանելու պահանջը, պահանջ, որ հասկացնէր այդ տեսակ կանանց, թէ անպատիժ կերպով չի կարելի ոտնակոխ անել բնութեան օրէնքները, թէ այդ օրէնքները աւելի զօրեղ են քան բարոյականութեան արեւստական զօկորինաները, թէ այդ տեսակ վարմունքները իրանք իրանց վրէժը հանում են մարդուց, ես շատ ու շատ բախտաւոր կը զգայի ինձ։ Ճիշտ է, որ Անելկայի դէմ սա տիկ մեղանչեցի, բայց յետոյ ի սրտէ ուզում էի արածս ուղղել և նա գիտէր այդ ու այնուամենայնիւ մերժեց ինձ... Մերժեց երեւի նրա համար, որ կարողանար ինքն իրան տեսլ, — «ես Լէօն Պլոշուսկին չեմ. խօսք որ տւել եմ՝ պէտք է պահեմ»։ Այդ առաքինութիւն չէ, այլ շորսրոտութիւն. այդ հերոսութիւն չէ, այլ միայն յիմարութիւն. այդ խղճի ազնւութիւն չէ, այլ խղճի սնտիառութիւն։ Չեմ կարողանում չեմ կարողանում մոռանալ...

Բայց ինքը պանի Կրոմիցկան կ'օգնի ինձ այդ բանում։ Երբ որ տեսնեմ իւր արած հերոսութիւնից զոհ, սաւը, հետաքրքրութեամբ դիտող, թէ արդեօք ինձ ճնշող դարդը պէտք եղածի չափ է ճնշում, մարդու վրայ սիրահարւած կամ, եթէ ոչ սիրահարւած, զոնէ այդպէս ձեւացող պանի Կրոմիցկային, — այն ժամանակ այդ առաքինի և երջանկութիւնից ու իւր առաքինութիւնից կուշու ամուսինը այն աստիճան զղելի կը դառնայ ինձ համար, որ զուցէ նորից գնամ հիւսիսային եղջերուների հայրենիքը։ Բայց այն ժամանակ այլ ևս Անելկայի յիշատակը չի թռչիլ իմ յետեւից այնպէս ինչպէս ամարը (tauka) ճախրում է նաւի յետեւից։

Շատ կարելի է՝ պանի Կրոմիցկան իմ առջև մի քիչ իմ անսրտութեան զոհի դեր խաղայ և առհասարակ իւր վարմունքով քիչ թէ շատ պարզ կերպով ինձ ուղենայ հասկացնել թէ՛ «մեղքը քանն է»։ Շատ բարի։ Այդպիսի բաներ էլ եմ տեսել կեանքումս։ Ենչպէս որ արեւտական ծաղիկներն այն պակասութիւնն ունեն որ անհոտ են, այնպէս էլ արեւստական փշեայ պսակներն այն արժանաւորու-

Թիւնն ունեն որ չեն ծակծկում, այնպէս որ շատերը այդ տեսակ պատկերներ ուրախութեամբ են կրում գլխներին՝ իբրեւ սազ եկող գըլխարկ: Որքան որ այդպիսի զոհերի եմ պատահել, որոնք իբր թէ յուսահատութիւնից են մարդու գնացել, սրտումն ցանկութիւն է ծագել նրանց ասելու՝ «Սուտ ես ասում, գուցէ և զոհ ես եղել կամ դոնէ անկեղծ հաւատացած ես եղել, թէ զոհ ես, մինչև այն ժամանակ, երբ որ նա, այն քո ընտրածը, առաջին անգամ մօտեցել է քեզ զիշերւան հողաթափները հաղած: Այդ րոպէից սկսած դու այլ ես կարեշարժ չես, այլ միայն ծիծաղելի ու գռեհկահոգի և նոյնքան աւելի ծիծաղելի ու գռեհկահոգի որքան աւելի որ զոհ ես ձեւանում:

6 ապրիլի:

Ինչ հիանալի ու խելօք խօսք է յունարէն «Ananke»-ն (ճակատագիր): Առաջուց ճակատիս դրւած է եղել, որ ես այդ կնոջ պատճառով հանգիստ չեմ գտնելու՝ մինչև անգամ և այն ժամանակ, երբ որ նրա վրայ այլ ևս ուշադրութիւն դարձնելիս չը լինեմ: Կալւածի ծախսելու ու նրա Պլուշով զալու մասին մոտամոռնքս շատ աստուիկ յուզեց ինձ: Գիշերը շատ վատ քնեցի. հազար ու մի հարցեր էին խռնւում զլիսումն ու պատասխան պահանջում: Աշխատում էի լուծել այդպիսի մի խնդիր, թէ օրինակ իրաւունք ունեմ արդեօք շեղել պանի Կրոմիցկային պարտականութեան ուղիղ շաւղից թէ ոչ: Ոչ ցանկութիւն ունեմ այդ անելու, ոչ էլ կ'անեմ, որովհետև պանի Կրոմիցկան ինձ չի գրաւում, բայց արդեօք իրաւունք ունեմ: Կեանքս լցնում եմ այդպիսի «to be or not to be»-ներով, որովհետև ուրիշ ոչ մի այնպիսի բան չը կայ, որով ես կարողանայի ապրել: Ասեմք այդպիսի խորհրդածութիւնները աշխարհքիս ամենաբարձր զգարճութիւնների թւին չեն պատկանում, որովհետև մարդս այդպիսի մտքերով զբաղւած ժամանակը մեծ մասամբ նման է լինում իւր սեփական սրտը բռնել ցանկացող շանը,—ձեռքս ոչինչ չի ընկնում, ոչինչ չեմ ապացուցանում ու չարչարում եմ, բայց ինքս ինձ մխիթարում եմ նրանով, որ մի օր էլ կամ մի զիշեր էլ անցաւ: Բացի այդ նկատեցի, որ չը նայելով իմ ծայրացեղ սկեպտիկականութեանս այնպիսի մանրակրկիտ, նախապաշարւած

խղճմանք եմ ունեցել, որ խսկապէս սաղ կը զար Պլոշովի տէրտէ-
րին: Նորաւուրց մարդս այնքան շատ թելերից է հիւսւած, որ
ինքն իրան արձակել ուղելիս ևս աւելի է խճճուում: Զուր էի գիշերս
ինքս ինձ կրկնում, թէ այդ բոլորը ի հարկէ զուտ թէօրիական դա-
տողութիւններ են, բայց իրաւունք ունեւմ այդպէս վարւելու: Նկե-
ղեցու գաւթից ինչ որ մի ձայն անընդհատ ասում էր ինձ,—*հօ, հօ, հօ:* Սակայն պէտք է խղճմանքիս սանձը քաշեմ, որովհետեւ
դրանից է կախւած իմ հոգեկան հաւասարակշռութիւնը: Այժմ,
երեկոցեան այնպիսի տրամադրութեան մէջ եմ, որ կարող եմ այդ
անել: Այսօր կէս օրից յետոյ մի ծանօթ նկարչի մօտ էի, այնտեղ
էր նոյնպէս և տիկին Ղեիսը, որ մի ժամանակ սկսեց երկու Ֆրանս-
սիացի գրողների ապացուցանել, թէ կանաչք պէտք է իրանց ամ-
բողջ կեանքի ընթացքում անմատչելի մնան, թէկուզ միայն «pour
la netteté du plumage» (իրանց փետուրների մաքրութեան հա-
մար): Մալեսկին կրկնում էր՝ «Oui! oui!... du plumage», իսկ ինձ
թւում էր, թէ Միջերկրական ծովի բոլոր խեցգետինները պէտք է
շուր եկած լինեն մէջքների վրայ ու չանգերը ցցած դէպի վեր
խնդրելով Զեւին, որ կաջձակ թափի տիկին Ղեիսի զլխին: Ի դէպ
ասել, Ղեիսը այդ դարձածքը ինձնից է սովորել, իսկ ես՝ Feuillet-ից:
Սակայն ես ինձ բոլորովին լուրջ պահեցի, չը ժպտացի անգամ,
բայց մի տեսակ ուրախ ու ցինիկական տրամադրութիւն եկաւ վրաս,
որի ցոլքը դեռ մինչև այժմ էլ մնում է մէջս և որ ամենալաւ
զրահն է խղճմանքի նախապաշարմունքների դէմ:

Բայց շարունակենք: Արդեօք իրաւունք ունեւմ սիրահարացնել
ինձ վրայ պանի Կրոմիցկային ու սիրահարեցնելուց յետոյ խոտորեց-
նել նրան պարտականութեան ճանապարհից: Նախ և առաջ, քննում
եմ այդ հարցը պատուի տեսակէտից, այդ բառի այն իմաստով,
որով առհասարակ զործ են ածում այն մարդիկ, որոնք իրանք
իրանց ջենտլմէն են համարում և որոնց ամբողջ աշխարհը այդ-
պիսի մարդ է համարում: Այդ տեսակէտից ոչ մի պրակ չի կարելի
գտնել, որ ինձ արգելէր այդպէս վարւել: Ի դէպ՝ առաջին հայեաց-
քից այնպէս է թւում թէ դժւար թէ աշխարհքիս երեսին երբ և
իցէ գոյութիւն ունեցած լինի պատուի կողեքսից աւելի տարօրի-
նակ օրէնսդիրք: Նթէ ես մէկից փող զողանամ, պատուի մասին ջենտլ-

մենների ունեցած գաղափարների համաձայն, արատը ինձ վրայ կ'ընկնի, որովհետև ես եմ գողը, իսկ գողացած բանը անարատ կը մնայ, բայց եթէ մէկի կնոջը գողանամ, ես՝ գողս մաքուր դուրս կը գամ, իսկ արատը կ'ընկնի գողացածի վրայ. Ինչ է այդ: Բարոյական զգացմունքի խեղաթիւրումն է այդ, թէ՛ գուցէ քսակը գողանալու ու կնոջը գողանալու մէջ այն տարբերակ մեծ տարբերութիւն կայ, որ այդ երկու վարմունքը մինչև անգամ չի կարելի իրար հետ համեմատել: Շատ անգամ եմ զբաղւել այդ հարցով և վերջ ի վերջոյ եկել եմ այն համոզմունքին, որ քսակ գողանալն ու կնոջը գողանալը միևնոյն բանը չեն: Մարդկային էակը չի կարող այնպիսի սեփականութիւն լինել ինչպէս անշունչ առարկան. — կնոջ գողանալը երկկողմանի կամքի գործողութիւն է: Ինչու պէտք է ես ճանաչեմ որ և է կնոջ մարդու իրաւունքները, երբ որ ինքը կ'ինը չի ուզում ճանաչել այդ իրաւունքները: Իմ ինչ հոգս է նրա մարդը: Ես տեսնում եմ մի էակ, որ ուզում է խմ լինել և վերջնում եմ նրան: Նրա մարդը ինձ համար գոյութիւն չունի, նրա աւած երբումների հետ ես գործ չունեմ: Ուրեմն էլ ինչ պէտք է ինձ զսպի, — մի գուցէ յարգանքը դէպի ամուսնական հաստատութիւնը (ИНСТИТУТ): Բայց եթէ սիրէի, եթէ կարողանայի սիրել պանի Արամիցկային, հոգուս խորքիցը կ'ազաղակէի, — բողբոմ եմ նրա ամուսնութեան դէմ, բողբոմ եմ այն պարտականութիւնների դէմ, որ ունի նա դէպի Արամիցկին. ինձ այդ ամուսնութիւնը օտնառակ է տեսլ, ու տրորում է իբրև որդին, ես գալարում եմ զգացած ցաւիցս, և երբոր վերջին շունչս տալու բոլէին ուզում եմ խաթել ինձ տրորող զարշապարը, դուրս են գալիս մարդիկ, որոնք հրամայում են ինձ յարգել նրան: Ինչի՞ համար, ինչո՞ւ: Ինչիս պէտքն է այնպիսի հասարակական կազմակերպութիւնը, որ ծծում հանում է մէջս եղած բոլոր արիւնը, որ մեռցնում է սրտումս ապրելու որ և է յօժարութիւն: Ի հարկէ բնութեան օրէնքն է, որ մարդիկ ձկան միս են ուտում, բայց կարող էք հրամայել յարգել այդ կարգը խեղճ ձկան, որին ողջ — ողջ քերթում են ու յետոյ պղնձում խաշում: Բողբոմ եմ ու խաթում, — ահա իմ պատասխանը: Սպենսերի՝ կատարելապէս զարգացած մարդու իդէալը, որի մէջ անհատական ձգտումները բոլորովին ներգաշնալում են հասարակական

կազմակերպութեանը, միմիայն պոստուլատ է: Գիտեմ, շատ լաւ գիտեմ, որ մի որ և է Սնեատինսկի կը կապէր ինձ՝ մի հատիկ հարց տալով—«Ուրեմն ազատ սիրոյ կուսակից ես»: Չէ, ես ազատ սիրոյ պաշտպան չեմ: Ես միայն ինձ եմ պաշտպանում: I am for my self! Վերջապէս գլուխը քարը ձեր բոլոր թէօրիաները: Եթէ դու սիրահարես մի ուրիշ կնոջ վրայ կամ քո կինը մի ուրիշ մարդու վրայ, տեսնենք ինչ պէտք է կարողանան անել ձեր պատւիրաններն ու հասարակական կազմակերպութիւնը յարգել հրամայող պրակները: Ամենավատ դէպքում՝ այդ իմ կողմից անհետեւամտութիւն է: Նոյնքան անհետեւամտութիւն, ինքնահակասութիւն էր իմ կողմից և այն ժամանակ, երբ որ ես, սկեպտիկս, պատարադ անել տւեցի Լէօնի ու Անեկայի համար և երբ աղօթում էի երեխայի պէս ու արտասուքս կուլ տալիս՝ տխմարի պէս: Այսուհետեւ ինքս ինձ խոստանում եմ անհետեւամտ լինել ամեն անգամ, երբ ինձ այդ յարմար լինի, երբ յոյս ունենամ որ այդպէս վարւելուց յետոյ ինքս ինձ աւելի լաւ, աւելի բախտաւոր կը զգամ: Աշխարհիս երեսին միմիայն մի տրամաբանութիւն կայ—կրքի տրամաբանութիւն: Բանականութիւնը միայն առժամանակ նախազգուշացնում է, իսկ յետոյ, երբ որ ձիանքը սկսում են իրանց կտրատել ու անկարելի է լինում զսպել, նստում է կռուականի տեղը ու աշխատում է միայն, որ կռքը ջարդ ու փշուր չը լինի: Մարդուս սիրտը չի կարող ինքն իրան ապահովեցնել սէրից, իսկ սէրը տարր է այնպէս՝ ինչպէս ջուրը, օդը, կրակը. սէրը այնպիսի ոյժ է ինչպէս ծովի մակընթացութիւնն ու տեղատուութիւնը: Մարդուն սիրող կնոջը Բեհեզդեբուդն էլ չի կարող յաղթահարել, որովհետեւ նրա ամուսնական երդումը սիրոյ նւիրագործումն է միայն, բայց երբոր մարդ ու կնոջ մէջ պարտաւորութիւնից զատ ուրիշ ոչինչ չը կայ, առաջին պատահած կարգին մակընթացութիւնը դուրս կը շարտի նրանց՝ սատկած ձկների պէս աւազի վրայ: Ես չեմ կարող պարտաւորութիւն վերցնել ինձ վրայ, թէ չեմ ծերանալ կամ թէ միտքս չի աճիլ և եթէ պարտաւորեմ՝ կենսական օրէնքները ոտնատակ կը տան թէ ինձ և թէ իմ պարտաւորութիւնները:

Ձարմանալի բան է. այս բոլորը, որ գրում եմ, ինչպէս արդէն ասել եմ, զուտ թէօրիա է. ոչ մի այնպիսի գիտաւորութիւն չու-

նեմ, որը հարկ զգացի ինքս իմ առջև արդարացնել, և սակայն
 այդտեսակ մտածմունքները յուզում են ինձ և այժմ այն աստիճան
 յուզեցին, որ ստիպւած եղաց ընդհատել յիշատակարան գրելս: Ինչ-
 ութս տեսնում եմ իմ հանգստութիւնը սաստիկ արւեստական հան-
 զըստութիւն է... Մի ժամից աւելի ման էի գալիս սենեակումս և
 ի վերջոյ գտայ, թէ ինչն էր ինձ այդ աստիճան զրդուող... Այժմ
 արդէն շատ ուշ է: Սենեակիս պատուհաններիցը երևում է «Les
 Invalides»-ի գմբէթը, որ փայլվում է լուսնի շողքով այնպէս
 ինչպէս մի ժամանակ փայլում էր Սուրբ Պետրոսի գմբէթը, երբ որ
 յուսալից սրտով ման էի գալիս Պինչիօյում ու մտածում Անելկայի
 մասին: Ակամայ անձնատուր եղաց այդ յիշողութիւններին: Թող ինչ
 ուզում է լինի, թող մինչև այժմ եղածը այսուհետև էլ շարունակ-
 էի, սակայն հաստատ է, որ ես կարող էի բախտաւոր լինել, նա էլ
 կարող էր տասը անգամ, հարիւր անգամ աւելի բախտաւոր լինել:
 Հէնց այժմ էլ, եթէ որ մինչև անգամ որ և է գաղտնի դիտաւո-
 րութիւն ունենայի, եթէ որ չեմ իմանում որքան ասեմ հրապու-
 րելի լինէր նա ինձ համար, այնուամենայնիւ սիրտս չէր տալ նրան
 անբախտացնել: Ես, որ ինչ էլ լինի, չեմ ուզում որ նա անբախ-
 տանայ: Բաւական էր որ մտածէի թէ կարող եմ նրա անբախտու-
 թեան պատճառ դառնալ, իսկոյն ձեռներս կը թուլանային, մէջս
 եռանդ ու վճռականութիւն չէր մնալ: Հապա առաջ որքան գորով
 է եղել սրտումս դէպի նա:

Ե, այդ անցած-գնացած բան է: Իմ մէջ բազմող սկեսպտիկը
 մի ուրիշ տեսակ հարց է կոխում աչքս, — արդեօք եթէ այդպէս
 լինի, հաստատ է որ նա իրան սաստիկ անբախտ կը զգայ: Կեան-
 քումս բազմաթիւ դիտողութիւններով ստուգել եմ, որ կանայք
 միայն մաքառելիս են անբախտ զգում: Իրանց: Հէնց որ ներքին
 կռիւը վերջանում է, նրանց համար՝ կռիւ հետեանքից բոլորովին
 անկախ՝ սկսում է անդորր, քաղցր ու երջանիկ կեանք... Այստեղ,
 Պարիզում մի ծանօթ կին ունէի, որ երեք տարի շարունակ սար-
 սափելի տանջում էր իւր զգացմունքների հետ կռւելով, իսկ յետոյ
 երբ որ վերջ ի վերջոյ զգացմունքները յաղթեցին, բոլորովին հան-
 զըստացաւ և միայն մի բան էր միշտ տանջում նրա սիրտը, — այն,
 որ այնքան ժամանակ դիմադրել էր:

Բայց ի՞նչ օգուտ կայ այսպէս հարցեր զնեղուց ու խնդիրներ լուծելուց: Լաւ զիտեմ, որ ամեն մի բնական բան կարելի է ապացուցանել և ամեն մի ապացոյց կասկածի ենթարկել: Անցել զնացել է այն երանելի ժամանակը, երբ մարդիկ կասկածով էին վերաբերւում ամեն բանի՝ բացի բնականութեան ընդունակութիւնից որոշել ճշմարիտը ստից և բարին՝ չարից: Այժմ ուղեցոյց ասող չի երևում, ամբողջ երկինքը ամպերով է ծածկւած: Աւելի լաւ է մոռա՞նք առաջիկայ ուղեորութեան մասին... Հաստատ է, հաստատ, Կրոմիցկին Անեկայի կալւածը ծախել է ու նրա սիրտը խորը խոցել... Պէտք է այդ ահագին տաւերով գրէի յիշատակարանումս, թէ չէ հաւատալս չէր դալիս...

10 ապրիլ:

Երէկ գնացի տիկին Ղևիսի մօտ՝ մնաս բարև անելու. զուրս եկաւ, որ նրա մօտ կարգին նւագահանդէս էր: Խնչպէս երևում է Լաուրան իսկապէս սիրահարւել է երաժշտութեան վրայ: Կլարա Հիլստը Ֆիս-հարմոնիա էր ածում: Նրան տեսնելը ինձ միշտ հաճութիւն է պատճառում, բայց առաւելապէս ինձ զուր է դալիս նա, երբ որ նստում է նւագարանի առաջ ու առաջին ակկորդները խփում՝ աչքերը քաշ գցած ստեղնարանի (клавиръ) վրայ: Նրա մէջ լրջութիւն, կետորոնացումն ու արուստովոր անկորրութիւն կայ: Այդ ժամանակ նա ինձ յիշեցնում է սուրբ Յեցիլիային, որ սուրբերից ամենահամակրելին է ինձ համար և որի վրայ կը սիրահարւէի, եթէ որ նրա ժամանակակիցը լինէի: Ախոս որ շատ յաղթանդամ է, բայց երբ որ նա նւագում է, ես այդ մոռանում եմ ժամանակ առ ժամանակ նրա քաշ գցած կոպերը բարձրանում են դէպի վեր, կարծես թէ նա ուզելիս լինի մտաբերել մի հնչիւն, որ մի ժամանակ՝ ներշնչւած բոպէներին լսել է այնտեղ՝ բարձունքներում, — և այդ ժամանակ նա ներշնչւածի տպաւորութիւն է գործում: Շատ յարմար է դալիս նրան Կլարա ¹⁾ անունը, — դժւար է գտնել նրա հոգուց աւելի ջինջ հոգի: Ասացի, որ սիրում եմ նրան տեսնել, բայց ոչ՝ լսել:

¹⁾ Լատիներէն Clarus նշանակում է պարզ, ջինջ:

Նրա երաժշտութիւնը, աւանդ, էլի չեմ հասկանում, կամ զոնէ զժաւարութեամբ եմ ըմբռնում իմաստը: Սակայն կարծում եմ որ չը նայելով իմ չարամիտ ու յանդուգն նկատողութիւններին, նա արտակարգ տաղանդի տէր է:

Երբ որ նա վերջացրեց ածելը, մօտեցայ նրան ու կէս-կատակով ասացի, թէ հասել է Վարչաւա գնալու բոպէն և թէ մեր առաջւան պայմանադրութեան համաձայն յայտնում եմ իրան, որ պատրաստւի գնալու: Զարմացմամբ նկատեցի, որ նա իմ խօսքերը լուրջ կերպով ընդունեց: Պատասխանեց, թէ արդարեւ վաղուց մտադիր է Վարչաւա գնալ, իսկ զալով պատրաստուելուն, դրա համար շատ ժամանակ հարկաւոր չէ, որովհետեւ հետը վերցնելու գրեթէ ոչինչ չ'ունի, բացի իւր ազգական պառաւ կնոջից, որին հետը տանում է ամեն տեղ, և խուլ ստեղնարանից, որի վրայ վարժութիւններ է անում մինչև անգամ երկաթուղու վագոնում:

Այդ մի քիչ ինձ վախեցրեց: Եթէ իսկապէս հետս գալու լինի Վարչաւա, զոնէ քիչ ու միչ պէտք է օգնեմ կոնցերտ սարքելուն, մինչդեռ ես կ'ուզէի ուղղակի Պլոշով գնալ: Սկի որ չը լինի նրան կը յանձնեմ Սնեատինսկուն, որ աւելի օգտակար կարող է լինել նրա համար քան ես: Ասենք Վլարա Հիլստը մի ֆրանկֆուրտցի հարուստ արդիւնագործի աղջիկ է և նիւթական յաջողութիւնը նրա համար ոչինչ նշանակութիւն չունի: Սակայն ինձ զարմացնում է այն աճապարանքը, որով նա համաձայնեց հետս գնալ Վարչաւա: Առաջին բոպէին մինչև անգամ ուզում էի ասել նրան, թէ խուլ ստեղնարանի դէմ ոչինչ չ'ունեմ, բայց պառաւին հետը վերցնելու միտքը շատ էլ յաջող միտք չեմ համարում: Մենք՝ տղա նարդիկս՝ այն աստիճան սովորել ենք միշտ և ամեն տեղ որողայթ լարել կանանց, որ մեզնից ոչ մէկը ջահել ու սիրուն կնոջ առանց ծուռ մտքի չի մօտենում: Ով որ հակառակն է պնդում, նա իսկապէս ուղում է խաբել կանանց, որպէս զի աւելի ևս հեշտ ընկնեն որողայթի մէջ: Գալով ինձ, իմ ուշ ու միտքս այս բոպէիս բոլորովին ուրիշ բանով է զբաղւած և սակայն այդ պառաւ ազգականը առաջին անգամից ինձ վրայ խոչընդոտի տպաւորութիւն գործեց, ևս առաւել որ իմ անձնաւորութիւնը հաւանօրէն որոշեալ դեր է խաղում Վլարայի շտապողական վճռի մէջ: Պարիզը շատ աւելի ընդարձակ

ասպարէզ է երաժշտական հանդէսների համար քան Վարչաւան, իսկ նիւթական օգուտը նոյնպէս նշանակութիւն չունի Կլարայի համար, էլ ինչո՞ւ է ուրեմն ուզում գնալ Վարչաւան: Լաուրան, ինչպէս արդէն ասել եմ, վաղուց է ակնարկներով ինձ հասկացրել, թէ օրիորդ Հիլստը դէպի ինձ համակրութիւնից աւելի տաք զգացմունք է տա՞ծում... Տարօրինակ կի՛ն է այդ Լաուրան: Կլարայի անմեղութիւնը նախանձ է շարժում նրա սրտում, բայց միմիայն այնպիսի նախանձ, ինչպիսին կարող էր, օրինակ, շարժել մի հաղադիւտ թանկագին քար կամ մի շքեղ վարսակալ... Միշտ և ամեն ինչ նրան հետաքրքրւում է իբրեւ զարդարանք, աւել ոչինչ: Երևի նախանձն է պատճառը, որ ուրախութեամբ այդ ահագին երեխային կը զգէր իմ գիրկը: Ես նրա համար ոչինչ նշանակութիւն չունեմ, որովհետեւ այնպիսի զարդ եմ, որ նա արդէն կրել է իւր վզին:

Այդ կինը ակամայից ինձ այնքան չարիք է պատճառել, որ իսկապէս պէտք է ատելութիւն զգայի դէպի նա, սակայն չեմ կարողանում նրան ատել: Նախ, խիղճս ինձ ասում է, որ եթէ նա ամենեւին չը յայտնէր էլ իմ կենսական ծանապարհի վրայ, ես այնուամենայնիւ մի ուրիշ նոյն չափ ազդու միջոց կը գտնէի իմ երջանկութիւնը փչացնելու համար. երկրորդը՝ ինչպէս որ սատանան զահավիժած հրեշտակ է, այնպէս էլ ատելութիւնը ալլասեռած սէր է, իսկ ես Լաուրային երբէք չեմ սիրել: Մի քիչ արհամարհում եմ նրան, բայց այդ ուրիշ բան է և, բացի այդ, նա էլ այդ կողմից ինձնից յետ չի մնում: Մինչև անգամ կարծում եմ, որ նա ինձ աւելի չարակամութեամբ է վերաբերւում քան ես նրան:

Գալով Կլարայի դէպի ինձ տաճած զգացմունքներին, Լաուրայի կարծիքը, ինչպէս տեսնում եմ, պէտք է որ մի քիչ ձիշուլինի: Այդ այսօր ինձ աւելի պարզ երևաց քան երբ և իցէ: Եթէ այդ ձիշու է, շնորհակալ եմ նրանից: Այս առաջին անգամն է կեանքումս, որ ցանկութիւն եմ զգում բարեկամութիւն հաստատել կին-մարդու հետ և արդարացնել նրա վստահութիւնը: Իմ հոգուս պէս անհանգիստ հոգին այժմ կարող է հանգիստ գտնել այդպիսի բարեկամութեան մէջ:

Այսօր ես ու Կլարան իսկը բարեկամական խօսակցութիւն ունեցանք: Նրա խելքը շատ էլ ընդարձակ չէ, բայց դրա փոխարէն՝

պարզ է ու շատ լաւ որոշում է չար ու անճոռնի համարածը բարի ու գեղեցիկ համարածից, ուստի և չի խարխալում ու մոլորւում և վերին աստիճանի խաղաղ է ու պայծառ։ Նրա մէջ նկատելի է մի տեսակ հոգեկան առողջութիւն որ, պէտք է ասած, գերմանացիների մէջ յաճախ է պատահում։ Զանազան տեղերում գերմանացիների հետ շփւելով նկատել եմ, որ օրինակ այն տիպի մարդիկ, որին ես եմ պատկանում, նրանցում շատ քիչ կան։ Գերմանացիք ինչպէս և անգլիացիք գրական մարդիկ են, նրանք գիտեն թէ ինչ են ուղում։ Նրանք էլ շատ անգամ խորասուզւում են կասկածների անեղր ովկէանի մէջ, բայց նրանք այդ անում են մեթոդաբար, իբրեւ գիտնականներ, ոչ իբրեւ զգացող մարդիկ՝ ոչ էլ անպորտֆեօյլ հանձնարների նման. ուստի և նրանց վերջին ժամանակների տրանսցեդենսալ փիլիսոփայութիւնը, նրանց արդի գիտնական պեսաւիզմը, նրանց բանաստեղծական «Weltsehmerz»-ը միայն թէօրիական նշանակութիւն ունեն։ Գործնականութեան մէջ նրանք հիանալի յարմարւում են կեանքի պայմաններում։ Ըստ Հարտմանի մարդկութիւնը որչափ ուժգին ու գիտակցօրէն ապրի՝ այնչափ աւելի անբախտ կը լինի և միեւնոյն Հարտմանը գործնականութեան մէջ հանգիստ սրտով դրդում է գերմանացի-կուլտուրորեգէրներին զօրացնել գերմանական կեանքը ի վնաս Պոզնանի բնակիչների (լեհերի)։ Բայց, մի կողմ թողած այդ դէպքը, որ՝ ի միջի այլոց ասած՝ մարդկային սոորութիւնների թւին է պատկանում, գերմանացիք առհասարակ սառնասիրտ են վերաբերւում թէօրիային, ուստի և հանգիստ են և ընդունակ գործ կատարելու։ Այդ տեսակ հանգստութիւն Վլարայի մէջ էլ կայ։ Այն բոլորը, որ կարող է տակն ու վրայ անել մարդու հոգին, պէտք է որ նրա ականջին էլ հասած լինի, բայց, ինչպէս երևում է, երեսանց սահ տալով անցել է առանց թափանցելու նրա արիւնի մէջ և դրա շնորհիւ երբեք նրա սրտում կասկած չի ծագել դէպի իւր դաւանած ճշմարտութիւնը ինչպէս և դէպի իւր երաժշտութիւնը։ Եթէ նա դէպի ինձ համակրութիւնից աւելի քնքոյշ զգացմունք է տածում, հաւանօրէն այդ այնպիսի զգացմունք կը լինի, որ նա չի գիտակցում և որը ոչինչ չի պահանջում։ Այն լոպէից, երբ այդ զգացմունքը դադարէր այդպէս լինելուց, կ'սկսէր նրա դրաման, որովհետեւ ես անկարող կը լինէի փոխադար-

ձաբար նոյն տեսակ զգացմունք տաճել զէպի նա. ես կը կարողանայի միայն շահել նրա այդ զգացմունքից այն ձևով, որ նա կ'անբախտանար: Ես այն անձնապատան մարդկանցիցը չեմ, որոնք կարծում են թէ ոչ մի կին չի կարող նրանց զիմադրել. ես միայն այն կարծիքին եմ, որ ոչ մի կին չի կարող զիմադրել այն տղամարդուն, որին խիստպէս սիրում է: «Պաշարւած բերդը՝ առնւած բերդ է» դարձածքը արդարեւ շատ մաշւած ու անտանելի դարձածք է, բայց այնուամենայնիւ ճշմարտութեան վերայ է հիմնւած և մանաւանդ հարկւրապատիկ աւելի ճիշտ է, երբ որ վերաբերւում է այնպիսի կնոջ, որ իւր առաքինութեան պարիսպների մէջ իւր սրտի նման դաւաճան է կրում կրծքումը: Բայց Վլարան կարող է հանգիստ լինել: Մենք հանգիստ կ'երթանք,—նա, ես, պառաւ ազգականը և խուլ ստեղնարանը:

16 ապրիլի

Երեք օր է, որ Վարչաւայումն եմ, բայց մինչև այժմ չեմ կարողացել զնալ Պլոշով, որովհետև դալուս պէս ատամներս սկսեցին ցաւել ու երեսս ուռեց: Չեմ ուզում այս գրութեամբ ներկայանալ տիկիններին:

Անատինսկուն արդէն տեսել եմ. հօրաքոյրս էլ եկաւ ինձ տեսութեան ու ողջունեց ինձ իբրեւ անատակ որդու: Անեկան մի շաբաթ է ինչ եկել է Պլոշով: Նրա մայրը այնքան տկար է, որ բժիշկները, որոնք առաջ ուզում էին նրան ուղարկել Վիսբադէն, այժմ տեսնում են, որ ոչ մի ճանապարհորդութեան չի զիմանալ: Այդպիսով՝ նա պէտք է մնայ Պլոշովում մինչև որ տկարութիւնը թեքւի զէպի առողջանալը կամ զէպի մահ: Անեկան էլ նրա հետ՝ մինչև որ Վրոմիցկին օր առաջ իւր գործերը վերջացնի ու յարմար դատի մի տեղ մշտական բնակութիւն հաստատուել: Բայց հօրաքրոջս ասածներից ես եզրակացրի որ Վրոմիցկու ուղևորութիւնը մի քանի ամիս կը քաշի: Աշխատեցի հօրաքրոջիցս որքան կարելի է շատ տեղեկութիւն դուրս քաշել Անեկայի մասին, որ ինձ շատ հեշտ յաջողեց, որովհետև հօրաքոյրս նրա մասին ինձ հետ բոլորովին ազատ է խօսում: Նա ուղղակի չի կարողանում ենթադրել, որ մարդատէր կինը մի ուրիշ տղամարդու կարող է հետաքրքրել այլապէս քան իբրեւ

ազգական, և դեռ աւելի՝ այդպիսի հարց անգամ չի ծագում նրա գլխում: Այդպիսով՝ նա անկեղծօրէն խօսում էր ինձ հետ նրանց կալւածի ծախելու մասին, որը նա էլ չի կարողանում ներել Կրօմից-կոնն: Վերջումը նա այն աստիճան բարկացաւ, որ վզից կախ տւած շղթան կտրեց ու ժամացոյցը վաչր ընկաւ տախտակամածի վրայ:

—Ես նրա երեսին կ'ասեմ—ասում էր նա,—որ այդ կրկնակի լրբութիւն է: Աւելի կը համարէի պարտքով փող տալ նրան: Բայց ի՞նչ օգուտ: Նրա սպեկուլացիան անտակ անդունդ է: Ձը դիտեմ ինչով է վերջանալու, բայց այժմ՝ ինչ կայ չը կայ կուլ է գնում մէջը: Թող մի աչքիս երեւայ, իսկոյն կ'ասեմ—պարոն, Անեկային էլ գերեզման կը մոցնես, Յեկինային էլ և վերջ ի վերջոյ կտոր կ'ընկնես: Նրանց ինչին են պէտք նրա միլիոնները, երբ որ ամեն մի կոպէկի համար արիւն-արտասուք պէտք է թափեն: Կարգին մարդը այդպիսի բան չի անիլ: Միշտ պատուելս գալիս էր այդ չորացրած սունկից, դուրս է գալիս, որ սկի սխալած չեմ հղել:

Հարցրեցի նրանից, թէ արդեօք այդ բանի մասին անկեղծ խօսացել է Անեկայի հետ:

—Անեկայի հետ: Լաւ է՝ դու եկար, զոնէ՝ քեզ հետ կարող եմ աղատ խօսել, սիրտս հովացնել: Անեկայի հետ դրա մասին անկեղծ խօսել չի կարելի: Մի անգամ չը կարողացայ ղիմանալ, սկսեցի խօսել, նեղացաւ ինձնից ու լացը դրեց: «Ձեր կարող չը ծախել, չէր կարող, չէր կարող»—կրկնում էր շարունակ: Ձի թողնում որ մարդ բերան բաց անի նրա մասին. որ կարողանար նրա բոլոր պակասութիւնները կը ծածկէր ուրիշներից: Բայց ինձ՝ պտտաւիս խաբել չի կարող. սրտումը նա էլ ինձպէս դատապարտում է նրա այդ վարմունքը:

—Ուրեմն, ձեր կարծիքով Անեկան նրան չի սիրում:

Հօրաքոյրս զարմացած նայեց ինձ վրայ:

—Ի՞նչ: Հապա էլ ո՞ւմ է սիրելու: Խեղճը հէնց նրա համար է տանջոււմ, որ սիրում է նրան: Բայց կարելի է մէկին սիրել և միեւնոյն ժամանակ տեսնել նրա վատ կողմերը:

Ես այդ հարցի վերաբերմամբ մի քիչ ուրիշ հայեացք ունեմ, բայց աւելի լաւ համարեցի լռել: Նա շարունակեց խօսքը.

—Ամենավատն այն է իմ կարծիքով, որ նա ստախոս է: Հա-

ւատացրիւ է Յելինային ու Անեկային, թէ մի տարուց՝ շատ-շատ երկու տարուց յետոյ կը կարողանայ յետ զնել նրանց կալւածը: Դո՛ւ ասա, այդ հնարաւոր բան է: Ասա: Բայց մերոնք աշխատում են իրանք իրանց համոզել որ, ինչպէս ասել է, այնպէս էլ կը լինի:

—Ի՞մ կարծիքով, այդ բոլորովին անկարելի բան է: Նա շարունակելու է սպեկուլացիայով պարապել:

—Նա ինքը մեզնից լաւ զիտէ այդ, կը նշանակի զիտմամբ խաբում է նրանց:

—Դուցէ նրա համար է այդ անու՛մ, որ նրանք շատ դարդ չ'անեն:

Հօրաքոյրս աւելի թունդ բարկացաւ:

—Ինչպէս թէ՛ դարդ չ'անեն: Դարդ չէին անիլ, եթէ որ չը ծախէր: Իզուր մի պաշտպանիլ նրան: Ամեն մարդ պէտք է դատապարտի նրան: Խլւաստովսկին զայրոյթիցը քիչ էր մնում գժւէր: Նա տեղեկացել է գործերից ու ասում է, որ եթէ կոպէկ անգամ չը ստանար ոչ մի կողմնակի աղբիւրից, այնուամենայնիւ յանձն կ'առնէր երկու տարում պարտքի տակից ազատել նրանց կալւածը, — իսկ պարտք հէնց առաջինը ես ինքս կը տայի, զու էլ կը տայիր: Ար տայիր, չէ: Տեսնում ես: Իսկ այժմ՝ կորած բան է:

Յետոյ սկսեցի հարց ու փորձ անել Անեկայի առողջութեան մասին: Նա հարցնում էի զաղտնի, զարմանալի, անբացատրելի անհանգստութեամբ, որովհետեւ վախենում էի՝ այնպիսի մի բան հաղորդէր հօրաքոյրս, որ եթէ պատահած լինէր, բոլորովին բնական, սովորական բան կը լինէր և որը սակայն, չը գիտեմ ինչու, կը կտրատէր, կը յոշոտէր ջղերս: Շատ ոգորմելի մարդ եմ: Բախտիցս՝ հօրաքոյրս հասկացաւ հարցմունքիս միտքը և առաջւան զայրոյթով պատասխանեց.

—Ոչինչ չը կայ... Սիրտ չի անում... Ծախելը՝ ծախեց, իսկ այդ—վախենում է, սիրտ չի անում...

Խօսակցութեան նիւթը իսկոյն փոխեցի: Ասացի հօրաքրոջս, որ ինձ հետ միևնոյն գնացքով Վարշաւա է եկել այժմեան ամենամեծ պիւնիստուհին, որ շատ հարուստ կին է և սաստիկ փափաղում է մի քանի կոնցերտ տալ յօգուտ չքաւորներին: Հմա՛ն տարօրինակ բնաւորութիւն է հօրաքրոջս բնաւորութիւնը: Առաջ սկսեց

յարձակել շիրտի վրայ, թէ ինչու չի եկել ձմեռը, երբ որ նա-
զահանդէսների ամենալաւ ժամանակն է. իսկ յետոյ միտք արեց տե-
սաւ, որ այժմ էլ դեռ կարելի է կոնցերտ սարքել, և ուզում էր
խնդրել և եթ զնալ նրա մօտ: Հազիւ հազ կարողացայ նրան հա-
մոզել, թէ աւելի լաւ կը լինի՝ շիրտին առաջուց իմաց տամ,
որ ինքը գնալու է նրա մօտ: Հօրաքոյրս մի քանի բարեգործական
ընկերութիւնների նախագահ է և պատուի խնդիր է համարում՝
այդ ընկերութիւնների համար ի հաշիւ ուրիշ ընկերութիւնների
կորզել ինչ որ ձեռքն ընկնի, ուստի վախենում է՝ մի գուցէ ուրիշ
մէկը իրանից առաջ դիմի շիրտին:

Գնալիս հարցրեց ինձ.

— Ե՞րբ ես փոխում Պլոշով:

Բայց ես պատասխանեցի, որ ամենեւին չեմ փոխելու: Ճանա-
պարհին մտածեցի տեսայ, որ աւելի լաւ կը լինի Վարչաւացում
կենամ: Այստեղից Պլոշով եօթը վերստ է, այնպէս որ ամեն օր
առաւօտեան կ'երթամ ու կը մնամ մինչև երեկոյ: Ինձ համար այդ
միևնոյնն է, իսկ զանազան կասկածների այդպիսով տեղիք տւած
չեմ լինիլ: Բացի այդ ուզում եմ, որ պանի Կրոմիցկան էլ մտքովը
անց չը կացնի, թէ ինձ համար կարող է ցանկալի լինել նրա հետ
մի յարկի տակ ապրելը: Մեծատինսկու հետ խօսելիս էլ ասացի, որ
միտք չ'ունիմ Պլոշով փոխելու, այնպէս՝ կարծես թէ մի կողմնա-
կի ու նշանակութիւն չ'ունեցող բանի մասին խօսելիս լինէի: Տե-
սայ, որ բոլորովին հաւան կացաւ այդ մտքիս և մինչև անգամ
ցանկութիւն ունէր երկար ու բարակ խօսել Անելկայի մասին: Մեծա-
տինսկին անկասկած խելօք մարդ է և սակայն չի հասկանում, որ
պաշտանների փոխելուց յետոյ մինչև անգամ ամենամոտրիմ բարե-
կամների յարաբերութիւններն էլ են փոխում: Նա այնպէս եկաւ
մօտս, կարծես ես մինչև այժմ էլ այն լէօն Պլոշովսկին լինէի, որ
Կրակովում տերևի պէս դողալով խնդրում էր նրան փրկել իրան.
մօտեցաւ ինձ նոյն կողիտ բացարձակութեամբ և ուզում էր միանգա-
մից ձեռը արմունկահան կոխել հոգուս մէջ: Հէնց առաջին րոպէին
թափը կտորեցի: Սկզբում այդ պատճառով նա մի քիչ չարացած ու
զարմացած էր, բայց յետոյ յարմարեց իմ տրամադրութեանը ու
սկսեցինք այնպէս խօսել, իբր թէ մեր վերջին անգաման տեսակ-

ցութիւնը ամենեւին տեղի ունեցած չը լինէր: Սակայն տեսնում էի, որ նրան հետաքրքրում է իմ այժմեան տրամադրութիւնը, որովհետեւ, չը կարողանալով ուղղակի հարցնել, նա սկսեց կողմնակի կերպով հարց ու փորձ անել, իսկ զրոյ-արտիստի անշնորհքութեամբ, որ խորագնին հոգեբան ու սրտոնս անալիտիկ է իւր զբասենեակում և զիմնադիտոյ պէս միամիտ՝ դործնական կեանքում:

Եթէ ձեռքիս սրինդ լինէր, կարող էի Համլէտի պէս տալ նրան ու ասել, — «ինչքեմ ածես, իսկ եթէ ասում ես թէ ածել չը գիտես, հապա ինչպէս ես ենթադրում՝ դու, որ փայտի կտորը հնչեցնել չես կարողանում, թէ կարող ես ուղածիւ պէս նւագել իմ հոգուս լարերով»:

Այդ համեմատութիւնը անցաւ մոքովս, որովհետեւ երէկ գիշեր, չը գիտեմ այս էլ քանիեքորդ անգամը, կարդում էի Համլէտը: Ինձ համար բոլորովին անհասկանալի է այն երևոյթը, որ հիմիկան մարդը, ինչ հասարակական դիրք էլ ունենաց, ամեն մի ամենաթունդ նորաւորը ու բարդ հոգեկան խանգարման ժամանակ ոչ մի բանում այնքան նմանութիւն չի գտնում իրան, որքան այդ՝ Հոլինշէդի կոպիտ ու արիւնալից սուսպելի վրայ հիմնած դրամացում: Համլէտը՝ մարդկային հոգին է այնպէս, ինչպէս եղել է նա, ինչպէս է և ինչպէս լինելու է: Իմ կարծիքով՝ Շեքսպիրը այդ դրամացում անցել է այն սահմանը, որ որոշւած է մինչև անգամ հանճարների համար: Հոմերին կամ Դանտէին ես հասկանում եմ իրանց դարի Ֆոնի վրայ: Հասկանում եմ, որ նրանք կարող էին անել այն ինչ որ արել են, բայց թէ ինչպէս է կարողացել այդ անգլիացին տասնեօթերորդ դարում նախազգալ այն բոլոր հոգեկան հիւանդութիւնները, որոնք տասնիններորդ դարի արդիւնքն էին լինելու, այդ, չը նայելով Համլէտի մասին զուրկ հազար ու մի հետազոտութիւններին, մշտական հանելուկ կը մնայ ինձ համար:

Այդպէս՝ տալով Մեկատինսկուն Համլէտեան սրինգը, նրա հոգատարութեանը յանձնեցի Ալարային: Յետոյ սկսեցի նրա հետ խօսել նրա զաւանանքների մասին: Ասացի, որ իսկապէս այստեղ գալուս պատճառը հայրենիքիս կարօնն ու պարտականութեանս զգացմունքն է եղել: Բայց այդ այնպիսի անհոգ եղանակով ասացի, որ Մեկատինսկին չէր իմանում՝ ծաղր էր այդ թէ իսկական զգացմունքի

արտայայտութիւն: Եւ նորից կրկնեց այն երևոյթը, որի մասին արդէն յիշել եմ Պարիզում գրելիս: Այն բարոյական ազդեցութիւնը, որ վերջին դէպքերի շնորհիւ ձեռք էր բերել ինձ վրայ Սեփաթիւս-կին, հալւում—չքանում էր ըստ առ ըստ: Նա չէր իմանում ինչպէս բացատրէր այդ. միայն մի բան էր հասկանում,—որ հին բանալիքներով ինձ բաց անել չի կարողանում: Մնաց բարեկանելիս, երբ որ նորից խնդրեցի օգնել Կլարային, սուր-սուր նայեց ինձ վրայ ու ասաց.

—Այդ շնորհ կարեւոր է քեզ համար:

—Շնորհ, որովհետեւ իմ մօտ բարեկամն է և ես շատ յարգում եմ նրան:

Այդպիսով նրա ուշադրութիւնը կետրոնացրի Կլարայի վրայ: Հաւանորէն կը կարծի, թէ այժմ էլ նրան եմ սիրում: Զարացած գնաց: Երբէք չի կարողանում զգացածը ծածկել: Դուռը յետեւից մի քիչ պինդ փակեց, բացի այդ՝ երբ որ սանդուղների վրայ նրան ճանապարհ դնելուց յետոյ յետ էի դառնում նախասենեակը լսում էի, թէ ինչպէս չորս-չորս աստիճան միանգամից էր իջնում ու շատ բարձրաձայն շըշըւացնում, որ անում է միշտ, երբ որ մի որ և է բանից դժգոհ է լինում:

Ասեմք նրան ճիշտ էի ասում, թէ ինձ համար կարեւոր է որ Կլարայի գործը յաջող գնայ: Այսօր գրեցի Կլարային, բացատրեցի թէ ինչու մինչև այժմ իրան տեսութեան չեմ գնացել, և իսկոյն պատասխան ստացայ: Նա հիացած է Վարչաւայից և մանաւանդ վարչաւացիներից: Այստեղի բոլոր նշանաւոր երաժիշտները այս երեք օրւայ ընթացքում այցելել են նրան աշխատելով զերազանցել միմեանց իրանց սիրալիր վարմունքով ու իրանց ծառայութիւնը առաջարկելով: Գրում է, թէ ոչ մի տեղ չի պատահել այդ աստիճան սիրալիր մարդկանց: Կարծում եմ, եթէ ուզենար այստեղ ընդ միշտ բնակութիւն հաստատել, գուցէ այդքան սիրալիր չը վարէին հետը, թէև պէտք է ասած նա ընդունակութիւն ունի ամեն տեղ բարեկամներ գտնելու: Արդէն մի քիչ պտտել—տեսել է քաղաքը: Առանձնապէս դուր է եկել նրան Լազենկին: Շատ ուրախ եմ, որ Վարչաւան այդպէս հիացմունք է պատճառում Կլարային, ևս առաւել որ սահմանը անցնելուց յետոյ Լեհաստանի բնութիւնը նրա վրայ

ճնշող տպաւորութիւն դործեց: Արդարեւ մեր անշէն ու տափակ շրջակայքում մի բան չը կայ, որի վրայ մարդուս աչքը կարողանար հանգիստ առնել, և մարդ պէտք է այստեղ ծնած լինի, որպէս զի կարողանայ այդ տեսարաններում որ և է հրապոյր գոնել: Կլարան վագոնի պատուհանիցը դուրս նայելով շարունակ կրկնում էր, — «Ախ, այժմ հասկանում եմ Շոպէնին»: Ի դէպ ասել նա սխալուում է, որովհետեւ չի հասկանում Շոպէնին¹⁾ ոչ խելքով, ոչ զգացմունքով, ինչպէս որ չէր կարողանում հասկանալ այստեղի բնութեան տեսարանները:

Ես, թէեւ հոգով արտասահմանի զաւակ եմ, բայց մի տեսակ ատաւիզմի շնորհիւ կարողանում եմ զգացմունքով ըմբռնել մեր բնութիւնը և դիտելով՝ յաճախ զարմացմամբ ստուգել եմ, որ զարնան հայրենիք վերադառնալիս միշտ անյագ կերպով զւարճանում եմ նրա տեսարաններով: Սակայն իսկապէս ասած՝ ինչ մի երևելի տեսարաններ են: Շատ անգամ դիտմամբ աշխատել եմ երևակայել, թէ ես օտարազգի նկարիչ եմ, ոչ մի ատանձին զգացմունք չեմ տածում դէպի այստեղի բնակութիւնը և նայում եմ նրա վրայ օտարի աչքով՝ օրեկալի կերպով: Այդպէս երևակայելիս այստեղի տեսարանները այնպիսի տպաւորութիւն էին դործում ինձ վրայ, կարծես վայրենի մարդու կամ միայն խաղեր դժադրել իմացող երեխայի քաշած նկարներ լինէին: Այդ տափակ անվար հանդերը, թաց մարգագետինները, ուղղանկիւն շրջագիծով խրճիթները, հորիզոնի ծայրում՝ կալածատէրերի պարտէզների բարդիները, վերջապէս՝ անտառով շրջափակած լայնատարած դաշտավայրը, այդ՝ ինչպէս գերմանացիք ասում են՝ «տասը մղոն ոչինչը», այդ բոլորը միշտ չիշեցնում էր ինձ նկարչութեան նախատիպարը իւր՝ ծրագրի ու գծերի վերին աստիճանի ազդատութեամբ: Իսկն ասած՝ այդ՝ այն էլ դժւարութեամբ՝ կարելի է միայն խոն համարել: Բայց հէնց որ դաւարում եմ օտարի աչքով նայելուց, հէնց որ սկսում եմ զգալ այդ տեսարանների պարզութիւնը, թափանցել նրանց այն անսահման ընդարձակութեան մէջ, որի մէջ ամեն մի որոշ ձև հալուում, ձուլ-

¹⁾ Շոպէնը՝ Լեհ կոմպոզիտոր է:

ւում է այնպէս, ինչպէս հոգին Նիրւանայի մէջ—նրանք իմ աչքումը ոչ միայն «սկզբնադիր» արտիստական հրապոյրն են ունենում, այլ և սկսում են ինձ վրայ հանգստացնող կերպով ազդել: Ես օրինակ կարող եմ հիանալ նայելով Ապենինեան սարերին, բայց հոգիս չի կարող թափանցել նրանց մէջ, նա դեմ է առնում ու մնում է դրսեւր: Այդ դէպքում՝ վաղ թէ ուշ մարդ կ'սկի ձանձրանալ: Մարդ իսկապէս հանգստանում է միայն այն դէպքում, եթէ որ ի մի է ձուլւում իւր շրջապատի հետ, իսկ ձուլւել կարող է միմիայն այն ժամանակ, երբ նրա հոգին ու արտաքին բնութեան հոգին միատեսակ, իրար համապատասխան կազմակերպութիւն ունեն: Նոստալգիան ¹⁾ հէնց նրանից է յառաջանում, որ մարդուս հոգին դուրս է կորզւում իրան շրջապատող իրերի ամբողջութիւնից: Ինձ թւում է թէ այդ հոգեկան խնամութեան (спокойство) սկզբունքը կարելի է աւելի էլ ընդլայնել: Գուցէ զարմանալի թւի, որ ես, որ արտասահմանումն եմ կրթւած ու այնտեղի կուլտուրայով համակւած, այս տեսակ հայեացքներ եմ յայտնում, բայց աւելի կ'ասեմ, —մինչև անգամ օտարազգի կիւնը, թէկուզ գեղեցկութեան կողմից ամբողջ աշխարհում հաւասարը չ'ունենայ, ինձ համար միշտ կը լինի որոշեալ չափով միմիայն ներկայացուցիչ կանացի սեռի և ոչ՝ կնոջ հոգի:

Միտքս է թէ մի ժամանակ ինչեր էի գրում լեհահիների մասին: Բայց մէկը միւսին չի խանդարում: Ես կարող եմ շատ լաւ տեսնել նրանց թերութիւնները և այնուամենայնիւ ինձ աւելի մօտիկ զգալ նրանց քան օտարազգի կանանց: Բացի այդ, առաջւան հայեացքներէս մեծ մասը հին շորի պէս զգգւել է:

Բայց հէրիք է դրա մասին: Ամօթով ու զարմացմամբ նկատեցի, որ այս բոլորը գրելուս նպատակն այն էր, ինքս ինձ խօսքով զցէի, զբաղեցնէի: Այո՛, այդպէս է, այդպէս: Երկար ու բարակ խօսում եմ բնութեան տեսարանների ու կարօտախտի մասին, իսկ ուշ ու միտքս իսկապէս Պլոշովումն է: Ձեմ ուղում այդ խոստովանւել, բայց պէտք է խոստովանւել: Մէջս ինչ որ անհանգստութիւն է բուն դրել, սիրտս սաստիկ ճմլւում է: Շատ կարելի է, թէ Պլոշով գնալս թէ այնտեղ

¹⁾ Հայերէնիւրի սաստիկ կարօտից յառաջացած հիւանդութիւն:
Ծանօթ. Թարգմ.

մնալս անհամեմատ աւելի հեշտ լինի քան ես երեւակայում եմ այժմ
այս սպասողական դրութեանս մէջ: Նախընթօրից (КАНУНЪ) անտա-
նելի բան չկայ: Մի անգամ ջահէլ ժամանակս պէտք է մենամար-
տութեան գուրս գայի և յիշում եմ, որ սիրտս անհանգիստ էր մի-
միայն նախընթաց օրը: Այն ժամանակն էլ աշխատում էի մի ուրիշ
բանով զբաղեցնել միտքս և նոյնքան ապարդիւն՝ որքան և այսօր:
Իմ մտածմունքները ամենեւին գորովալից չեն, ոչ էլ մինչեւանգամ
բարեկամական՝ պանի Կրոմիցկայի վերաբերմամբ, այլ միայն զար-
մանալի կերպով վխտում են զլսումս. տեղահան արած մեղուների
նման թափում են վրաս ու չեմ կարողանում նրանց ձեռքից
ազատել:

(Կը շարունակւի)

ՀԱՅԿԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒՐՈՊԱՅՈՒՄ

ՊՐՈՖ. Գ. Ա. ՇՈՒՄՅԱՆ

(Շարունակութիւն 1)

Եւգենիոս Բորէ ծնւեց Անժէրում 5-ն օգոստ. 1809 թ.: Նորա հայրը, որ նախկին գլուխ էր մի բառալիոնի, մեռաւ 1812-ին: Նա իւր առաջին ուսումը ստացաւ իւր հայրենի քաղաքում և, 1826-ին մտաւ Ստանիսլասի կոլլէժը (գիմնազ) Պարիզում, ուր յաջորդ տարին նա տարաւ «պատուի մրցանակը» Ֆիլոսոֆայութիւնից, ընդհանուր կոնկուրսի միջոցին: Նա կորցրեց իւր մօրը 1828-ին: Իրաւաբանութեան դպրոցի դասընթացքը անցնելուց յետոյ նա նւիրւեց լեզուների ուսումնասիրութեան: Իւր մօր բարեպաշտութեան խրատների ազդեցութեան տակ նա բարեկամութիւն կցեց զը Լամընէի հետ (de Lamennais ²), որը խրախուսեց նորան իւր ուսումնասիրութիւնների մէջ: 1834-ին, երբ Լըւայան զը Ֆլորիւսը Խալիս գնաց, այն ժամանակաւ կրթական մինիստր Գիզօն նշանակեց նորան պրոֆեսորի փոխանորդ Արևելեան կենդանի լեզուների Դպրոցում: Լամընէն այդ առիթով գրեց նրան. «Ես շնորհաւորում եմ քեզ այն աշակերտների քանակութեան համար, որոնք լսում են քո դասընթացը և այն գիւտերի համար որ արել ես հայոց գրականութեան մէջ»: Այդ ժամանակ Բորէն Ասիական Ընկերութեան

¹) «Մուրճ» 1891 թ. № № 1, 3, 7—8 և 9:

²) Նորա «Paroles d'un Croyant» թարգմանած է հայերէն պ. Ռ. Բերբերեանի ձեռքով, Կ. Պոլիս, 1871 թ.:

ամենագործօն անդամներից մէկն էր: Նա շարունակեց իւր դասընթացը մինչև 1835 թվականը և այդ տարւայ վերջը նա գնաց Վենետիկի Սբ. Ղազարը, ստանձնելով մի գրական յանձնարարութիւն: Նա այնտեղ տպել տւեց մի Տեղեկագիր վանքի ու միաբանութեան մասին, որի անդամ նշանակւեց նա: Ահա թէ այդ առիթով ինչ գրեց նրան դը Լամընէն. «Դու գեղեցիկ բաներ տեսար, դու քեզ ամրացրել ես այն երկրի լեզւի մէջ, ուր, ասում են, տապանը կանգ առաւ, և դու այժմ ակադեմիկոս ես... Ես մեծ ուրախութեամբ կը կարդամ այն տեղեկագիրը, որի մասին դու ինձ ծանուցումն ես արել: Սբ. Ղազարի կրօնաւորները արդէն հրատարակել են մի այդպիսին, որ պարունակում է պատմութիւնը նորա հիմնողի և այն անհաւատալի դժւարութիւնների, որոնց նա պէտք է յաղթէր այն տեղում հաստատուելու համար, ուր նոքա այն ժամանակներից դէս այնքան բարդաւաճել են»: Դժբախտաբար, մի տարի յետոյ, Բորէն, տեսնելով որ Լամընէն հակառակում է եկեղեցու հեղինակութեանը, բաժանւեց նորանից: 1836-ին նա դառաւ Univers catholique (Կաթոլիկական Աշխարհ) թերթի խմբագիրներից մէկը: Նա այն ժամանակ հրատարակել էր Journal Asiatique թերթում առ 1833 թ. (էջ 271—198)՝ Ողբ Կ. Պոլսի առման մասին, որ հեղինակել էր մի ոմն Աբրահամ, թարգմանած ֆրանսիական Ազգային Գրադարանի ձեռագրից № 80 (տես Բրոսսէի հրատարակութեան XXI. հատորը էջ 307—314), և 1835-ին (էջ 293—7) մի քաղաք Ուռհա (Եդեսա) քաղաքի առման մասին զրւած Ողբից: Նա նոյնպէս վերջացրեց խմբագրել մի աշխատութիւն Հայաստանի մասին առհասարակ, Univers pittoresque թերթի համար, որ լոյս տեսաւ 1838-ին 144 երկսիւն երեսներով և բազմաթիւ նկարներով: Այն ժամանակ հանրային կրթութեան մինիստրը և Արձանագրութիւնների ու գեղեցիկ զպրութեան Ակադեմիան բարձեցին նորա վերայ մի պիտական առաքելութիւն Արևելքում: Նա ուղևորւեց 1837 թվականի սկզբում: «Ես զնում եմ ասում է նա, այցելելու այն երկիրը որ քրիստոնէութեան որդանն է եղել, ուսանելու այն լեզուն, որ խօսում էին այնտեղ և քննելու նորա յիշատակարանները (մոնումէնտ)»: Կարճ ժամանակ մնալով Վիեննա, Տրիէստ և Սիրա, նա հասաւ Կ. Պոլիս, ուր

նա սարքւեց մի հայկական ընտանիքում՝ «Արևելքի ձեռքը բռնելու համար»։ Բացի հայերէնից նա զիտէր պարսկերէնը, արաբերէնը, տաճկերէնը, եբրայերէնը և փիւնիկերէնը։ Կ. Պոլսից նա գնաց Էրզրում, ապա Թաւրիզ, ուր նա մի ուսումնարան հիմնեց, որ նա մինչ 1839 թ. ինքը կառավարեց։ Վերջապէս նա հաստատուեց Նոր-Ջուղայում՝ Սպահանի մօտ (29 ապրիլի 1840 թ.), ուր նա իբր աշակերտներ ունեցաւ մի քանի պարսիկներ նշանաւոր տներից և որտեղից նա ուղղեց Պարիզ մի քանի գիտնական ղեկուցումներ։ Նա վերադարձաւ Պարիզ երկու տարի աւելի ուշ, 1842 թ.-ին, բայց նորա հետաքրքրական աշխատութիւնը «Թղթակցութիւններ և Յիշատակարաններ մի ճանապարհորդի Արևելքում» արդէն 1840-ին լոյս էր տեսել Պարիզում։ 1843-ին նա մի ճանապարհորդութիւն արաւ Հռոմ, ուր նա տեսակցութիւն ունեցաւ պապի մօտ, ապա նա մի երկրորդ անգամ գնաց Կ. Պոլիս։ 1846-ին նա հրատարակեց *Univers catholique* (Կաթոլիկական Աշխարհ) թերթում մի թարգմանութիւն Մովսէս Կաղանկատուացու Աղանձերի Պատմութեան (որ արտատպւեց *Nouvelles Annales des Voyages* 1848 թ. Ճանօթութիւններով Վիլիսն դը Սէն-Մարտէնի)։ 1847-ին նա այցելեց Արևիպելագոսը և 1848-ին Ֆրանսիական կառավարութեան կողմից յանձնարարեց Երուսաղէմ գնալ՝ ուսումնասիրելու համար սուրբ տեղերի խնդիրը։ Այդ առարկայի մասին նա հրատարակեց մի բրոշուր 74 էջից բաղկացած՝ «Սուրբ տեղերի խնդիրը»։ Այդ խնդրով աւելի ուշ զբաղւեց նաև Վիկտոր Լանգլուան։

Վճռած լինելով այսուհետև նւիրել եկեղեցական կոչման, Բորէն հոգևորականութիւն ընդունեց 1850-ին և վերադարձաւ Պարիզ. բայց յաջորդ տարին նա պէտք է վերադարձար Կ. Պոլիս, ուր նրան յանձնւեց Բեբէկի դպրոցի կառավարութիւնը։ Իբրև այցելու, նա ամեն տարի այցելեց Զմիռնիա, Սանտորին, Նաքսի, Սալոնիք, Մանաստիր և այլն։ Ղրիմի պատերազմի ժամանակ նա կազմակերպեց կառքեր վիրաւորների և հիւանդների համար (ամբիւլանս) և նւիրեց իրան Վարնայի խոլերականներին։ 1860-ին նրան յանձնւեց ղեկուցում տալ բուլղարացիների շարժման մասին դէպի հռոմայական եկեղեցին, և 1866-ին նա նշանակւեց մշտական քարտուղար Առաքելութեան Միաբանութեան (*Congrégation de la*

Mission), որի ընդհանուր գլուխն եղաւ 1874-ին: Նա մեռաւ 3 մայիսի 1878 թ., ցաւ պատճառելով այն ամենքին, ով նորան ճանաչել էր: Նորա յաջորդն է Անտուան Ֆիա (Antoine Fiat), որին, կրկնում ենք շնորհակալութեամբ, պարտական ենք այս յօդւածի կենսագրական մանրամասնութիւնների համար բարեպաշտ և անձնէր միսիոների մասին:

Էւարիստ Պրիւդ'հոմ (Evariste Prud'homme): Այդ հայկաբանի աշխատութիւնները ցրած են ամսաթերթերում, և մենք կարծում ենք մեր ընթերցողներին ծառայութիւն մատուցանել՝ այստեղ նոցա մի առ մի թւելով: Նա սկսեց մի յօդւածով Արևելքի Տեսութեան մէջ (Revue de l'Orient) 1861 թ. (նոր շարք, հատոր XIII)՝ «Հայերի ազգային սահմանադրութիւնը» խորագրով, թարգմանութիւն հայերէնից. 1863—4-ին նա հրատարակեց նոյն թերթի մէջ մի թարգմանութիւն Արիստակէս Լաստիվէրդու, համաձայն Վենետիկ տպագրութեան (1845): Տասնութ մէկերորդ դարի այդ վարդապետը գրել է պատմութիւնը Անիի կործանման Յոյներից և Սելջուկների արշաւանքների սկզբնաւորութեան (1000—1071): Թարգմանողը դէն է զցում Աստուածաշնչից վերցրած բազմաթիւ ցիտատները: Ճարտասանական և ողբային եզանակը, ասում է Ժիւլ Մոհլը, (Mohl), գերիշխում է այդ հեղինակի մէջ և դժւար ընթեռնելի է դարձնում նորան, բայց նա չի թաղցնում հայերի սխալները, դատաճանութիւնները և մեզ թոյլ է տալիս տեսնել պատճառները և միջոցները այս երկար ու աղիողորմ ողբերգութեան, որի ամբողջ ընթացքը միայն արիւնով և աւերումներով է զրոյմաւած: Ասիական Թերթում 1863 թ. (V-դ շարք էջ 400—475) Պրիւդ'հոմը հրատարակեց Զենոբ Գլակի Տարոնի Պատմութիւնը, թէ ինչպէս հայերը քրիստոնէութիւն ընդունեցին (բնագիրը հրատարակւած է Կ. Պոլսում 1708 թւին և Վենետիկում 1832 թւին ¹⁾): «Դա, ասում է Ժիւլ Մոհլը իւր ղեկուցման մէջ,

¹⁾ Վիկտոր Լանգլուան հրատարակեց նորա թարգմանութիւնը, խմբագրութեամբ Մ. Էմիլի Կ. պոլսեցու, որ չը պէտք է շփոթել Մոսկալի Մ. Էմիլի հետ:

Տարոնի գաւառի պատմութիւնն է Ասորիքի սահմանի վերայ, որ լուրջ ընդդիմադրութիւն ցոյց տւեց Տրդատի կրօնափոխութիւնից յետոյ III-րդ դարում. այնտեղ հաստաւակ էր հնդկացիների մի գաղթականութիւն, բայց հեթանոսները տապալւեցին, և սուրբն Գրիգորը հրամայեց Զենոբին, որ ականատես էր, գրել անցքերի պատմութիւնը Ասորիքի եկեղեցիների համար»: Ասիական Ընկերութեան նիստում առ 12 փետրուարի 1864 թ. Պրիւժհովմը մի քանի մանրամասնութիւններ տւեց յունական և լատինական առարկաների մասին, որ վերագրում են Ողիմպեանին և որոնք պահպանւած են հայերէն թարգմանութեան մէջ և որոնց բնագիրները կորած են (Տես Մխիթար Գոշի ¹) Վենետիկի հրատարակութիւնները 1842 և 1853 թ. յաւելւածով): Ասիական թերթի VI. շարքի VՈ. հատորի մէջ, նա թարգմանեց հանդուցեալ պրոֆեսոր Քերովըէ Պատկանեանի յաւագոյն աշխատութիւններից մէկը՝ «Փորձ Սասանեանների տոհմի Պատմութեան հայոց պատմագիրների հա-

¹) Յօդւածի հեղինակ պրոֆ. Շուումպֆը, հակառակ իւր իսկ կարծիքին գրաֆիկական տառադարձութեան առաւելութեան մասին, Գոշը գրում է Koche մինչդեռ պէտք է գրել Goche. ալդ մանաւանդ զաւալի է, որ ալդ անուամ է գրեթէ բոլոր անունների վերաբերմամբ: Այսպէս գիտնական պրոֆեսորը մի ալ տեղ Գ ա ռ ե գ ի ն անունը գրում է Karékine, փոխանակ գրելու Garéguine. բայց միևնույն ժամանակ նա գրում է Պատկանեան անունը Patkavian, ինչպէս և հարկն է. այսպիսով «k» տառով նա տառադարձում է թէ մեր Գ և թէ մեր Կ տառերը: Որ սխալ և չիտթ տառադարձութիւնը մի դատարկ խնդիր չը պէտք է համարել մանաւանդ լեզուագէտների համար և որ զա կարող է չիտթեցնել հայերէնի օտար լեզուներով գրւած գրքերով ուսանողներին,—ալդ մասին հաստատ կարելի է ասել որ Կարգելի հեղինակը ինքը համոզւած է: Հետևապէս մենք անկեղծ խորհուրդ ենք տալիս պ. Շումպֆին, նորա ալս գեղեցիկ աշխատութեան առանձին հրատարակելու գիտաւորութիւնը ի կատար ածելուց առաջ՝ փրանսերէն գրած չափով անունները արեւելեան մի հալ հայկաբանի ձեռքով սրբագրել տալ, որպէս զի մեր բ, պ, գ, կ, դ, տ համապատասխան կերպով դարձրած լինեն b, p, g, k, d և t տառերի: Կարող ենք հաւատացնել հեղինակին, որ նորա աշխատութեան արժանիքը աչպիսով մի տիտղոսով աւելացած կը լինի, չը խօսած արդէն ալ մասին որ նա մի օրինակելի դաս էլ տւած կը լինի մեր արեւմտեան գրագէտներին:

Մանօթ. թարգմ.

մաձայն, և IX. հատորում՝ «Փաղածք զբքից խորագրած՝ Ոսկեփորիկ, մեկնութիւններ սուրբ զրբերի մի քանի տեղերի, զրւած հրամանով Հեթում I., թագաւորի հայոց, Վարդան վարդապետի ձեռքով, թարգմանութիւն աշխարհիկ հայերէնից համեմատութեամբ զրաբառ բնագրի Էւարիստ Պրիւզ' հոմի»: Վերջապէս Ասիական թերթում, VI. շաբթ հատոր XVI, նա հրատարակեց Պատկանեանի ամենանշանաւոր գործի՝ «Հետազօտութիւններ հայերէն լիզլի կազմութեան մասին» թարգմանութիւնը, Դիւլլորիէի ծանօթութիւններով և յաւելումներով»: Այդ աշխատութիւնը, ասում է Էրնէստ Ռընան (իւր զեկուցման մէջ առ 29 յուն. 1871) թւում է թէ զրւած է Բոսպիլի Կարոցի լաւ սկզբունքների համաձայն: Նա շատ լաւ ցոյց է տալիս հայոց բառբառի տեղը իրանական գերդաստանի մէջ, նորա առանձնաշատուկ ազգակցութիւնը զենդերէնի հետ, այն զառամեալ դրութիւնը, ուր նա հասել է քերականական ֆլեքսիոնների կողմից, մի ողորմելի դրութիւն, որից աւելին միայն նոր պարսկերէնն է ներկայացնում: Ճիշդ է որ հեղինակը ինքն էլ նկատում է (էջ 103) թէ «Հայերը իրանց լեզուի նմանութիւնով և իրանց ցեղով պատկանում են իրանական մեծ ցեղին», բայց այս պնդումները ոչնչով չեն ապացուցւում, և թւում է թէ ֆակտերը հերքում են այն: Աւելցնենք նաև որ Արևելքի Տեսութեան մէջ 1865 թ., IV. շաբթ, հատոր I, Պրիւզ'հոմը թարգմանեց ռսերէնից Մ. Էմինի մի աշխատութիւնը՝ «Հայկական այբբենարանի մասին»: Միևնոյն թերթում, որի հրատարակութիւնը դադարեց 1865-ին, նա թարգմանել էր Էմինի աշխատութիւնը Հայոց հեթանոսութեան մասին: Մենք այնտեղ գտնում ենք նաև (1868-ին) հայր Խորէն Գալֆայեանի Արշակ II ողբերգութեան թարգմանութիւնը: Մենք վերջացնում ենք Էրնէստ Ռընանի խօսքերով՝ «Էւարիստ Պրիւզ'հոմը մեռաւ շատ վաղօրօք. այդ բարեխիղճ և տեղեակ մարդը ունէր միայն 43 տարեկան հասակ (տես մեր յօդւածը Վիկտոր Լանդուաի մասին): Նորա սիրած պրոէկտն էր Հայաստանի զրադարանների հետազօտութեան մի ճաբորդութիւն անել: Նա այնպիսի ծանօթութիւն ունէր հայերէնի, որից ափսոս է որ չը կարողացաւ աւելի օգուտ քաղել»:

Յ ո վ ս է փ Ա ն դ ր է ա ս Գ ա տ տ է չ ր ի ա ս (Joseph André

Gatteyrias) ծնեց 1855 թ. և մեռաւ 28 մայիսի 1883 թ.: Աշակերտ է. Դիւլլորիէի և պ. Ժիւլիէն Վինսոնի, պրոֆեսոր հնդերէնի (hindoustani) և տամուլի (tamoul) Արևելեան լեզուների դպրոցում՝ նա առաջինն էր որ ստացաւ դպրոցի զիւլումը հայերէն լեզւի համար: 1880-ին նա մի գերագանց թարգմանութիւն տւեց Վարդանի Ողբի՝ Հայաստանի դժբախտութիւնների և սուրբ Վարդան Գոզթնեցու մասին, գրւած՝ արաբների կողմից երկիրը գրաւելու առիթով (Ասիական թերթ, 7-րդ շաբաթ, հատոր XV I, տես հայր Աւետի Ալիշանի մոնոգրաֆիան, Վենետիկ, 1880, թարգմանած խոսքերէն): Առաջ բերեց այս առիթով պ. Երնէստ Ռընանի գեղեցիկ խօսքերը (հատոր XV III, 29 յունիսի 1881)՝ «Հայաստանը Արևելքի միակ ազգն է որ իսլամի կողմից ճիւղւած լինելու գիտակցութիւնը ունեցաւ: Ուրիշ տեղ՝ ոչ մի բողոք, ոչ մի աղաղակ, զոնէ դատելով մեզ հասած յիշատակարաններից: Որտեղ է Եգիպտոսի ողբը: Որտեղ է Ատրիքինը: Անձնատուր լինելու այդ տեսակը անկասկած առաջ է գալիս նրանից, որ ռայանների դրութիւնը շատ տանելի էր հեջիրի առաջին դերերում այն ցեղերի համար, որոնք միայն կրօնական պահանջներ ունէին: Բայց Հայաստանը, որ արաբների նւաճումների ժամանակ մի լուրջ քաղաքական կեանք ունէր, խօսք դուռ աւելու զոնէ որ նա զգում է թէ մեռնում է»: 1882-ին Գալտէյրիասը հրատարակեց մի շատ հետաքրքրական փոքրիկ պատկերազարդ հատոր՝ Հայաստանը և Հայերը (144 երես): Դա գլխաւորապէս մի պատմական ամփոփումն է: Ապա նա նւիրեց իրան վրացերէնի ուսումնասիրութեան, որ նա անհրաժեշտ էր համարում հայերէնի ֆիլոլոգիական ուսումնասիրութեան համար. և նա հրատարակեց *Revue de linguistique et de philologie comparée* (1881) թերթի XIV-րդ հատորում՝ «Լեզաբանական ուսումնասիրութիւնների վրացիական գերդաստանի լեզուների մասին»:

Մենք ահա վերջացնում ենք մեր յօդածը Ֆրանսիական հայկաբանների վերաբերմամբ: Արդէն նկատած կը լինեն, որ խրախուսանքը երբեք նրանց չի սրկասել, և այդ առիթով մենք կարող կը լինէինք ծանրանալ նոցա մասին արւած բարեխիղճ քննադատու-

Թիւնների վերայ աջնայիս մարդկանց կողմից, որպէս զիտնական ար-
խեօլոգ Դեզիուէ Ռաուլ Ռոշէտ (Rochette 1789—1854), հուշակա-
ւոր արևելագէտ Սիլեստր դը Սասի (Sacy, 1758—1838), Յով-
սէփ Տուսէն Ռէնօ (Reinaud, 1795—1867), արաբականի պրոֆե-
սորը Կոլէժ դը Ֆրանս զպրոցում, որին մենք պարտական ենք
Ղևոնդի Թարգմանութիւնը Կարապետ Շահնազարեանի ձեռքով.
եզիպտագէտ Էթիէն Մարկոս Գատրըմէր (Etienne Marc Qua-
tremère, 1782—1857), որի մի հայոց բառարանը պահած է Պա-
րիզի Ազգային Գրադարանում. Ժիւլ Բարթոլէմէոս Սէնտ-Հիլէր
(Saint-Hilaire), որի համակրելի խօսքերը ներքև առաջ ենք բե-
րում, և այլն: Ժամանակ առ ժամանակ, հետեւելով Զրպետի և Զոհ-
րաբի օրինակին, Պարիզում հաստատուած հայերը, մանաւանդ երբ
այլ քաղաքում զոյութիւն ունէր Մուրադեան վարժարանը (collège
Moorat) զպրոցը, օգնութեան են հասել մեր հայազէտներին: Մենք
մանաւանդ կը յիշենք արքա Գրիգոր Կապարաջի Կարապետին (Gré-
goire Kabaragy Karapet), որը 1844-ին հրատարակեց *Եղիշէի*
մի Թարգմանութիւնը այս վերնագրով՝ Soulevement national de
l'Arménie chrétienne au v. siècle contre la loi de Zoroastre
sous le commandement du prince Vartan le Mamigonian»,
որից առաջ նա 1843-ին հրատարակեց Ֆրանսերէն լեզուով «Իշխան
Վարդան Մամիկոնեանի, Հայաստանի V-դ դարի հերոսի, քաղաքա-
կան և սպաներազմական կեանքի համառօտ պատմութիւնը, Ղազար
Փարպեցու, նորա քարտուղար Եղիշէի պատմութիւնը լրացնելու
համար»:

Տարաբախտաբար մեր զիտնականների զրեւածները մեծ մա-
սամբ ցրւած են հանդէսներում և նոյն իսկ լրագրերում, որպէս
նաև այլ և այլ ակադեմիաների յիշատակարանների մէջ, երբեմն
նաև աջնայիս հրատարակութիւններում, ուր ոչ ոք չի մտածել
նոցա որոնել, և կամ աջնայիս վերնագրերով են, որ ոչ մի հայա-
զէտի ուշադրութիւնը չեն արթնացնիլ: Այսպէս մենք գտել ենք
մի շարք շատ հետաքրքրական յօդւածներ Պոլ Նիկարի (Pol Nicard)
այս վերնագրով «Dipœnus et Scyllis, sculpteurs», հրատարակւած
Ֆրանսիական անտիքլասիկների (հնութիւնների) ազգային Ընկերութեան
Յիշատակարանների մէջ (4-րդ շարք, հատոր VIII, Պարիզ, 1877):

Դոքա գիտնական հետազոտութիւններ են Խորենացու 2-րդ գրքի գլուխ XII-ի վերայ, ուր ասւած է թէ Արաշէսը իւր երկիրը տանել տւեց Դիանայի, Հերկուէսի և Ապոլոնի ոսկեջրած բրոնզեայ արձանները, նոցա ազգային աստուածութիւններին նւիրւած մի տաճարում կանգնեցնելու համար: Նորից յիշենք այդ առիթով որ Զրպետը նոյն այդ Յիշատակարաններում (հատոր II, էջ 262) արդէն մի յօդւած էր հրատարակել Հին-Հայաստանի կառավարութեան և կրօնի մասին: Քիչ ճանաչւած մանրամասնութիւններ կան նաև Էտիէն Շաստէլի (Chastel) զրւածքում՝ «Պատմութիւն հեթանոսութեան կործանման Արևելքի կայսերութեան մէջ», Պարիզ 1850: Վերջապէս մենք կարող ենք առաջ բերել մի քանի յօդւածներ «Bibliothèque de l'Ecole des Chartes»-ից, բայց շատ հեռուն չենք ուզում դնալ: Բացի զորանից, որպէս զի մեր ուսումնասիրութիւնը լիակատար լինի, մենք պէտք է խօսենք բազմաթիւ Փրանսիացի ճանապարհորդների և հետազոտողների մասին, որոնք այցելել են Հայաստանը. բայց մենք այդ ամենը կ'ամփոփենք մի առանձին գլխում, և, մինչ այդ, մենք յղում ենք մեր ընթերցողներին Էլիզէ Ռըլիւի «Համաշխարհային Աշխարհագրութեան» վերայ, կամ Վիլիէն դը Սէն-Մարտէնի «Աշխարհագրութեան նոր բառարանի» Arménie յօդւածի վերայ, հատոր I (Պարիզ, 1879, էջ 213—217):

Այն աշխատութիւնները, որ մենք թւեցինք, անկասկած բաւական կը լինեն որպէս զի հայերը երախտագիտութեան յիշատակ պահպանեն Ֆրանսիայի համար: Մեր գիտնականները չեն բաւականացել ուսանելու հայերէն լեզւի կազմը, այլ նոքա մանաւանդ աշխատել են պարզել Հայաստանի հնութիւնները, պատմութիւնը, կրօնը և գրականութիւնը: Վեզուն ուսումնասիրելով հանդերձ, որ անհրաժեշտ է նոցա հետազոտութիւնների համար, նոքա չեն մոռացել այդ լեզուն խօսող ազգը, և նոքա ուղեցել են նոյն իսկ ազգային ոգու խորքը թափանցել: Հետեւապէս մենք համարձակում ենք պնդել որ նոքա շնորհակալութեան արժանի ծառայութիւն են մատուցել Հայաստանին (Nous osons donc affirmer qu'ils ont bien mérité de l'Arménie): Ինչ վերաբերում է մեզ, նոցա յաջորդներին, չը ննջենք նոցա զավինիքների վերայ, այլ շարունակ յիշենք որ noblesse oblige: Վերակենդանացնենք ուրեմն, շնորհիւ

նոցա մեզ թողած ժառանգութեան, Արարատի մեր եղբայրների այդ փառաւոր անցեալը և օգնենք նրանց սուրբ լերան շուրջը կանգնեցնել Լուսաւորչի խաչը, որ Ազատութեան էմբլէմ է: Յիշենք որ գիտնականները, գրականագէտները, բանաստեղծներն են եղել որ կարողացան ազատել Յունաստանը բարբարոսների ձեռքից, և թող որ այդ յիշատակը մեր ջանքերին խրոսխոյս ծառայէ: Ամենից առաջ Հայաստանի հետ ծանօթացնենք, այնժամանակ անարգւած քաղաքակրթութեան աղաղակը, այն քաղաքակրթութեան որը այնքան անգամ նա ազատել է, շուտով կը վճռի ճակատագիրը այն դժնեայ կառավարութեան, որի պատմութիւնը ամփոփւում է Վիկտոր Հիւզօի այս ոտանաւորի մէջ՝ «Թիւրքերը անցել են այնտեղով, — ամեն ինչ աւերակ է և սուգ! (Les Turcs ont passé là: tout est ruine et deuil!):

Մենք այժմ անցնում ենք Բելգիան, ուր հայկաբանութեան ներկայացուցիչն է պ. Ֆելիքս Նէլը: Այս գիտնականը բարի եղաւ մեր յօդւածը վերանայել և գրում է մեզ այդ առիթով. «Առանց տատանւելու պահպանեցէք այն կարճ քաղաքը որ դուք ամբողջապէս առաջ էք բերել և որը վկայում է իմ համակրութիւնը հայոց ազգի համար, որի հայրենասիրութիւնը միշտ զիմազրել է հալածանքներին և աղէտներին: Դուք շատ լաւ էք արել, պարոն, որ ձեր գիտնականութիւնը ծառայեցնում էք մի այդքան ազնիւ դատի համար»:

Պարոն Նէլ (Félix Jean-Baptiste Joseph Nève) ծնւել է Բելգիայի Աթ (Ath) քաղաքում Հենօ (Hainaut) գաւառում, 13 յունիսի 1816 թ.: Իւր ուսումը Լոււէնում (Louvain), և գերմանական Բոնն ու Միւնխէն քաղաքներում ստանալուց յետոյ, նա զնաց Պարիզ, Քաարմէրի, Ռենօի և Եօթէն Բիւրնուֆի դասերը լսելու համար: 1838-ին նա ստացաւ Ֆիլոսոֆայութեան դոքտորի աստիճանը. 1841-ից արդէն նա պրոֆեսոր նշանակւեց Բելգիայի Լոււէն քաղաքի կաթոլիկական համալսարանում, իսկ աւելի ուշ նա այնտեղ դառաւ տիտղոսաւոր ¹⁾ պրոֆեսոր հին գրականութեան և

¹⁾ Ֆրանսերէնում տիտղոսաւոր պրոֆեսոր նշանակում է այն,

արևելեան լեզուների: Իւր զբաղմունքով «Ներածութիւն արևելեան գրականութիւնների ընդհանուր պատմութեան, Լոււէն, 1844 թ.» նա փաղօրօք ցոյց տւեց որ կոչւած է սմենանշանաւոր արևելագէտներից մէկը դառնալու: Նա իւր ուսումնասիրութիւնները բաժանեց սանսկրիտերէնի և հայերէնի մէջ, միաժամանակ հետազոտութիւններ անելով Լոււէնի համալսարանի պատմութեան համար և այլ քաղաքի Երեք-Լեզուների Կոլոյցի մասին (Collège des Trois Langues), մի կողմ թողած մի մոնօգրաֆիան մի երիտասարդ արևելագէտի, Լեօփէն Ժաքէի, կեանքի մասին: Սեզ չի պատկանում այստեղ նկարագրել զիտնական պրոֆեսորի բազմաթիւ աշխատութիւնները Հնդկաստանի գրականութեան մասին. ինչ վերաբերում է հայերէնին, դեռ ևս 1841-ին պարոն Նէւը թարգմանեց *Univers* թերթում առ 4 յուլիսի Շարականի երգերը սուրբ Առաքեալներին նւիրած: Իւր վերը յիշատակւած «Ներածութեան» մէջ (էջ 51) նա դասում է հայերէնը պարսկական գերդաստանի մէջ զենդերէնի, պահլաւերէնի, պարսերէնի, աւղաներէնի, բելուջերէնի, քուրդերէնի և օսերէնի հետ: «Հայերէնը, ասում է նա, երկար ժամանակ նկատւած էր որպէս անկախ մի լեզու, բայց նա պատկանում է պարսկական գերդաստանին իւր արմատներով և իւր քերականական ֆլեքսիոններով»: Պարոն Նէւը յենում է Ժ. Ն. Պետերմանի և Ֆ. Վինդիշմանի աշխատութիւնների վերայ. սակայն մենք չենք կարծում թէ սոքա այդպէս լինեն հասկացած հայերէնի դիրքը:

Ապրիլին 1843 թ. լոյս էր տեսել *Univesrsité catholique* հանդէսում (Պարիզ, հատոր XVI, էջ 373 և հատոր XVII, էջ 49 — 52) մի քննութիւն Յովհաննէս VI կաթողիկոսի Պատմութեան, գործ Սէն-Մարտէնի, հրատարակւած սորա մահից յետոյ, որի մասին մենք իւր տեղում խօսել ենք: 1845-ին պարոն Նէւը հրատարակեց միևնոյն հանդէսում (հատոր XX) մի յօդւած Եղիշէի Վարդանանց պատմութեան մասին, որ տասն և հինգ տարի առաջ Ֆ. Նէումանը անդիիերէն էր թարգմանել (Լոնդոն, 1830), աբեղայ Յովսէփ Կապպելետտին՝ Իտալերէն (Վիեննա, 1840), Կապարաջին՝ Ֆրանսերէն

Երբ մէկը կառավարութիւնից ստանում է պրոֆեսորի կոչումը:

Ծանօթ. Թարգմ.

(Պարիզ, 1844) և Պետրոս Շանշեանը՝ ռեբէն (Թիֆլիս, 1853)։ 1855-ին, Ասիական Թերթի 5-րդ շաբաթ, հատոր VI լոյս տեսաւ իւր «Ուսւածք Թովմա Մեծօփեցու և նորա Հայոց Պատմութեան մասին 15-րդ դարում (տես Դիւլլորիէի զեկուցումը հայկական ուսմունքների յառաջդիմութեան մասին, Պարիզ 1867, 188 երես)։ Այդ նոյն տարին նա Թարգմանեց հայոց եկեղեցու երգերը ըստ Շարականի (Լոււէն, 1855)։ 1857-ին նա աշխատակցեց Revue catholique հանդէսին (5-րդ շաբաթ հատոր III) այս դրածքով՝ Կոնստանտինը և Թէոդոր արևելեան եկեղեցիների առաջ, ուսւածք՝ քաղած յոյն և հայ աղբիւրներից. 1859-ին, այսինքն մի տարի աւելի առաջ քան երբ Ժ. Հ. Պետերմանը իւր ուսւածքը հրատարակեց Բերլինի գիտութ. Ակադեմ. Յիշատակարաններում (1860, էջ 81—186), պարոն Նէւը հրատարակեց Belgique հանդէսում (հատոր VII, Բրիւսէլ, 1859)՝ Առաջին խաչակիրների արշաւանքի բեղբիական առաջնորդները։ Յաջորդ տարին լոյս տեսաւ նորա «Նկարագիր Թամերլանի և Շահրոխի պատերազմների արևմտեան Ասիայում ըստ Թովմա Մեծօփեցու հայոց անտիպ ժամանակագրութեան (տես Mémoires couronnées et autres de l'Académie de Belgique, հատոր XI, 158 էջ, Բրիւսէլ) ¹⁾։ 1861-ին նա լոյս ընծայեց Revue catholique հանդէսից մի արտատպւածք (7-րդ շաբաթ, հատոր XIX)՝ Մի քանի արկածներ քրիստոնէութեան հալածանքից Հայաստանում 15-րդ դարում, առաջին անգամ Թարգմանած հայերէնից Ֆրանսերէն (Լոււէն)։ 1862-ին լոյս տեսաւ իւր փորձը՝ Կոչումն Հոգոյն Սրբոյ հայոց պատարագում։ 1863-ին նա հրատարակեց՝ Պրիդրիխ Վինդիշման և բարձր Ֆիլոլոգիան Դերմանիայում (Պարիզ)։ Այդ դրւածքում նա խօսում է մանաւանդ գիտնական գերմանացու այս վերնագրով աշխատութեան մասին՝ Հայերէնի հիմքը արիական լեզուների մէջ (Միւնխենի Ակադեմիայի Յիշատակար., Ֆիլոսոֆ. և Ֆիլոլոգ. բաժին, հատոր IV, 2-դ մաս), ուր խօսւում է հայերէնի տեղի մասին արիական գերդաստանի մէջ։ Յունիսի 1866 պարոն Նէւը աշխատակցեց Revue catholique հան-

¹⁾ Այդ վիշատակարանը ներկայացւած է եղել Վիշալ Ակադեմիայի Classes des lettres կոչւած բաժնին 2 օգոստ. 1838 թ.,

դէսին (հատոր XXIV, էջ 332—344) Սուրբն Գրիգոր Լուսաւորչի քարոզների մի թարգմանութիւնով՝ Երրորդութեան անձերի որոշելումսին (տես Ժ. Մ. Շմիդ՝ *Reden und Lehren des heil. Gregorius des Erleuchters*, թարգմանած հայերէնից. Ռեզենսբուրգ 1872, 268 էջ)։

Վերջապէս 1866-ին լոյս տեսաւ պ. Նէւի գեղեցիկ զրւածքը՝ Քրիստոնէական Հայաստանը և նորա զրականութիւնը (Լուէն, VII+403 էջ), ուր հեղինակը ի մի է հաւաքում առաջուց հրատարակած իւր մի շարք փորձերը, որոնց աւելացնում է մի քանի նոր տեղեկութիւններ (գեղուցումը տես Լուէնի *Muséon* թերթում, հատոր V, էջ 652)։ Ահա նորա պարունակութիւնը. Ներածութիւն, փառաբանական երգեր, Շարականը և ողբի երգեր. Վաթողիկոսներ՝ Սբ. Գրիգոր Լուսաւորիչ, սբ. Գրիգոր Նարեկացի, Ներսէս Շնորհալի. Պատմութիւն՝ Եղիշէի, Յովհաննէս Վաթողիկոսի, Մատթէոս Եղեսացու, Խաչակիրների առաջին արշաւանքի բելգիական առաջնորդները, Հայկական աղբիւրների Մոնգոլների պատմութեան համար Ասիայում. Յաւելւած՝ Պատմական կազմը ասորեցիների և Հայերի մէջ. Ասորական մեծ ժամանակագրութիւնը Բար-Հէբրուէսի։

Ահա թէ ինչպէս է խօսում պ. Բարթէլըմի Սէնտ-Հիլէրը ¹⁾ *Journal des Savants* թերթում առ 1886 թ., էջ 730. «Այս հատորը լոյս է տեսնում հէնց մի անգլիսի րոպէին, երբ Հայաստանը սպասում է եւրոպական դիպլոմատիայից և պահանջում է Բերլինի կոնգրէսում 1878 թ. նրան խոստացած ընթերցանները, որոնք սակայն դեռ չեն իրագործւած։ Եւրոպան շատ համակրութիւն է պարտական այս փոքրիկ քրիստոնէական ազգին, որը գրեթէ մոլորած է Ասիայի քիչ ճանաչւած մի մասում, բայց որը իւր հաւատը կարողացել է պահպանել 15 դար շարունակ բոլոր վտանգների և ճնշումների մէջ, որոնց նա զոհն է եղել և դեռ չէ դադարած զոհ լինելու։ Չի կարելի բաւականաչափ համակրութիւն ցոյց տալ այդքան թշուառ-

¹⁾ Բարթէլըմի Սէնտ-Հիլէրը, չափած մանաւանդ իւր թարգմանութիւնով և ուսումնասիրութիւններով Արիստոտէլի, Փրանսիական Ակադեմիայի անդամ է և 80-ական թւականներին թէն ոչ երկար ժամանակ՝ Փրանսիական հանրապետութեան արտաքին գործերի մինիստր էր։

թիւներին և այդքան հաստատակամութեան. նա ունի մեծ արժանիք ունեցող կրօնական ու պատմական գրականութիւն, նա կարող է մեզ շատ բան սովորացնել այն յեղափոխութիւնների մասին, որոնց ասպարէզ են եղել Ասիայի այդ և նորա հարևան երկիրները... չը խօսած հայոց գրականութեան մասին որը պակաս նշանաւոր չի եղել: Այս ղեղեցիկ էջից յետոյ մենք առաջ ենք բերում պարոն Նէլի համակրելի խօսքերը իւր աշխատութեան յառաջաբանից (էջ V I)՝ «Պատմութեան մէջ հազաւգիւտ կրկնակի երևոյթով, հայոց ազգը, ուժեղ հրաշալի հաւատարմութիւնով դէպի իւր բնաւորութիւնը և հաւատը, դիմացաւ այն պատերազմներին և յեղափոխութիւններին, որոնք նորան այսպէս ասած կտրատեցին. նա ունի իւր գրական և ժամանացութեան լեզուով իւր կենդանութեան մի նշան, իւր յարատեւութեան գրաւականը. մարդ կարող է մտածել որ նա կոչւած է մի օր մասնակցութիւն ունենալու Ասիայի վերակենդանութեան գործում:»

Բելգիայում հայկական ուսմունքը դեռ տեղ են գտնում Muséeon-ի մէջ, որ միջազգային հանդէս է և հրատարակում է 1882-ից Լուէնում Գրական-գիտնական Ընկերութեան ձեռքով: Պարոն Նէլը նորա գլխաւոր աշխատակիցներին է: Մենք գտնում ենք այնտեղ հետեւեալ յօդւածները՝ Մի. քանի տեղեկութիւններ Վանի և ուրիշ արձանագրութիւնների մասին Ա. Հ. Սէյսի (Sayce) և հանգուցեալ Քերովբէ Պատկանեանի Ս. Պետերբուրգից. մի ղեկուցումն էմիլ դը Դիլոնի (Dillon) Ք. Պատկանեանի Հայաստանի պատմական գրականութեան գրախօսական ուրազածի մասին, 1880 թ. (Muséon, հատոր I). դը Ռեստէնգի (de Restaing) քննադատութիւնը Մովսէս Խորենացու Աշխարհագրութեան, հրատարակութիւն հայր Արսէն Սուկրիի (Soukry), Վենետիկ 1881: Շարլ դը Հարլէն (Harlez) 3-րդ հատորում, 1884 թ., քննադատում է դը Դիլոնի Հայկական ուսումնասիրութիւնները (ոսերէն, մասն առաջին, հայերէնի յարաբերութիւնները էրանական լեզուների հետ, Խարկով, 1884 թ.). Ֆելիքս Նէլը հրատարակում է այնտեղ մի ղեկուցումն Ասողկի պատմութեան, թարգմանութիւն է. Դիւլլորիէի, որի

առաջին մասը հրատարակել էր Կարիէրը: 1887 թվականի հատորում մենք գտնում ենք մի գեղեցիկ քննադատութիւն Պատկանեանի հրատարակութեան՝ Արծրունիների տան պատմութիւնը, վարդապետ Թովմա Արծրունու, Ս. Պետերբուրգ, 1887: Եօթներորդ հատորում կայ պար. Նէւի յօդածը՝ «Մի քանի նոր հրատարակութիւններ հայոց գրականութիւնից, լոյս տեսած Ասիայի և Եւրոպայի մի քանի քաղաքների տպարաններից (այն է՝ Հայոց մատենախօսութիւն ¹⁾ 1563-ից մինչ 1883, հայր Գարեգնի, Վենետիկ, 1883, մի հատոր XXXII+754 էրես. Գննական քերականութիւն հայոց լեզուի հայր Արսէն Այոսնեանի, Վիեննա, 1866. Manuale lexicon armeno-latinum ad usum scholarum scripsit D. Iohannes Miskgian, professor linguae armenae in pontificio collegio urbano ac in pontificio seminario romano S. C. de propanda fide, Romae, 1887): Վերջապէս 1889-ին լոյս տեսաւ մի տեղեկութիւն Վիեննայի Մխիթարեանների Հանդէս Ամստերդամի մասին: Պարոն Նէւը յայտնում է այդ աւիթով նաև լոյս տեսնելը հոկտեմբերից 1888 թ. Նեղոս շաբաթաթերթի Ալեքսանդրիայում, խմբագրութեամբ Անտոն Ռշտունու: Այդ թերթը դադարել է հրատարակել, որովհետև այն հայ քահանան, որին պատկանում էին տպարանի տառերը, պէտք է գնար Գալաց, Ռումինայում, այնտեղ մի նոր թերթ հիմնելու համար ²⁾:

Այսպէս ուրեմն տեսնում ենք որ Բելգիան ևս իրաւունք ունի հայ ազգի երախտագիտութեան վերայ: Յանկանանք որ այնտեղ գտնւեն աւելի ու աւելի բազմութիւ գիտնականներ պար. Ֆելիքս Նէւի շաւղով գնալու համար և որնորքա սրտին մօտ աւնեն այն գեղեցիկ տողերը որ այս համակրելի հայագէտը հրատարակել է դեռ ևս 1845 թվականին Université catholique թերթում (հատոր XX, էրես 491). «Հայաստանը, ասում է նա, մի կողմով դիպչում է յունական հնութեան,

¹⁾ «Մուրճ»-ի ընթերցողներին պարտք ենք համարում շնորհակալ պարտք. Շուրճի աշխատութեան մէջ փչած հայ մատենագիրների գրած քննորդական մենք թարգմանում ենք ուղղակի ֆրանսերէնից աշխարհաբառ, առանց ուղղորդութիւն դարձնելու նոցա գրաբառ բնագրի լատինական վերնագրերի վերայ:

²⁾ Որ և հիմնւած է «Արօր» անունով:

Ծանօթ. Թարգմ.

որից իւր գրականութիւնը այնքան բազմաթիւ փոխառութիւններէ արել թարգմանութեան միջոցով, և միւս կողմով նա դիպչում է Արևելցիների ինքնուրոյն կեանքին: Եթէ դարերի ընթացքում նորա քաղաքական դրութիւնները շատ տարբեր են եղել, բայց նորա կրօնական պատմութիւնը քրիստոնէական ազդի պատմութիւն է, և որպէս այդպիսին, նա չի կարող անտարբեր մնալ մի ժամանակ, որը, ինչպէս մեր ժամանակն է, ազդերի ժամանակագրութեան մէջ որոնում է նոցա սոցիալական մոքերի ոյժն ու բարգաւաճումը և որը այստեղ ևս հարկադրւած է խոստովանել և ընդունել քրիստոնէական սկսբունքի պահպանողական ոյժը»:

Շոշափելով այժմ Գերմանիան, որպէս նաև գերմաներէն գրւած շէշցարական, աւստրիական և այլ աշխատութիւնները, մենք առ այժմ մի կողմ կը թողնենք այն ճանապարհորդներին և հետազոտողներին, որոնց իրանց նկարագրութիւններից դէնը ոչինչ չեն դրել: Այդ մասին կարելի է օղնութեան դիմել զուտ աշխարհագրական աշխատութիւններին, որպիսիք են Վարլ Ռիտտէրի հակայական աշխատութիւնը, խորագրած Erdkunde (Երկրագիտութիւն), պարբերական հրատարակութիւնները՝ Globus, (Երկրագունդ), Ausland (Արտասահման), Petermanns Mittheilungen (Պետերմանի հաղորդագրութիւնները), Zeitschrift der Geographie und Erdkunde (Ամսագիր Աշխարհագրութեան և Երկրագիտութեան) և այլն: Դա մի առանձին դործ է, որ շատ հեռաքրքրական լինելով հանդերձ, այնուամենայնիւ չի մանում մեր աշխատութեան շրջանակի մէջ:

Գերմանիայում իսկական հայկաբանութիւնը սկսում է ներկայ XIX դարում պատմական և գրական գործքերով Կ. Ֆ. Նեումանի (C. F. Neumann), որին յաջորդեց Ժ. Հ. Պետերմանի (J. H. Petermann) լատիներէն գրած քերականութիւնը, որը տեղի տւեց լեզուագիտական փորձերին Լ. Դիֆենբախի, Ֆ. Վինդիշմանի, Ռ. Գոշէի և Պօղոս դը Լագարշի (L. Diefenbach, F. Windischmann, R. Gosche, Paul de Lagarde): Մեծ ֆիլոլոգները, որպէս Բոսպլը, Շլայխերը, Պոտտը, Շպիգէլը, Լասսէնը, Վեռ ևս հայերէն չը գիտեն կամ չեն իմանում ինչպէս օգտւեն նրանից. բայց վերջապէս Պօղոս

դը Լազարը և պրոֆեսոր Ֆրիդրիխ Միլլերը, Վիեննայից, նորան զատում են էրանական լեզուների շարքում: Գրականութեան ուսումնասիրութիւնը առ այժմ դեռ շատ է զանց առնւած, բայց դորա փոխարէն Ֆիլոլոգիան մեծ յառաջդիմութիւններ է անում, ինչպէս որ մենք այդ ցոյց տւինք l'Arménie թերթում առ 15 յուլիսի պարոն Բուզգէի մի գրքի առիթով ¹⁾: Այդ յառաջադիմութիւնների շնորհիւն է որ սկսում են ուսանել բնագիրները լաւ քննադատութեան կանոնների համաձայն: Հանդուցեալ Ալֆրէդ Փոն Գուտշմիլը դորա սկիզբը դրեց իւր աշխատութիւններով Մովսէս Խորենացու և Ագաթանգեղոսի մասին, որպէս Ադոլֆ Բաումգարտները իւր ուսումը Մովսէս Խորենացու ճարտասանութեան մասին: Մենք հարկ չենք դատում ծանրանալ այս իրողութեան վերայ, որ մի գրականութիւն արդիւնաւէտ կերպով ուսումնասիրելու համար, ամենից առաջ պէտք է ունենալ իսկական բնագիրները, որոնցից հեռացրած կը լինեն արտագրողների սխալները, որքան այդ կարելի է: Եթէ այն, ինչ մենք ասացինք, վերաբերում է մանաւանդ գրաբառին, չը մոռանանք սակայն որ այժմ սկսում են զբաղել նաև նոր գրականութիւնով: Լէյպցիգի մի հրատարակիչ, պար. Վիլհելմ Ֆրիդրիխ արդէն լոյս է ընծայել, ղեկավարութեամբ պար. Աբգար Յովհաննիսեանի, մի տասնեակ հատորներ «Armenische Bibliothek» (գերմաներէն ²⁾), և պար. Արթուր Լայստը (Arthur Leist) ժամանակ առ ժամանակ մի քանի թերթերում հրատարակում է հայոց նոր բանաստեղծութիւնների գերմաներէն թարգմանութիւնները: Այսպիսով ամեն բան ցոյց է տալիս լաւ ապագայ հայոց գրականութեան մշակման Եւրոպայում: Եթէ իսկ է որ XIX դարը միայն նախապատրաստական էպոխ է, հետևապէս XX դարին կը պատկանի փառքը՝ հայկազեան գրականութիւնը այն աս-

¹⁾ Տես «Մուրճ» 1891 թ. № 2.

²⁾ Նշանակութիւն տալով պ. Ա. Յովհաննիսեանի Armenische Bibliothek (Հայկական Գրադարան) շատ օգտաւէտ հրատարակութեանը, թերևս անկարելի չէ ասելը՝ որ մինչ այժմ լոյս տեսած հատորիկների խմբագրութիւնը, որքան մեզ լալանի է, կատարել է պ. Արթուր Լայստը, իսկ հում թարգմանութիւնները կատարել են ալ և ալ անձեր:

Ծան. թարգմ.

տիճանի վերայ դրած լինելու, որ պատշաճում է նորան լուսաւոր ազգերի գրականութիւնների շարքում: Իսկ մեզ, իւր վախճանին հանգող այս դարիս մշակողներին, մեզ մնում է դեռ մի գործ կատարել: Մեր յետնորդները, լաւ հասկանալու համար Հայաստանի պատմութիւնը և գրականութիւնը, կ'ուզենան տեղն ու տեղն նոցա ուսումնասիրել: Եւ իրօք ինչպէս կարող են պատմաբանը, հնագէտը մարդաբանը այլապէս նորից կենդանացնել անցեալը? Ինչպէս կարող է Ֆիլոլոգը այլապէս ուսանել ժողովրդի բառաբանները, որ այնքան անհրաժեշտ են նորա հետազոտութիւնների համար? Ինչպէս կարող է գրականագէտը առանց դորան թաթախել լեզուն ժողովրդական խօսքի աղբիւրների մէջ, ինչպէս որ այդպէս արել են մեր ռոմանտիկները? Դէհ, որ այդպէս է միացնենք մեր ոյժերը այս մի քանի տարիներս որ մնում են և Հայաստանը մատչելի դարձնենք նոցա համար, որոնք մեզ պէտք է յաջորդեն: Անենք այնպէս որ նոքա կարողանան այցելել այս գեղեցիկ երկիրը առանց վտանգ կրելու սպանել Շուլցի (Schulz) նման, կամ չարաչար տանջել և կողոպտել քուրդ ու թուրք աւագակներից ինչպէս Սաշօն (Sachau), և որ նոքա ազատ լինեն հաղորդել բնակիչների հետ առանց վախենալու անյուշ բանտերից և կախաղաններից որպէս ժոբէրը:

Ակներև է որ Ֆրանսիական հայագէտների աշխատութիւններն են որ ամենից առաջ մեր դարի զերմանական գիտնականների ուշքը դարձրին հայոց գրականութեան վերայ: Գոցանից առաջինը, Ժամանակաշրջանի կարգով, Նէոլմանն է (Karl Fridrich Neumann): Մեւած 1792 թ. Ռայխմանսդորֆում, Բամբերգի մօտ (նորա իսկական անունն էր Բամբերգէր), ուր նորա հայրը մի աղքատ հրէայ վաճառական էր, նա անցաւ իւր երիտասարդութիւնը վաճառականութեան մէջ, բայց 1817 թ. կարողացաւ գալ Հայդելբերգ, այնտեղ իւր ուսումը ստանալու համար: Այդտեղ նա լսեց Հեգելի դասախօսութիւնները և ընդունեց բողոքականութիւնը. ապա նա ուսեց Թիերշի (Thiersch) Ֆիլոլոգիական սեմինարիայում, Միլնխէնում: 1819 թ. նա ստացաւ դասատուութիւն անելու վկայական և գնաց Գեօտտինգէն իւր ուսումը վերջացնելու համար: 1821-ից մինչ 1825 թ. նա վարեց ուսուցչութեան պաշտօն Վիւրցբուրգի և Սպիրիի զիմնաղներում, բայց նորա ռացիոնալիստական

զաղափարները նորան աջնուելից հեռացնել տւին: Այն ժամանակ նա իրան հարկադրւած տեսաւ դիմել զրականութեանը և նւիրեց մանաւանդ արեւելեան լեզուներին: Նա մի քանի ժամանակ մնաց Սբ. Ղազարում հայերէնը սովորելու համար, յետոյ մի ճանապարհորդութիւն արաւ Զինաստան չինական զրքերի ժողովածու կազմելու համար: Իւր վերադարձին այդ զրքերից 2,400-ը տւեց Բերլինի զրադարանին, իսկ մնացածը 10,000 հատոր զիջեց Միւնխէնի զրադարանին: Իբր վարձատրութիւն նա նշանակեց պրոֆեսոր հայերէնի, չիներէնի և էթնոգրաֆիայի Միւնխէնի համալսարանում (1833). 1852-ին նորան ծառայութիւնից հանեցին այն յառաջաւոր մտքերի համար որ նա արտայայտում էր պատմութեան դասընթացքի մէջ: Նա շարունակեց մնալ Միւնխէնում մինչ 1863 թ., ապա հաստատուեց Բերլինում, ուր նա մեռաւ 17 մարտի 1870 թւականին:

Նէումանը բաւականին բազմաթիւ աշխատութիւններ է հրատարակել չինաբանութեան, էթնոգրաֆիայի և պատմութեան մասին, բայց մենք այստեղ կը զբաղւենք միայն նորա հայկաբանական աշխատութիւններով: 1829-ին նա հրատարակեց Նոր Ասիական թերթում (*Nouveau Journal Asiatique*, հատոր III) մի Յիշատակարան Դաւթի կեանքի և զրւածների մասին, որ հայկական Ֆիլոսոֆա էր փրկչական Մ-րդ դարում, և մանաւանդ Արիստոտէլի մի քանի զրւածների նորա թարգմանութիւնների մասին (տես Դաւթի մասին յօդւածը *Biogr. univ. de Michaud*, 1855, և Բարթելմի Սէնտ-Հիլէրինը *Nouvelle biogr. générale*, 1857). 1830-ին լոյս տեսաւ անդլիերէն Նզիշէի պատմութիւնը Վարդանանց պատերազմի՝ „*The History of Vartan and of the battle of the Armenians, containing an account of the religious wars between the Persians and Armenians by Elisaeus, bishop of the Amadunians, translated from the Armenian by C. F. Neumann, London: Oriental Translation Fund, 1830, XXIV+112 էրես, որին յաջորդեց 1831 թ. թարգմանութիւնը Վահրամի ժամանակադրութեան Հայոց թագաւորութեան մասին Կիլիկիայում լսաչափիների պատերազմի ժամանակ*՝ „*Wahram's Chronicle of the Armenian kingdom of Cilicia during the*

time of the Crusades, translated from the original Armenian with notes and illustrations by C. F. Neumann, London, 1831 թ., 110 երես (տես Փրանսերէն թարգմանութիւնը Ս. Պետրոսեանի Revue de l'Orient 1864 թ., էջ 245—254 և 315—325): Ահա թէ ինչ է ասում պարոն Նէւը Վարդանի թարգմանութեան մասին (Univesité catholique, հատոր XX, էջ 395). «Միւնիսէնի գիտնական ակադեմիկոսի թարգմանութիւնը ազատ թարգմանութիւն է, որ կատարւած է թւում ոչ այնքան Ֆիլոլոգիական մտքով որքան իրողութիւնների ընդհանուր շահի համար. նա նոյն իսկ բնագրից յայտնի տեղեր կտրատել է, որնա կրկնութիւններ կամ երկարաբանութիւններ է դատել, մանաւանդ ուր նորա կարծիքով հեղինակը ընկել է այն ոճի մէջ որ նա անւանում է homélitique (ճարտասանական): Անճշդութիւնները, որոնց համար յանդիմանել են պար. Նէումանին, բացատրւում են այն սխառեմով որնա ընդունելու հարկ է դատել, և նոյնպէս այն զժւարութիւնով՝ միշտ խիստ ճշդութեամբ որոշելու իմաստը հին հայերէն մի բնագրի, որը առաջին անգամն է ենթարկւում եւրոպական քննադատութեան և որը ոչ պակաս լիքն է քերականական հանելուկներով, քան հայոց կլասիկների մեծամասնութիւնը: Տեսնելով այն բարեխիղճ զգուշութիւնը, որով վերաբերւում են նոյն իսկ Մխիթարեանները իրանց հայրենիքի հին հեղինակները մեկնելու ժամանակ, այլ ևս հասկանալի են այն մի տեսակ օրինական տատանմունքը, որի մէջ է լինում եւրոպացի Ֆիլոլոգը՝ բնագիրը կարգալու և ուսումնասիրելու ժամանակ, յայտնի տեղերի մոքի որպէս նաև փոխաբերական մի քանի խօսքերի կամ այլաբանութիւնների դիմաց: Այդ պատճառով մենք չենք հասկանում այն արհամարանքը և կծուութիւնը որոնք բուրում են այն հանդիմանութիւնների միջից, որոնք, խիստ քննադատութեան անունից ուղղւում են եռանդոտ թարգմանիչներին, և այն էլ այնպիսի անճշդութիւնների և նոյն իսկ սխալների առիթով, որոնք անխուսափելի են Փակտերի նորութեան և նոյնպէս դարձւածների օտարոտի լինելու պատճառով: Մենք չը վախեցանք ամբողջապէս արտագրելու այս շատ խրատական էջը, որի մանաւանդ վերջին նախադասութիւնը առաջադրւում ենք ներկայիս յայտնի կրիտիկոսներին:

Գերմանական ամսագրերում Նեոմանը աշխատակցեց նախ 1829 թ. *Hermes oder Kritisches Jahrbuch der Literatur* (Հերմէս կամ քննադատական ամսագիր գրականութեան) հանդէսին, Լէյպցիգ, հատ. XXXIII, մի յօդածով այս խորագրով՝ «Հայոց լեզուն և նորա գրականութիւնը»: Դա մի շատ հետաքրքրական զեկուցումն է, որը պարունակում է Գերմանիայում կատարած հայկական ուսմունքների պատմական տեսութիւնը: Հեղինակը այդտեղ նկարագրում է, բացի Ռանդ-Ագերի բառգրքից, Մովսէս Խորենացու (1827) և Եզնիկի (1826 թ.) Վենետիկեան հրատարակութիւնները: Էջ 202—204 նա թարգմանում է հուչակաւոր տեղը Որմիզդի և Ահրիմանի ճնշդեան մասին: 1833-ին նա հրատարակեց *Jahrbücher der Literatur* (Վիեննա, հատոր 62, էջ 58—69) մի յօդած Փաւստոս Բուզանդի մասին, սորա հրատարակութեան աւիթով, Վենետիկ 1832: Նա այնտեղ այս կարծիքն է յայտնում թէ հայերէնը մօտիկ ազգական է պահլաւերէնի, և այդ հաստատելու համար նա առաջ է բերում մի էջ Վիլհելմ Հոմբոլդտից ¹⁾ *Abh. d. hist. philol. Klasse d. kön. Ak. d. Wiss. zu Berlin*, 1829 թ., հրատարակած 1832-ին, էջ 25), չի տատանւում պնդելու թէ հայերէնը հնդկա-գերմանական ²⁾ ամբողջ գերդաստանի ամենահարուստ լեզուներիցն է և որ ֆիլոլոգիական ու պատմական տեսակէտից այդ լեզլի ուսումնասիրութիւնը աւելի կարևոր է քան որ և է մի ուրիշը՝ լեզագիտական աշխարհից: Այդ յօդածի վերջում (էջ 69—71) Նեոմանը նկարագրում է բժ. Մխիթարի (*Mkhithar de Her*) դիրքը տենդի մասին, հրատարակած Վենետիկ, 1832: Կ. Ֆ. Իլլգէնի ամսագրում *Zeitschrift für die historische Theologie*, Լայպցիգ, 1834, հատոր IV, առաջին մաս, էջ 71—78, Նեոմանը թարգմանեց Եզնիկի գրածքի չորրորդ մասը՝ *Marcions Glaubenssystem* մի տեղեկութիւնով Մարկիոնի վարդապետութեան և պարսից կրօնի յարաբերութիւնների մասին: Այդ միւլենոյն հատորում:

¹⁾ Վիլհելմ ֆոն Հոմբոլդտ, Նշանաւոր լեզագէտ, պատմաբան և քաղաքագէտ, եղբայրը հուչակաւոր ընապէտ Ալեքսանդր ֆոն Հոմբոլդտի:

²⁾ Որ Նոյնն է թէ Հնդկա-Եւրոպական:

երկրորդ մաս, նա աւեց Ներսէս ¹⁾ Լամբրոնացու Կիլիկիայի Տարսոնի արքեպիսկոպոսի սինոդական հռչակաւոր ճառը, ներածութիւնով և ծանօթութիւններով (որ արդէն իտալերէն թարգմանել էր հայր Յարութիւն Ազերեանը, Վենետիկ, 1812): Նոյնպէս 1834-ին Նէումանը հրատարակեց Սերգիյ Գլինկաի ռսերէն մի բրոշիւրի (Լազարեան ճեմարան, 1831) գերմաներէն թարգմանութիւնը՝ Պատմութիւն գաղթականութեան զէպի Ռուսաստան 40,000 հայերի Ազերբէյջանի նահանգից 1828 թ. (Լալպցիդ): Վերջապէս 1836-ին լոյս տեսաւ Լալպցիգում հռչակաւոր արևելադէտի հիմնական գրածքը՝ «Փորձ հայոց գրականութեան պատմութեան, ազատօրէն խմբագրւած ըստ Մխիթարեանների աշխատութիւնների (Versuch zu einer Geschichte der armenischen Literatur nach den Werken der Mechitaristen frei bearbeitet, XII+308 էջ): Այս գիրքը բաժանւած է 18 գլուխների և դասաւորւած է ըստ դարերի: Հեղինակը 1848-ին նորա վերայ աւելացրեց մի յաւելւած՝ 56 երեսի, որ խօսում է Մովսէս Կաղանկատուացու և Արիստակէս Լաստիվերդցու մասին, խորագրով՝ Beiträge zur armenischen Literatur (Նպաստներ հայոց գրականութեան համար), Միւնխէն, 1859: Մենք չենք կարծում թէ Նէումանը ուրիշ աշխատութիւններ ունենայ հայոց գրականութեան մասին. բայց եթէ սխալուում ենք, խնդրում ենք տեղեակներից որ բարի լինեն ցոյց տալ մեզ մեր բաց թողածը:

¹⁾ Յօդւածիս հեղինակը գրում է St. Nersès de Lambion. սակայն չափնի է որ Ներսէս Լամբրոնացուն Հալեաստանեաց եկեղեցին սուրբերի կարգը չի գտնել:

ՍՆՆԴԱՌՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԿԵՐԱԿՈՒՐ

ԲԺՇ. ՆԵՐՍԷՍ ՈՒԾԻԿԵԱՆԻ

Ասիստենտ առողջապահութեան ամբիոնի խարկովի համալսարանում:

(Շարունակութիւն ¹⁾)

IV

Խօսելով՝ զիտնականապէս որոշւած կերակրացին տարրերի հինգ կարգերի մասին — ես դիտմամբ խօսք չ'ասացի — ֆոսֆոր պարունակող օրգանական մի նիւթի մասին որ լեցիտինէ կոչուում:

Լեցիտինը նման է ճարպերին, որոնց նա շատ մօտ է իւր բաղադրութեամբ, եթերի և սպիրտի մէջ լուծւելովը և այլն: Լեցիտինը մեծ քանակութեամբ գտնւում է զլիւի ուղեղի մէջ և վոքը քանակութիւններով բոլոր օրգաններում ²⁾: Ես հետազօտել եմ թէ առաջինների և թէ երկրորդների քանակութիւնը զիտնական ճշգրտութեամբ: Ես հետազօտել եմ նմանապէս լեցիտինի քանակութիւնը շատ բուսական կերակրացին միջոցներում՝ լոբու զանազան տեսակներում, սիսեռի, զարու, ցորենի, եգիպտացորենի, գետնախնձորի և ուրիշ շատ նիւթերի մէջ:

¹⁾ Տես «Մուրճ» № 6.

²⁾ Կերակրացին զանազան միջոցների մէջ գտնւող լեցիտինի քանակութեան և լեցիտինի սննդատու նշանակութեան մասին իմ կատարած հետազօտութիւնները և էզրակացութիւնները շուտով լոյս կը տեսնեն մի որ և է բժշկական թերթում:

Գիտնական գրականութեան մէջ մինչև օրս չկայ և ոչ մի աշխատասիրութիւն, որը ցոյց տւած լինէր լեցիտինի սննդատու նշանակութիւնը: Պրոֆ. Դանելեվսկու հսկողութեան ներքոյ իմ արած բազմաթիւ փորձերից՝ շների, աղանիների և իմ անձիս վրա երեւաց որ լեցիտին ընդունող կենդանիների կշիռը աւելի շուտ էր ծանրանում, նրանք աւելի զւարթ, ուժեղ, արագաշարժ էին լինում և ընդհակառակն՝ լեցիտինից զրկւած կենդանիները կորցնում էին իրանց կշռից, (և եթէ մի քանիսի քաշը աւելանում էր — դա լինում էր շատ աննշան չափով), դատնում էին զանդաղ, վատառողջ և այլն:

Այս իմ փորձերից պարզ ապացուցւում է լեցիտինի սննդատու լինելու նշանակութիւնը: Կենդանիները ընդունում են բացի վերոյշիշեալ բոլոր սննդատու նիւթերից մեծ քանակութեամբ նաև ալիւն-պիսի նիւթեր, որոնք մեծ մասամբ գտնւում են կերակուրի մէջ աննշան չափերով և որոնք դարձնում են ընդունելի կերակուրը աւելի համով և ուտելի: Այս նոր տեսակի նիւթերը սննդատու նշանակութիւն բոլորովին չունին, որովհետև նրանք չեն կարողանում պահպանել մեր օրգանիսմի նիւթական պարունակութիւնը և ոչ էլ ապահովել օրգանիսմի մէջ եղած սննդատու նիւթերը կորուստից: Այս տեսակի նիւթերը կոչւում են ճաշակի նիւթեր:

Սոքա կատարում են մի բոլորովին ուրիշ, բայց ոչ պակաս նշանաւոր դեր օրգանիսմի համար և կերակուրի մէջ սոքա նմանապէս անհրաժեշտ են, նման սննդատու նիւթերին:

Ճաշակի բոլոր նիւթերը կարելի է բաժանել երկու մեծ կարգերի:

1) Նոքա՝ որոնք ընդունւում են բացառապէս կերակուրի հետ միասին (կամ կերակուր պատրաստելու ժամանակը, կամ ուտելու ժամանակը, կամ ուտելու միջոցին) և անւնւում են համեմէներ (приправа), զորօրինակ հասարակ աղը, մանանեխ, քացախ, պղպեղ, իւղ, կինամոն (դարչին), վանիլ, մշկահոտ ընկոյզ, բոլոր բանջարեղէնները՝ դադար, կաղամբ, կոտեմ, թարխուն, բողի, ծնեբեկ և այլն, որ զցում են կերակուրի մէջ:

2) Նոքա, որոնք ընդունւում են առանձնապէս իբր կերակուր կամ ըմպելիք միմիայն համեմային և զրգոող տեսակէտից և ոչ թէ սննդատու լինելով: Այս թւումն են՝ տեսակ-տեսակ զակուսկաներ,

քաղցրաւենի, միրգ, խմիչքեղէն, սուրճ, թէյ, շոկոլատ, կոնֆէկտներ և այլն:

Հիմնւելով իմ բոլոր ասածներէս վրա 5 տեսակ աննպատու նիւթերի վերաբերութեամբ՝ կարելի էր կարծել, որ եթէ մենք վերցնելու լինենք սպիտակուցային նիւթեր, ճարպեր, ածխաջրածիններ, անօրգանական աղեր և ջուր — որոշ և կենդանու համար անհրաժեշտ քանակութեամբ, և, եթէ այդ բոլորը միասին խառնելով մի խառնուրդ կազմէինք ու առաջարկէինք իբր կերակուր կենդանուն՝ նաև նորմալ կերպով կը կերակուրէր դորանով. — բայց ոչ: Ոչ մարդս, ոչ անասունները կերակուրի այդպիսի մի խառնուրդ չեն ուտիլ, որովհետև այդպիսի մի խառնուրդը անհամ է լինում: Նոքա հրաժարուում են այդպիսի մի կերակուրից նոյն իսկ մեռնելով քաղցից: Բայց եթէ աւելացնում ենք ճաշակային նիւթեր կամ համեմներ՝ նոքա սկսում են ընդունել այդպիսի նոր խառնուրդը թէև ոչ երկար ժամանակով:

Այսպիսով՝ ոչ մարդը, ոչ կենդանիները չեն կարող կառավարւել առանց ճաշակային նիւթերի. և այս վերջիններիս անհրաժեշտութիւնը այնքան զգալի ու մեծ է, որ մարդս շատ անգամ յանձն է առնում ամեն ծախք անել, նոյն իսկ զրկւել աննպատու նիւթերից, միայն թէ կարողանայ գոհացում տալ իւր ճաշակային պահանջներին: Այս հանգամանքով են բացատրւում այն անագին ծախքերը որ անւում են՝ գինու, արաղի, զարեջրի, տեսակ-տեսակ զակուկաների, ծխախոտի, կոնֆէկտների և այլ ճաշակային նիւթերի վրա: Ի՞նչ է պատճառը ճաշակային այս մեծ պահանջքի, որ ունի կենդանին:

Գիտնականների բազմաթիւ փորձերով ապացուցւել է, որ ճաշակային նիւթերը ազդում են աննպատուութեան և մարսողութեան վրա իրանց ներգործութեամբը ջղային սիստեմի վրա:

Համով և հոտով կերակուրի նիւթերը սկզբում զրգուում են ճաշակային և հոտառութեան օրգանները, զրդում են մի ակորթելի զգացողութիւն, այնուհետև ներգործում են ամբողջ մարսողական գործիքի վրա — պատրաստելով նրան մարսողութեան գործի համար: Գրգռման գործողութեան ժամանակ — արտադրւում է առատ լորձուէք: Այդ կարելի է ապացուցանել փորձով ստամոքսային գեղձերի

(железа) համար ¹⁾։ Ամեն մի կերակուր այնքան է ուռում—մինչև որ նա համով է թւում։ Այն ամենը ինչ որ անհամ է կամ վատ համ ունի—մենք չենք կարող կուլ տալ։

Բերանից անցնենք ստամոքսին։ Յայտնի է որ յուզաթաղանթի ամեն մի մեքանիկական զրգուովը ստամոքսի մէջ—առաջ է բերում խախտաշոյղի արտաթորութիւն և արիւնատար անոթների ընդմն (наполнение)։ Բայց մի քանի զրգուող ճաշակային նիւթեր աւելի զօրեղ են այդ կողմից, զորօրինակ խոհանոցի աղը և ալկոհոլը (алкоголь)։ Այս պատճառով է որ ուտելուց առաջ ընդունում են կամ շատ աղի կամ խիստ համեմած զակուսկա, ձկնկիթ, կամ մի ումպ արաղ։ Նրկրորդ կարգի ճաշակային նիւթերը երբ որ սոքա արդէն անցած են լինում արիւնի մէջ՝ ազդում են գլխաւորապէս գլխի և ողնաշարի ուղեղների վրա։ Սոցա թւում են՝ սուրճ, թամբաքու, թէյ, ոգեղէն և այլն։ Գլխի և ողնաշարի ուղեղները այս նիւթերի ներգործութեան տակ տարածում են իրանց զրգուող ոյժը ամբողջ օրգանիսմի վրա—ազդելով մեր տրամադրութեան վրա և մեր՝ աշխատելու ընդունակութեան վրա։ Մտաւոր կամ ֆիզիկական զործով աշխատող մշակը հեռու է մղում առաջ եկող թմրութիւնը թամբաքու քաշելով կամ մի բաժակ գինի խմելով։

Սակայն չը պէտք է մոռանալ որ այս ճաշակային նիւթերը իրանք-իրանք սննդատու նիւթ չեն մատակարարում, այլ միմիայն զարկ են տալիս եղած սննդատու նիւթերի աւելման, քայքայման, և եթէ օրգանիսմին շարունակ տալու լինենք միմիայն ճաշակային նիւթեր՝ իւր բոլոր սննդատու նիւթերը աւելելուց նա կը մեռնի։ Ուստի օրգանիսմի կեանքը պահպանելու համար անհրաժեշտ է այդ երկու տեսակ, այն է սննդատու և ճաշակային նիւթերի անդադար և հարկաւոր չափերով մատակարարումն։ Նշանաւոր է այն երևոյթը, որ միմիայն ճաշակային նիւթերը, եթէ տրւում են շարունակ, դուրեկան զգացողութիւնների փոխարէն հակառակն են պատճառում։ Եթէ որ և է կերակուր, որ սկզբում մեզ շատ համով է թւում,

¹⁾ Արհեստական ֆիստալաւոր () չների ստամոքսի վրայ ինքս անձամբ տեսել եմ խախտաշոյղի չանկարծակի երևալը, երբ քաղցած շան ցոլց են տալիս եղել մսի կտոր։

մենք ուստում ենք մեծ քանակութեամբ կամ շատ չաճախ—նորա առաջ բերած տպաւորիչ զգացողութիւնները բթանում են: Այս է պատճառը, որ ոչ մի մարդ չի կարող երկար ժամանակ կերակրւել միւլենոյն կերակրով, նա կը զզւի նրանից:

Մենք սիրում ենք ճաշի բազմատեսակ լինելը ոչ թէ ուրիշ սննդատու նիւթեր ձեռք բերելու համար, որոնք շատ կերակուրների մէջ նոյնն են և որոնց մասին ես այնքան շատ խօսեցի, այլ միմիայն տեսակ-տեսակ ճաշակալին նիւթերի համար: Եւ չը պէտք է զարմանալ, որ միմիայն կերակուրը մենք ընդունում ենք զանազան ձևերով և կերակրալին բազմատեսակ նիւթերից պատրաստած: Մենք անպաղար փոխում ենք կերակուրը և էլի մնում ենք դժգոհ, եթէ նրանք նորից երևում են սեզանի վրա: Քանի անգամ է պատահել ձեզ ընթերցող, արդէն կուշտ կերած պրծած լինելուց յետոյ մասնակցել թէկուզ մի քաղցրեղէն խմորեղէնի, կամ մի աւելի թեթիւ կերակուրի: Բացառութիւնը էլի նոյնն է. մենք կարող ենք ուտել այնպիսի մի քանակութիւն և այնքան բազմազան նիւթեր—մինչև որ սոքա արդէն զզւելի են դառնում:

Վ

Վերը մենք խօսեցինք սննդատու նիւթերի նշանակութեան մասին. այժմ խօսենք թէ ինչ չափերով պէտք է լինեն այդ սննդատու նիւթերը կերակուրի մէջ—նպատակաշարմար սննդառութեան համար ջոկ ջոկ պայմաններում:

Սննդատու նիւթերի չափերի մասին խօսելիս ես առայժմ աչքի առաջ կուենեմ սպիտակուցալին նիւթերը, ճարպերը և ածխածնածինները, իսկ ջրի մասին կը խօսեմ յետոյ: Բայց որովհետև անօրգանական մասերը գտնւում բոլոր նիւթերի մէջ անհրաժեշտ չափսերով, ուստի դոցա մասին առանձնապէս խօսելու հարկ չկար:

Գրեթէ անհնարին է օրդանիսմի սննդառութեան համար կազմել մի ընդհանուր անպայման նորմ¹⁾ սննդատու նիւթերի, որովհետև այդ չափը կախած է զանազան պայմաններից, այն է՝ հա-

¹⁾ Նորմ=չափ:

սակից, սեռից, կլիմայից, օրգանիսմի դրութիւնից (հանգստութիւն կամ Ֆիզիկական մոտաւոր աշխատութիւն) և անհատականութիւնից:

Ուստի իմ բերելիք թւերը ¹⁾ կը լինեն միջին թւեր միջին օրգանիսմի համար որոշ հանգամանքներում:

Փօցոր՝ իւր և ուրիշների հետազօտութիւններից առաջ է բերում միջին մարդու համար միջին բանելու ժամանակ հետևեալ թւերը՝

118 գրամ—սպիտակուցային նիւթեր } = 18,3 գրամ աղոտ + 63 գր. ածխածին

56 » ճարպեր } = 265 գրամ ածխածին
500 » ածխաջրածիններ

18,3 գրամ աղոտ + 323 գրամ ածխածին:

Այս չափսը կազմում է այնպիսի կերակուրից, որը բազկացած է լինում մի խառնուրդից՝ մսեղէն և բուսական մի քանի նիւթերից: Որպէս զի հեշտացնենք այն հաշիւը թէ որքան կերակրային միջոցներ են հարկաւոր օրգանիսմին անհրաժեշտ չափով սննդատու նիւթեր մատակարարելու՝ առաջ դնենք մի աղիւսակ ²⁾, որից կ'երևան մի քանի նիւթերի (ջրի, սպիտակուցային նիւթերի, ճարպերի և ածխաջրածինների) ատկոսական չափերը:

(Նայէք յաջորդ երեսը):

¹⁾ Սննդատու նիւթերի չափերը որոշելու համար աշխատել են՝ Bischoff, Voit, Pettenkofer, Pflüger, Rohland, Beneke, Rubner Banke և ուրիշները:

²⁾ König—Chemische Zusammensetzung der menschlichen, Nahrungs- und Genussmittel.

Կերակրային մեջոցներ	Ձրե օ/օ	Սպիտակուց օ/օ	Ճարպերի օ/օ	Ածխաջրածիներ օ/օ
Հում մաքուր միս . .	75.9	21.9	0.9	—
Եփած » . .	56.86	34.14	7.5	0.4
Տապակած » . .	55.39	34.23	8.21	0.72
Գեր հորթի » . .	72.31	18.88	7.41	0.07
Նիհար հորթի » . .	78.82	19.86	0.82	0.50
Միջակ ոչխարի » . .	75.99	17.11	5.77	0.00
Նապաստակի » . .	74.16	23.34	1.13	0.19
Հաւի » . .	70.82	22.65	3.11	1.09
Կռնկոյ ձկան միս (щука)	79.59	18.34	0.51	0.63
Հաւի ձու	73.67	12.55	12.11	0.55
Ձի սպիտակուցը . .	85.75	12.67	0.25	0.00
Ձի դեղնուց	50.82	16.24	31.75	0.12
Կանանց կաթը	87.02	2.36	3.94	6.23
Կովի »	87.42	3.41	3.65	4.81
Այծի »	87.33	3.52	3.94	4.39
Սեր	65.51	3.61	26.75	3.52
Կովի խղ.	14.49	0.71	83.27	0.58
Իւղալի պանիր. . . .	39.09	25.09	29.05	2.22
Յորենի հատիկը	13.65	12.35	1.75	67.91
Յորենի ալիւր	13.34	10.18	0.94	75.06
Հաճարի հատիկը	15.06	11.52	1.79	69.82
» ալիւր.	13.71	11.52	2.08	71.25
Վարսակի »	14.83	10.89	1.48	72.22
Եգիպտացորենի ալիւր. .	13.12	9.85	4.62	70.90
Բրինձ	13.11	7.85	0.88	77.15
Մակարոնը	13.07	9.02	0.30	76.77
Սպիտակ հացը	35.59	7.06	0.46	56.90
Գետնախնձորը	75.48	1.95	0.15	21.44
Գարունք.	95.60	1.02	0.09	2.90
Լոբի չորացրած	14.76	24.27	1.61	56.10
Սիսեռ	14.99	22.85	1.79	57.79

Եթէ մարդս յանձն առնէր այս բոլոր կերակրաչին միջոցներից միայն որ և է մէկը ուտելով կերակրւել—վերոյիշեալ նորմալ անհրաժեշտ սպետակուցային սննդատու նիւթերի այն 118 դրամը (=18.3 գր. ազոտ) ստանալու համար պէտք է ուտէր ֆօֆօն հաշւով հետեւեալ միջոցներից.

կամ՝ պանիր . . .	68 մսխալ
» սիսեռ.	1 ֆ. 34 »
» նիհար միս. . .	1 » 38 »
» ցորենի ալիւր. .	2 » 07 »
» ձու (18 հատ). .	2 » 32 »
» եգիպտացորեն. .	2 » 55 »
» սև հաց.	3 » 64 »
» բրինձ.	4 » 83 »
» կաթ	7 » 54 »
» զետնախնձոր .	11 » 88 »
» ճրագու իւղ. .	12 » 47 »
» կաղամբ	19 » 82 »
» դարեջուր . . .	44 » 26 »

Նորմալ սննդատու նիւթերի մնացած մասը, այն է 328 գր. ածխածին ստանալու համար մարդս պէտք է ուտի (այն յիշեալ ենթադրութեամբ), որպէս զի սոցանով դոհացում տայ ածխաջրածինների և ճարպերի պահանջին.

կամ՝ ճրագու իւղ .	1 ֆ. 16 մսխալ
» կարակ իւղ. . .	2 » 08 »
» ցորենի ալիւր. .	2 » 15 »
» բրինձ.	2 » 32 »
» սիսեռ.	2 » 38 »
» պանիր	3 » 02 »
» սև հաց.	3 » 50 »
» ձու (34 հատ). .	5 » 78 »
» նիհար միս. . .	6 » 79 »
» զետնախնձոր .	8 » 13 »
» կաթ	12 » 11 »

» կաղամբ . . . 24 » 25 »

» գարեջուր . . 34 » 26 »

Աղիւսակի այս թւերը իրանք իրանք խօսում են: Նոքա պարզ ցոյց են տալիս, որ յիշեալ կերակրային միջոցներից և ոչ մէկը՝ ինքն ըստ ինքեան, առանձնապէս վերցրած՝ չի կարող նորմալ (այսինքն բնական, սովորական) կերակուրի տեղը տալ, այնպէս որ անհնարին է մարդուս համար զոցանից որ և է մէկով բաւականանալ: Վերցնենք միսը: Սպիտակուցային նիւթերի անհրաժեշտ քանակութիւնը ձեռք բերելու համար պէտք է, յիշեալ աղիւսակների համաձայն, ուտել 1 ֆ. 36 մսիսալ միս: Ճարպային և ածխաջրածնային նիւթերը ձեռք բերելու համար անհրաժեշտ է 6 ֆ. 36 մ: միս ուտել: Ակներև է որ ոչ ոք չի կարող երկար ժամանակ ուտել օրական 6 ֆ. 79 մսիսալ միս ¹⁾: Սա մէկ ներկորդ օր 6 ֆ. 79 մսիսալ միս ուտելիս—մենք օրգանիսմի մէջ ներս բերած կը լինէինք սպիտակուցային նիւթերի մի ահագին քանակութիւն, որ աւելորդ էր օրգանիսմի համար (որովհետեւ սպիտակուցային նիւթերի քանակութիւնը պէտք է լինէր այնքան՝ որքան որ կայ 1 ֆ. 36 մսիսալ մսի մէջ) և որ սոցա մարսողութիւնը շատ կը դժւարացնէր ստամոքսի գործը: Պարզ է ուրեմն, որ պէտք էր մնին, որը հարուստ է սպիտակուցային նիւթերով, աւելացնել այնպիսի կերակրային միջոցներ, որոնք հարուստ լինէին ճարպերով և ածխաջրածիններով (օրինակ՝ ճարպ կամ զետնախնձոր), որ կերակրային միջոցների աւելի պակաս կշռով և ծաւալով (օճեմ) ստանալ կարողանայինք անդատու նիւթերի նորմալ չափը: Էսկիմոսները գործ են ածում ոչ միայն մկանային միս որը աղքատ է ճարպերով և ածխաջրածիններով, այլ և աւելացնում են դրա վրա բաւականաչափ ճարպ: Հիւսիսային Ամերիկայի հնդիկները որսի գնալիս վերցնում են իրանց հետ միակ կերակուր պեմմեկան ասածը, որ բաղկացած է փոշիացած մսից և ճարպից: Հնդկաստանցիք և Զինացիք թէև գործ են ածում մեծ քանակութեամբ բրինձ (որը շատ աղքատ է սպիտակուցային նիւթերով, բայց հարուստ ածխաջրածիններ-

¹⁾ Հարկաւոր չէ 1 ֆ. 36 և 6 ֆ. 36. գումարել, որովհետեւ վերջին գումարի մէջ արդէն կայ բաւականաչափ և սպիտակուցային նիւթ:

րով) աւելացնում են դրա վրա—ձուկ, լուբիա, սիսեռ (որոնք հարուստ են սպիտակուցային նիւթերով): Իրլանդացիք և արևելեան Պրուսիացի բնակիչները գետնախնձորի վրա (որը հարուստ է ածխաջրածիններով և աղքատ սպիտակուցային նիւթերով) աւելացնում են մածուն կամ մեր տառեխի նման մի ձուկ (CEPHALE), որոնք հարուստ են սպիտակուցային նիւթերով: Աւստրալիացի խորքերի մի քանի բնակիչները գործածելով վայրենի թռչնեղէն միս ահագին քանակութեամբ՝ այնուամենայնիւ մեռնում էին մաշածութիւնից— երևի ճարպային և ածխաջրածնային նիւթերի պակաս ընդունելու պատճառով: Բոլոր ասածներիցս պարզւում է, թէ ինչու համար մարդս զրեթէ միշտ բնազդմամբ ընտրում է իւր համար կերակուրների զանազան տեսակները կենդանային և բուսական աշխարհներից, և յիշուել միմիայն այս պայմանով նա կը ստանայ ռացիոնալ կերակուրը, որը ոչ շատ կը ծանրաբեռնի նրա ստամոքսը, ոչ էլ աւելորդ ոյժերի վատնումն կը պատճառէ: Զրի անհրաժեշտ քանակութիւնը, որը պիտի ծառայի օրգանիսմի նիւթական կազմութեան, տարբերւում է անհատի օրգանիսմի անհատականութիւնից, հանգստութիւնից թէ բանելուց, հասակից, տարւայ եղանակից և այլ արտաքին պայմաններից:

Forster'ի 1) հետազօտութիւնների հիման վրա—հասակ առած մարդը սովորական սննդառութեան միջոցին ընդունում է իւր մէջ 5 Ֆ. 70 մսխալից սկսած մինչև 9 Ֆ. 11 մսխալ ջուր: Զրի այս քանակութիւնը ներս է ընդունւում երկու կերպ՝ 1) կերակուրի ձևով, որը որոշ ջրի քանակութիւն է պարունակում (տես կերակրային միջոցների բաղադրիչ մասերի աղիւսակը), և 2) ընկելիքի ձևով:

VI

Մինչև հիմա մենք որոշում էինք միջին աշխատաւորի համար միջին աշխատութեան ժամանակ կերակուրի միջին նորմալ չափը:

Ինձ մնում է մի քանի խօսք ասել այն պատճառների մասին, որոնք փոփոխութեան են թարկում այդ չափսը՝ նայած օրգանիսմի վրա նոցա ունեցած ազդեցութեան, զորօրինակ օրգանիսմի

1) Эрисманъ—Курсъ Гигіены т. III.

տեսակ տեսակ դրութիւնները (հանգստութիւն, մտաւոր կամ ֆիզիկական աշխատութիւն, յղութիւն, կաթի արտադրութիւն) օրգանիսի սեռը և նրա հասակը:

Այս բոլոր դրութիւնների մասին փորձնականապէս ձեռք բերւած նորմալ թւերը ամեն մէկի համար առանձին—ես այստեղ հարկ չեմ տեսնում մէջ բերելու, այլ կը խօսեմ կարճաւոյ կերպով:

Անհերև է որ բանող մշակը աւելի շատ սննդատու նիւթեր պիտի ընդունի՝ աչքի առաջ ունենալով աւելի շատ մեքանիկական գործողութիւն:

Բայց որ սննդատու նիւթերից—բորակածնայինից թէ անբորակածնայինից:

Այս հարցը հետազոտողների մեծամասնութիւնը պարապլուխ ունենալով պ. Ֆոյտին՝ ասում է որ բանող մարդը սպառում է սպիտակուցային նիւթերի մի և նոյն քանակութիւնը թէ հանգստութեան և թէ սաստիկ աշխատութեան պէպքերում. որ միմիայն անբորակածնային նիւթերի սպառման քանակութեան մէջ է զանազանութիւնը, այսինքն իբր թէ բանելու (работа) ժամանակ օրգանիսը սպառում է աւելի շատ անբորակածնային նիւթեր (ճարպեր և ածխածնաջրածիններ) քան հանգիստ եղած ժամանակ. որովհետև ճարպերը և ածխածնաջրածինները իրանց այրւելու միջոցին օրգանիսի մէջ—ծառայում են իբրև զլիսաւոր աղբիւր՝ ծածկւած ոյժ և տաքութեան պատրաստելու համար:

Հետազոտողների փոքր մասը, որոնց թւում եմ և ես, ասում է որ բանելու ժամանակ բացի ճարպերից և ածխածնաջրածիններից սպառւում է նաև սպիտակուցային նիւթերի մի փոքր քանակութիւն: Ուստի մշակի կերակրի մէջ բացի ճարպերի և ածխածնաջրածինների աւելացնելուց՝ պէտք է աւելացնել նաև սպիտակուցային նիւթեր մի փոքր քանակութեամբ:

Վերջապէս Շպէկը ասացուցեց որ մտաւոր աշխատութիւնը չի շատացնում աւերման պրոցեսները օրգանիսի մէջ, ուստի և տեղիք չկայ ենթադրելու որ մտաւոր մշակը սպառէր աւելի շատ կերակրային միջոցներ:

Անցնելով կնոջ յղութեան շրջանին՝ պէտք է ասենք, որ թէ Կրեխայի զարգացման և թէ կաթի գոյացման համար անհրաժեշտ

են աւելորդ նիւթեր: Ակներեւ է որ այդ երկու դրութիւնների համար էլ նիւթը պիտի ներս բերւի կերակուրի հետ, ուստի թէ յզի կնոջ և թէ կա՞թ սւող կնոջ կերակուրի մէջ պէտք է շատացնել աննդատու բոլոր նիւթերը: Եւ զլիաւորապէս սպիտակուցային նիւթերը, որովհետեւ սրանք են կազմում այն նիւթերը, որոնցից թէ զարգանում է երեխան և թէ զոյանում է կաթը:

Գալով ռեւին՝ պէտք է ասենք որ կինարմատը աւելի քիչ կերակուր է պահանջում, առաջին՝ որ նրա մարմնի սովորական քաշը աղամարդու քաշից աւելի պակաս է (չմուսնանք չիշել որ հասակ առածները իրանց քաշի համեմատ են կերակուր ընդունում), և երկրորդ՝ կինարմատը անքան ինտենսիւ ¹⁾ չի զործում, բանում:

Հասակի մասին արդէն մանրամասն խօսած լինելով (գլ. I)՝ այստեղ կը յիշեմ միայն, որ աճող օրգանիսմի կերակուրը ծառայում է աւելի շատ նպատակների քան հասակ առածինը, և հասակ առածինը իւր կողմից օրգանիսմի համար աւելի շատ նպատակների է ծառայում քան ծերերինը, ուստի աճող օրգանիսմը ակնյայտի կերպով աւելի շատ կերակուր պիտի ընդունի քան հասակ առածը, իսկ վերջինը իր կողմից աւելի շատ կերակուր պիտի ընդունի քան ծերը: Այս տեսական եզրակացութիւնը ապացուցւած է գիտնականների բազմաթիւ փորձերով:

Երեխայի ծննդեան րոպէից մինչև 10—12 տարեկան հասակի աննդառութեան մանրամասնութիւնները՝ ես կը դարձնեմ նիւթ մի առանձին յօդածի:

1) Ինտենսիւ = ստատիկ, ուժգին:

ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԴՐՈՒԹԻՒՆԸ ՌՈՒՍԻԱՅՈՒՄ 1891 ԹԻԱԿԱՆԻՆ ¹⁾

ԳՐԻԳՈՐ ՎԱՐԳԱՆԵԱՆՅԻ

Տնտեսական դրուժիւնը Ռուսիայում ներկայացնում է մի աչնալիսի պատկեր, որ իւր սուր բնաւորութեամբ դրաւեց իւր վրայ ամբողջ Եւրոպայի ուշադրութիւնը: Եւրոպական մամուլը լուրջ կերպով ուսումնասիրեց այդ դրուժիւնը և սորա պատճառները: Անկախելի էր անտարբեր մնալ, քանի որ այդ դրուժեան հետեւանքները պիտի մի կերպով հասնէին Եւրոպային և սորա տնտեսական շահերը շօշափէին:

Ինչպէս յայտնի է, Ռուսիայի ներկայ տնտեսական տազնապի պատճառը վերագրում են 1891 թւականի վատ հունձքին, որի հետեւողը մեծ սովն էր: Մասնաւոր անբեր հունձքերը Ռուսիայում յաճախ են պատահում, բայց մի աչնալիսի անբերրիութիւն, որ երեւան էկաւ 1891 թ., դա մի արտասովոր երեոյթ էր: Ի հարկէ գլխաւոր և անմիջական շարժառիթը այն յանկարծակի փոփոխութիւնների, որ աչժմն ուսաց ժողովուրդը կրում է, դա սարսափելի անբերրիութիւնն էր: 1891 թւականի վատ հունձը իսկապէս մի պատահական և անցողական գէպ էր, որի դէմ կարելի էր առնել, եթէ ժողովուրդը տնտեսապէս և նիւթապէս բարեխաւ դրուժեան մէջ գտնւէր: Բայց ներկայ տնտեսական տազնապի պատճառ-

¹⁾ Russlands wirthschaftliche Lage im Jahre 1891, von Wilhelm Henkel. Deutsche Zeit-und Sfreitfragen. Heft 98.

ները ունեն աւելի խոր արմատներ, որ կարելի է զտնել միայն լրջութեամբ որոնելով:

Թերթեցէք այն բոլոր զրւածքները, որոնք ուսումնասիրում են Ռուսիայի 1891 թ. վատ հունձի պատճառները և սովը, և դուք կը տեսնէք, որ դժբաղդութեան գլխաւոր պատճառը զտնում են գիւղացիների և մեծ հողատէրերի տնտեսութեան պակասութիւնների մէջ:

Այս պակասութիւնների մասին խօսելուց առաջ, յիշենք ռուս գիւղացու բարոյական էութիւնը նամանաւանդ ճորտութեան վերանալուց յետոյ: Յայտնի է, որ ճորտութեան վերանալուց յետոյ (1861 թւից) գիւղացին ազատեց այն բոլոր կապանքներից, որ նրան կաշկանդում էին տնտեսական ասպարիզում: Գիւղացին այժմ կարող էր իւր տնտեսութեան և հողի մշակութեան ձեւերը փոխել այնպէս, ինչպէս ինքը ցանկանում էր: Նա կարող էր օրէնքի զօրութեամբ կարգադրութիւն անել իւր հողից ստացած արդիւնքի վերայ իւր կամքի համեմատ, իբրեւ կատարեալ սեպհականատէր, վճարելով որոշ ժամանակամիջոցում իւր նախկին հողատէրին հող յետ գնելու մի յայտնի գումար: Մի խօսքով գիւղացին դառաւ ըստ օրէնքի կատարեալ անկախ մարդ, որ ինքն իրան պիտի պահպանէր գոյութեան կուլի մէջ: Գիւղացիների ազատութեան գործը ռուսաց ժողովրդի կեանքի համար անկասկած ունեցաւ փրկարար ազդեցութիւն: Բարոյապէս էլ գիւղացին հանդիսացաւ իբրեւ մի մարդկային էութիւն, որի մտածելը, զգալը և գործելը ոչ մի արգելք չը պէտք է հանդիպէր:

Այժմն խնդիրը նրանումն է թէ՛ գիւղացին ձեռք բերելով անկախութիւն՝ որ աստիճան ընտելացաւ անկախ և ինքնուրոյն գործունէութեան 30 տարւայ ժամանակամիջոցում, որ անցել են ճորտութեան վերանալուց յետոյ: Գիւղացիների ներկայ դրութիւնը այնպէս է, որ կարծես թէ ազատութեան բարիքները նոքա չեն վայելել և թէ օրէնքի բարերարութիւնը առերևոյթ է անցել:

Այսպէս պնդում են, որ գիւղացին մնացել է դարձեալ ծոյլ, անզգոյշ, անփութ և որ ցաւալին է, նա արբեցող և անձնատուր է իւր հին սովորութիւններին և մոլութիւններին: Եթէ գիւղացին մննելով տնտեսական և հասարակական նորագոյն կեանքը չէ մաքրել իւր նախկին բարոյական պակասութիւններից, դա մի պատճառ պէտք է ունենայ, որ զուցէ բըխում է նոյն իսկ իւրնոր դիրքից,

բայց որի մասին դեռ կարելի է վիճել. իրողութիւնը միայն սա է, որ այդ բարոյական պակասութիւնները վնասում են նորա այժմեայ տնտեսութեանը: Այսպէս ամեն ժամանակ, երբոր գիւղացուն մի դժբաղդութիւն է հանդիպում, նա տակաւին դիմում է իւր նախկին հողատէրին օգնութեան համար: Գիւղացին իւր յոյսերը դրած ունի իւր նախկին հողատէրի խնամութեան վրայ: Երբ որ գիւղացուն փայտ է հարկաւոր, կամ փող է հարկաւոր տաւար առնելու համար, դա դիմում է կրկին նախկին հողատէրին: Ուրեմն ի՞նչից պիտի եզրակացնել, որ գիւղացին յառաջադիմել է:

Այն տնտեսական հանգամանքները, որոնց մէջ գիւղացիները գոնուում են, հետեւեալն են.

Ուղիորաբար գիւղացիները բաժանում են իրար մէջ համայնական հողը: Իւրաքանչիւր գիւղական ընտանիք ստանում է մի փոքրիկ հողի կտոր և սորա հետ մի քիչ տաւար և քիչ մշակելու գործիքներ: Եթէ հողը բաւական է, տաւարը և մշակելու գործիքները անբաւ են խելացի և արդիւնաւոր կերպով տնտեսելու: Իսկ առհասարակ թէ հող և թէ այլ գիւղատնտեսական պարագաներ բաժանւած ընտանիքները շատ քիչ են ստանում: Բայց տաւարի քչութիւնը շատ աւելի զգալի է լինում: Որտեղ տաւար քիչ է, այնտեղ հող պարարտացնելու միջոցները պակասում են: Տաւարի աղբի պակասութիւնը տալիս է տնտեսութեան մեծ վնասներ, որոնց գիւղացիները չեն դիմանում: Այս պատճառով բազմաթիւ տեղերում Ռուսիայի հողերը մնում են առանց խնամքի և դադարում են արդիւնք տալ, չը նայած իրանց բնածին արդիւնաւոր յատկութիւններին: Այս դէպքերում գիւղացուն անհրաժեշտ է կազմակերպւած գիւղատնտեսական վարկ (գիւղական բանկ), որ բացակայում է: Հետեւաբար գիւղացիները փողի հարկաւորութիւնից ստիպւած՝ ընկնում են վաշխառուների ձեռքները, որոնք մի տարւայ մէջ նրանցից մինչ 150% են վերցնում: Բայց եթէ գիւղացին այսպիսի թանկ վարկն էլ չէ ճարում, ձախող հանգամանքը նրան ստիպում է ծախել իւր ունեցածները: Սարսափելի է սրանից յետոյ գիւղացու դրութիւնը: Նա տալիս է իրան իւր սովորական արբեցողութեանը և զրկւած լինելով ամեն բանից՝ սկսում է թափառական կեանք վարել գործ ճարելու համար: Գիւղացիները, գոնուելով անյաջող տնտեսական պայմանների մէջ, չեն

ստանում իրանց հողերից բաւական արդիւնք, որպէս զի նոքա կարողանան պարտաւորիչ հարկեր անգամ վճարել: Միւս կողմից հարկերը շատ յաճախ աւելի բարձր են քան հողի արդիւնքը: Չը նայած այս բանին, հողը կը տար մեծամեծ արդիւնքներ, եթէ նա խելացի կերպով տնտեսէր: Իսկ խելացի տնտեսութեան համար անհրաժեշտ են կազմակերպւած վարկ և գիւղատնտեսական կառարելադորժւած գործիքներ, որոնց պակասութիւնը մի աղաղակող ցաւ է պատճառում գիւղացիներին: Ել ինչ ասել կ'ուզի այն բանի մասին, որ գիւղացիների համար դժւար է լինում իրանց նախկին տէրերին հողեր չեա գնելու գումարները վճարել:

Երբէք չը պիտի կարծել, որ Ռուսիայում հողը պակասում է: Միայն հարկաւոր են հողերի աւելի արդար բաշխումն գիւղացիների մէջ և խելացի տնտեսութիւն: Ապա թէ ոչ՝ վերև նկարագրած տնտեսական պայմանների տիրապետութեան ներքոյ գիւղատնտեսութիւնը չի կարող ծաղկել: Եւ մի ընդհանուր երաշտութեան տարի, որի դէմ կռւելու գիւղացին անպատրաստ է, պիտի 1891 թւականի նման մի ընդհանուր աղէտ առաջացնի:

Եթէ այդ է գիւղացիների տնտեսութեան դրութիւնը, հետաքրքրական է իմանալ մեծ կալւածատէրերի տնտեսական վիճակը: Վերջինների մասին մի ընդհանուր կարծիք է տիրապետում, թէ նոցա հողերը մեծ մասամբ ծանրաբեռնւած են պարտքերով, ասել է թէ հողատէրերը զրաւ դրած ունեն իրանց հողերը և մինչ այն աստիճան, որ պարտքերը հողի գներից աւելի են: Սոքա իրողութիւններ են, որ կարելի է թւերով ապացուցել: Շատանանք մի օրինակով, որ մեզ մի յայտնի գաղափար կը տայ հողատէրերի պարտքերի անընդհատ աւելման մասին: 1859 թւականին 50 նահանգների հողատէրերի պարտքը մասնաւոր վարկային հիմնարկութիւններին հասնում էր 425.503,061 ռուբլու: 1883 թ. այդ պարտքը միւլտոն 50 նահանգներում բարձրանում է 465.469,258 ռուբլու. ուրեմն 40.066,187 միլիոն աւելի քան 1859 թ. ¹⁾ Աւելցնենք սորա վրայ և այն Ֆախը, որ բոլոր հողատէրերի մեծ մասը

¹⁾ Труды Императорскаго вольно-экономическаго общества № 11 Январь 1889 г.

գիւղատնտեսներ չեն, այնպէս որ այս պայմաններում անհնարին է սպասել յառաջադիմութիւն գիւղատնտեսութեան մէջ:

Սակայն անբերրութեան մասին խօսելիս պէտք է աչքի առնել կլիմայի և հողի պայմանները, որոնք ոչ միայն նպաստում են անբերրութեան, այլ և ուղղակի սպառնում են շնջել ասպնդայում հողի արդիւնաւորութիւնը և առհասարակ բուսականութիւնը: Այս վերաբերութեամբ արւած են հետազոտութիւններ, որոնք ասպնդոցանում են, որ Ռուսիայի շատ գետերում ջուրը սկսել է պակասել. ուրիշ խօսքերով գետերը ցածրանում են: Այդ երևոյթը մեկնում են մասամբ նրանով, որ գետերի ափերի վրայ ապրող բնակիչները թափում են ջրի մէջ ամեն տեսակ կեղտ և ալյն: Տարիների ընթացքում գետերի մէջ թափած կեղտերը կուտակւում են և սկսում են ջրի առատութիւնը նւազեցնել, այնպէս որ վարելահողերի արդիւնաւորութեան համար հարկաւոր խոնաւութիւնը նւազում է: Բայց ամենից շատ նւազացնում է հողերի խոնաւութիւնը այն անհերքելի իրողութիւնը, որ Ռուսիայում անտառները ոչնչացնում են անգութ կերպով: Ինչպէս յայտնի է, անտառներից տւած խոնաւութիւնը ահագին և համարեա վճռողական նշանակութիւն ունի թէ կլիմայի մեղմութեան և թէ հողի յատկութիւնների համար: Անտառները տալիս են մեզ յորդառատ անձրևներ: Իսկ այն տեղերում, ուր անձրևները շատ քիչ են գալիս, հողը սկսում է չորանալ և այնուհետև աւազով ծածկւել: Արդէն Ռուսիայում ահագին տարածութեամբ վարելահողերը ծածկւել են աւազով հէնց շնորհիւ խոնաւութեան անյայտանալուն ¹⁾:

Ինչպէս ընթերցողը տեսնում է, անբերրութիւնը Ռուսիայում բղխում է մի կողմից այն աննպաստ պայմաններից, որ վերաբերում են գիւղացիների և բոլոր հողատէրերի վատ անտեսութեանը, իսկ միւս կողմից հողի և կլիմայի վատթար պայմաններից, որոնք ուղղակի հետևանք են հանդիսանում մարդկային յափշտակիչ և զիջատիչ անտեսութեան ձեւերին: Այսպէս է մեկնում ռուսաց լուրջ մամուլը անբերրութեան պատճառները, այդպիսի մեկնութիւն տալիս է և եւրոպական մամուլը, որի արձագանքը մենք լսում ենք ի միջի այլոց և վերը յիշած գերմանական դրքոյկի մէջ:

¹⁾ Համեմատելք նաև «Մուրճ»-ի ալս ՆՁ-ի Թղթակցութիւններ Ռուսաստանից: Ծան. խմբ.:

Ուրեմն ի՞նչ պէտք է արած այս զրութեան առջև, որ կարող է նաև ապագայում տեղիք տալ անբերրիութիւններին: Ահա մի նշանաւոր խնդիր, որ իւր ծանրութիւնով մոռացնել է տալիս ուրիշ խնդիրները, որովհետև այս խնդրի նպատակաւոր լուծումից կախած է երեւում հարիւր միլլիոնաւոր ազգաբնակչութեան ապահովութիւնը և գոյութիւնը: Ռուսիան, որ պարունակում է 23 միլլիոն քառակուսի կիլոմետր, պիտի կարողանայ ոչ միայն իրան կերակրել իւր հացով, այլ և ամբողջ Եւրոպային: Համեմատ այս մեծ կոչման՝ Ռուսիան պիտի ամեն ջանք գործ դնի զիւղացիների տնտեսական զրութիւնը բարելաւելու: Նա պիտի ձեռք մեկնի այնպիսի միջոցների, որոնք բնութենական են իւր հողին այն բերրիութիւնը վերադարձնել, որով բնութիւնը այդ հողը օժտել է: Իսկ է, որ այս նպատակի համար հարկաւոր կը լինեն մեծ աշխատանք և դրամական միջոցներ: Սակայն արդիւնքը այնքան մեծ կը լինի, որ սա կը վարձատրի բոլոր գործ դրած աշխատանքը: Արդէն փորձեր արւած են և տւել են լաւ հետեանքներ: Օրինակ Ռուսիայի մի տեղում այսպէս անւանւած—Михайловскій хуторъ, округъ усти Мѣдвѣдица—շինւած են մեծ աւազաններ, որոնք կարող են պարունակել 350.000 խորանարդ ոտնաչափ ջուր: Այս աւազանների մէջ պահուում է ձիւնից ստացած ջուրը և սրանով ոռոգում են 600 դեսետին հող: Հունձքի ժամանակ զանազանութիւնը շատ մեծ էր ստացած քանակութիւնների մէջ՝ ոռոգւած և ոչ ոռոգւած հողերից: Մէկ դեսետին արհեստական կերպով ոռոգւած հողը տւել էր 15 չետուրա ցորեն, իսկ մի դեսետին ոչ ոռոգւածը տւել էր 4½ չետուրա ցորեն: Այս փայլուն գործը ապացուցեց, որ աւազով պատած և ծածկւած հողերը պտղաբեր դարձնելու համար հարկաւոր է արհեստական ոռոգումներ սահմանել և մանաւանդ անտառները ամենայն խստութեամբ խնամել: Միայն թէ նման գործերը չը պէտք է մասնաւոր նախաձեռնութեան թողնել: Այստեղ օրէնսդրական եռանդոտ քայլերը միայն կը ծառայեն նպատակին: Օրէնսդրութեան գործը և պաշտօնն է՝ հրամայել և ստիպել, որ ամենուրեք, ուր հարկն է, նմանօրինակ գործեր խիստ կերպով կատարւեն: Օրէնսդրութիւնը զոգս պարտաւորեցուցիւ պիտի դարձնի:

ԳԱՂԱՓԱՐԻ ՄԻ ՅԱՂԹԱՆԱԿ ԱՆԳԼԻԱՅՈՒՄ

(Վլադստոնի յաղթութեան առիթով)

Վլադստոնի կուսակցութեան յաղթութիւնը մօտադայ ընտրութիւններում անկասկած էր համարւում: Եւ այդ զուշակութիւնը մի մարգարէութիւն չէր և ահա ինչու: Անգլիան մի յառաջդիմական երկիր է թէև զօրեղ պահպանողական տեմպերամէնտով: Այդ երկրում որ և է պահպանողական մինիստրութիւն անպատճառ տեղի է տալիս ազատամիտ մինիստրութեան, երբ սորա նոր ծրագիրը հասունանում է տարիների ընթացքում: Ճշմարիտ է որ անգլիացիք չեն սիրում մի մեծ փոփոխութիւն իրագործել հէնց որ այդ միտքը կը յայտնուի, այլ այդ փոփոխութիւնը յառաջ բերելու համար նոքա կարիք են զգում մի քանի տարի կշռելու, այդ միտքը որոճալու և նորա հետ հաշուելու համար և համոզւելու նորա լաութեան և անհրաժեշտութեան մէջ: Ճշմարիտ է և այն, որ այդ կէտում անգլիացիք կուրօրէն չեն հպատակւում ոչ մի հեղինակութեան, թէկուզ այդ հեղինակութիւնը լինի ազատամիտների համար մի Վլադստոն, որ լորդ Պալմերստոնի մահից յետոյ, ուրեմն ահա երեսուն տարի շարունակ գլուխ է Անգլիայի ազատամիտ մերթ յաղթող, մերթ յաղթուող կուսակցութեան և որ մէկ չէ, երկու անգամ չէ որ գլուխ է եղած անգլիական մինիստրութիւնների, հետեւապէս և կառավարութեան: Բայց, միւս կողմից, շնորհիւ թերեւ անգլիացիների այդ տեմպերամէնտին, նոյն այդ երկրի ազատամիտ կուսակցութիւնը, որ սովորաբար նախաձեռնողն է արմատական օրինադժերի, շնորհիւ իւր երկարամեայ պատմական կրթութեան և այն խիստ սերտ շփման որ նա ունի ժողովրդի հետ, առաջարկում է միայն այնպիսի փո-

փոխութիւններ, որոնց համար նա վստահ է թէ կարող է ընդունելի անել տալ ազդի մեծ մասին մի քանի տարի եռանդով քարոզելով, որքան էլ համարձակ երեւան նոքա առաջին անգամից:

Այդ պատճառով Անգլիայում ազատամիտների կուսակցութեան կողմից մտցրած բեֆորմները այնպիսի բեֆորմներ են, որոնց համար պատմութիւնը շատ թէ քիչ հաստատ հող է պատրաստել: Այդ բեֆորմները, երբ նոքա կատարւում են վերջանում, այլ ևս միայն ազատամիտների սեպհականութիւն չեն, այլ աւբողջ երկրի, այն աստիճանի նոքա խոր արմատներ են գցում ժողովրդի մտքերի ու քարք ու վարքերի մէջ:

Գորանով պէտք է մեկնել և այս՝ միայն Անգլիայում սովորական երևոյթը, որ պահպանողական կուսակցութիւնը պահպան է ոչ միայն իւր կուսակցութեան համար առանձնապէս թանկագին հաստատութիւնների, այլ նաև բեֆորմներով ձեռք բերած հաստատութիւնների ու օրէնքների, թէկուզ սոքա ձեռք բերւած լինեն ազատամիտների ջանքերով, հակառակ պահպանողականների երբեմնեան ընդդիմադրութիւններին:

Ոչ մի այլ երկրում պահպանողական կուսակցութիւնները այդպէս չեն. ուրիշ երկիրներում պահպանողականները, հէնց որ կառավարութեան ղեկը իրանց ձեռքն են գցում, զեռ ամենից առաջ մտածում են ազատամիտների բեֆորմները իրանց պահպանողական բեֆորմներով, այսինքն ըէակցիայով քանդել:

Չարմանալու չէ ուրեմն որ Անգլիայի պահպանողական կուսակցութիւնը շատ շատերից նկատւում է որպէս երկրի յառաջդիմական շարժման մի ֆակտոր և ոչ ամեն ինչ յետ ու յետ տանող: Արդէն ձեռք բերած ժողովրդական ազատութիւնների համար Անգլիայի պահպանողական կուսակցութիւնը հաւատարիմ պահպան է կանգնած: Եւ այդ պատճառով Անգլիայում պահպանողական կուսակցութիւնը երկրի յառաջդիմականներից այնպէս չի հալածւած, ինչպէս նոյնանուն կուսակցութիւնները Բելգիայում, Ֆրանսիայում և այլն:

Եթէ երկրի և այն էլ Անգլիայի պէս ազատութեան սովոր մի երկրի ժողովրդական ձայնատուութեանը տալու լինենք հասարակաց կարծիքի կշիռը, ապա ուրեմն մենք ստիպւած ենք ընդունելու, որ այդ նոյն հասարակաց կարծիքը պարբերապէս հակւում է կամ զէպի

պահպանողականները կամ դէպի ազատամիտները, երկու կուսակցութիւններն էլ իւր սեպհականը համարելով: Երբ ազատամիտները բաւականաչափ գործած են լինում իրանց խոստացած ծրագիրը իրագործելու չափ, որից յետոյ սկսւում է արդէն նոցա անծրագիր և թոյլ գործելը կամ ազգից դու չը մարսած նոր ծրագիրներով գործելը, — այն ժամանակ հասարակաց կարծիքը հակւում է դէպի պահպանողական կուսակցութիւնը, որ նոյն այդ տարիներում կարողանում է որոշել կառավարչական այլ գործունէութեան համար ազգից ընդունելի մի ծրագիր, օգտւելով հակառակորդների թոյլ կողմերից ներքին թէ արտաքին քաղաքականութեան վերաբերեալ:

Նախան է որ ամբողջ ազգը միահամուռ ձայն չի տալիս մի կամ միւս կուսակցութեան, այլ յօգուտ մէկի կամ միւսի բաղդը որոշողը լինում է ազգի մի մասը, որի այս կամ այն կողմ անցնելովը վճռւում է մեծամասնութիւնը պարլամէնտում: այդ մէկ մասի ներկայացուցիչների թիւը լինում է 30 — 50 — 100 — 150, նայած հանգամանքներին: Ազգի մնացած մասը ներկայացնում են երկու ամփոփ մասսաներ, որոնցից մէկը հաստատ ազատամիտ աւանդութիւններով է սնուցւած, միւսը՝ պահպանողական աւանդութիւններով, զրեթէ ամփոփովս հաւատարիմ իւրաքանչիւրը իւր դրօշակին:

Այսպէս ենք ահա հասկացել մենք անգլիական պարլամէնտական ընտրութիւնների ոգին. դորանով ենք մեկնում նաև այս եզակի երևոյթը, որ Անգլիայում պարլամէնտական մեծամասնութիւնների, հետևապէս և մինիստրութիւնների, պահպանողական կամ ազատամիտ լինելը գրեթէ մաթեմատիկական ճշդութեամբ որոշւում է կառավարող մինիստրութեան սեռողութիւնով: Երբ պահպանողական մինիստրութիւնը գործել է մի որոշ ժամանակամիջոց, որի ընթացքում ազատամիտ կուսակցութիւնը իւր ծրագիրը բաւականաչափ կարողանում է ընդհանրացնել ազգի մէջ, — այն ժամանակ նոր ընտրութիւնները աւելի յաջող են լինում ազատամիտների մինիստրութեան համար. և vice versa.

Արդ, նոյն իսկ այդ ժամանակամիջոցը որոշւած է մի տեսակ ներքին կեանքի հանգամանքների ոյժով: Անգլիայում ոչ մի մինիստրութիւն եօթ տարուց աւելի չի տևում, իսկ այս վերջին երեսուն

տարիներում վեց տարին սովորական միջոցն է մինխտորական փոփոխութեան, նման մի կատարելագործւած մեծ մեքենայի, որի անիւները ամեն 6 - 7 տարին նորոգւում են:

Ասածս հաստատելու համար—ահա մի ցուցակ, որ ես դնում եմ ընթերցողներին առջև. այդ ցուցակը պարզ ցոյց է տալիս թէ որքան կանոնաւոր կերպով իրար յաջորդում են հասարակաց կարծիքի ուղղութիւնները Անգլիայում, հետեւապէս նաև որքան մեծ կանոնաւորութեամբ իրար յաջորդում են պահպանողական և ազատամիտ կուսակցութիւնները:

1862—1868 մինխտորութիւն Դիզրաէլի (պահպանողական):

1868—1874 մինխտորութիւն Պլադստոն (ազատամ.):

1874—1880 մինխտ. Դիզրաէլի (նոյնը լորդ օֆ Բիկոնսֆիլդ):

1880—1886 մինխտորութիւն Պլադստոն (ազատամ.):

1886—1892 մինխտորութիւն Սոլսբրի (պահպանողական):

Կրկնում ենք, որ այդ երեւոյթը լոկ պատահական չէ, այլ կապւած է անգլիական կեանքի հանդամանքների և կուսակցական կուրի կանոնաւոր ընթացքի հետ: Ահա թէ ինչու մարդարէութիւն չէր առաջուց նախատեսել լիբերալների յաղթութիւնը, այլ հաւանականութեան վերայ հիմնւած մի հաշիւ, մանաւանդ որ մասնաւոր ընտրութիւնները այս վերջին տարիներում մեծ մասամբ յօգուտ լիբերալների և մինխտորութեան հակառակ էին խօսուած:

Մասնաւոր ընտրութիւնների հետեւանքները բոլոր սահմանադրական երկիրներում՝ նախանշաններ են ընդհանուր ընտրութիւնների ելքին, մանաւանդ երբ նոքա բազմաթիւ են լինում. և յաճախ մասնաւոր ընտրութիւններով ¹⁾ հասարակաց կարծիքի տարութեամբները իրան զգացնել է տալիս:

Եւ բաւականի թւով պահպանողական վիճակներ մասնաւոր ընտրութիւնների ժամանակ այս վերջին տարիներում կատարեցին ազատամիտ, հետեւապէս Սոլսբրիի մինխտորութեան համար չարագուշակ ընտրութիւններ:

¹⁾ Երբ պարլամէնտի անդամները մէկը մոռնում է իւր օրէնսդրական լիազօրութիւնները դեռ չը լրացրած՝ նորա ներկայացրած ընտրողական վիճակը ընտրում է մի ուրիշին: Այդ է մասնաւոր ընտրութիւնը, իսկ երբ պարլամէնտը օրէնքով լուծուում է, այն ժամանակ կատարւում են ընդհանուր ընտրութիւններ:

Ներկայ 1892-ի ընտրութիւնները մի առանձին մեծ կարեւորութիւն էին ներկայացնում: Իրլանդական խնդիրը առաջին գծի վերայ էր դրած Դալգասոնի ծրագրում: Մի խնդիր, որ հարիւրաւոր տարիների ընթացքում քաղաքական ու տնտեսական-առցիալական խնդրի կնճռոտ կերպարանքն է ստացել և որ ամենքից ընդունում է որպէս Անգլիայի, հետեւապէս քաղաքակրթւած մարդկութեան վերքերից մէկը, — այդ խնդիրը այժմ վերջնականապէս անցել էր իրլանդական հողից անգլիական հողի վերայ:

Անգլիայի ազատամիտ կուսակցութիւնը նոր չէ որ աշխատում է Իրլանդիայի քաղաքական և տնտեսական զրութիւնը բարւոքել, հէնց օրինակի համար Դալգասոնի ժամանակ՝ այն որ մինչ 60-ական թւականների վերջերքը մեծամասնաբար կաթոլիկ Իրլանդիայում իշխող և արտօնւած անգլիական բողոքական եկեղեցին, որ պետական եկեղեցի էր սահմանւած, իբր արտօնւած եղեղեցի վերացւեց և հաւասարացւեց միւս եկեղեցիների դրութեան հետ:

Բայց իրլանդական հոմոռուլը, այսինքն ինքնավարութիւնը, աւելի մեծ և կնճռոտ խնդիր է ներկայացնում: Այդ խնդրի բաւարար լուծումը միշտ խորատկել է՝ զարնելով անգլիական ազգի և պարլամէնտի մեծամասնութեան անդրւելի չկամութեան: Իրլանդիան կամենում է իւր կառավարութիւնն ունենալ և ոչ թէ կառավարել անգլիական պարլամէնտով, ուր իրլանդական պատգամաւորների ձայնը միշտ խեղդւում է անգլիացիների $5\frac{1}{2}$ անգամ աւելի ձայներով. անգլիական պարլամէնտի միջոցով նոքա չեն կարողացել օրէնքներ ձեռք բերել, որոնք նպաստաւոր լինէին իրլանդական ազգի շահերին, որովհետեւ իրլանդացիներին իրանց ձեռքում պահելը թէ քաղաքականապէս և թէ տնտեսապէս — միշտ եղել է անգլիական քաղաքականութեան հիմնաքարը Իրլանդիայի զործերի նկատմամբ: Եւ որ զլիսաւորն է, Անգլիայի այդ դարեւոր քաղաքականութիւնով, Իրլանդիան, որպէս արդէն վաղուց վկայել են և վկայում են բոլորեքնանք, ովքեր միայն հեռւից թէ մօտիկից ուսումնասիրել են այդ երկիրը, ողորմելի, անասելի ողորմելի վիճակի մէջ է եղել և այժմ էլ է: Բաւական է այսքանը միայն իմանալ, որ այդ բազմաշարժար ազգը, որ այժմ ընդամենը միայն 4 միլիոն 700 հազար բնակիչներից է բաղկացած, այս վերջին յիսուն տարի-

ներում տեղ է գլխաւորապէս Հիւսիսային Ամերիկային ոչ պակաս քան 3 միլիոն 415 հազար հոգի գաղթականներ, որոնցից 770,700 հոգի միայն այս վերջին տասը տարիներում:

Իրլանդացիք կարողացել են սակայն իրանց անընդհատ կռուով և հակառակութիւնով անգլիական քաղաքականութեան դէմ՝ իրանց դատը լսելի անել ամբողջ աշխարհին և միշտ անհանգիստ անել անգլիական կառավարութիւնը: Եւ եթէ նոքա այդ կռիւը կարողացել են այդ ատորձանէն հասցնել և ղիմանալ, այդ անկասկած նրանից է, որ իրլանդացիք, որքան էլ վնասւած լինեն, բայց և այնպէս ամփոփ ազգաբնակութիւն են կազմում: Ազգերի քաղաքական ու կուլտուրական կեանքի համար դա մի այնպիսի հանգամանք է, որ մենք կարեւոր ենք համարում յղել մեր ընթերցողներին մեր «Թիւ և Ոյժ» յօդւածին¹⁾:

Իրլանդացոց ամփոփ ազգաբնակութիւնը մի այնպիսի հանգամանք է, որ եթէ նոքա ինքնաճանաչութիւն ունենան և կարողանան օգտուել իրանց ձեռքից եկած հանդամանքներից և արդէն ունեցած իրաւունքներից,—անգլիական կառավարութիւնը միշտ տենդային դրութեան մէջ կարող են պահել:

Եւ այդպէս էլ նոքա վարել են, ունենալով իրանց քաղաքական շարժման պարագլուխ՝ Օ'Կոննորներ, Սիւլիւաններ, Պարնէլներ:

Վերջինիս մասին «Մուրճ»-ի ընթերցողները արդէն տեղեկութիւն կ'ունենան «Մուրճ»-ի քաղաքական տեսութիւններից: Գլուխ կանգնելով իրլանդական պատգամաւորների անգլիական պարլամէնտում՝ իւր այդ կարգաւորւած կուսակցութեան միահամուռ վարմունքով, կուսակցութեան միաբանութիւնով նա ոյժ էր ձեռք բերել, անգլիական պարլամէնտում այս կամ այն դիրքը բռնելով՝ վճռել մեծամասնութիւնը յօգուտ կամ հակառակ կառավարութեան և կամ խանգարել պարլամէնտի զբաղմունքները, միշտ պահանջներ դնելով յօգուտ իրլանդական հոմառուի: Դորա հետ կապւած իրլանդական ժողովուրդը, զրգոււելով և պաշտպանւելով նաև Ամերիկայում ապրող իրլանդացիներից՝ սկսեց մի շարժում ընդդէմ տեղական իշխանութիւնների և հողատէրերի, արտայայտելով այդ բոլորը թէ հողի կապալադրամը չը վճարելով, թէ բռնութիւններով և թէ սպանութիւններով:

¹⁾ Տես «Մուրճ» 1890 թ. № 5:

Մինչև 80-ական թվականների կեսը իրլանդական դատի պաշտպանները, սակայն, իրօք միայն իրանք իրլանդացիք էին. նոքա ուժեղ դաշնակից չունէին Անգլիայում. բանը այնպէս էր որ մի կողմ՝ կանգնած էին միմիայն իրլանդացիք, միւս կողմ՝ անգլիացիք առհասարակ:

Այս դրութիւնը սակայն արմատապէս փոխեց, երբ 1886 թվականին Անգլիայի ազատամիտ կուսակցութեան պարագլուխ Գլադստոնը իրլանդական հոմոուլը (ինքնավարութիւնը) իւր ծրագրի մէջ ընդունեց: Նա յայտարարեց դորանով որ Իրլանդիային ինքնավարութիւն տալը ոչ միայն իրլանդական խնդիր է, այլ առհասարակ անգլիական մի խնդիր, որի բաւարար լուծումից կախած է ոչ միայն իրլանդացոց բարօրութիւնը, այլ և անգլիական քաղաքական կեանքի յառաջդիմական և կանոնաւոր ընթացքը:

Մեր աչքում Գլադստոնի այդ վարմունքը զօւտ մարդասիրական մի ակտ չէր զէպի մի այլ ցեղի ազգ, այլ մի քայլ էր, որ թեւադրւած էր անգլիական շահերի ուրոյն լմբռնումից:

Նա բաց աչքով նայեց դրութեան վերայ և տեսաւ որ Իրլանդիային ինքնավարութիւն տալով՝ Անգլիայի քաղաքական դիրքը չի փոանգւիլ, իսկ միւս կողմից՝ Անգլիան ազատ կը լինի մի մշտական գլխացաւանքից, որ միաժամանակ մի արատ է անգլիական ազգի և անունի համար:

Լոկ մարդասիրութիւնով Գլադստոնը շանս չէր կարող ունենալ իւր կողմը գրաւել ազգի մեծամասնութիւնը: Պետական բարձրագոյն շահն էր պահանջում այդ և համոզցնել անգլիացիներին այդ բանում,—նորա գլխաւոր և գրեթէ միակ ջանքն է եղել այս վերջին վեց տարիներում:

Ինչպէս պատկեց Գլադստոնի այդ ջանքը:

1885 թվականին, իւր նոր ծրագիրը յայտարարելուց առաջ, անգլիական պարլամէնտը այնպիսի մի կազմ ունէր, որ ազատամիտ կուսակցութիւնը, որ նոյնն էր թէ Գլադստոնեանները, 84 ձայնով աւելի զօրեղ էին քան պահպանողականները, Գլադստոնի կուսակցութեան մէջ չը հաշւելով Պարնէլի իրլանդական կուսակցութիւնը, քանի որ այդ ժամանակ Պարնէլի կուսակցութիւնը առանձին էր:

Բայց երբ Գլադստոնը դաշնակցութիւն կապեց Պարնէլի հետ

և իւր ծրագրի մէջ ընդունեց իրլանդական հոմ-ոուլի խնդիրը, այն ժամանակ ազատամիտների մի մասը, լորդ Հարդինգտոնի գլխաւորութեամբ՝ բաժանուեց Գլադստոնից. նոքա ցանկանում էին որ Իրլանդիան մնայ այնպէս միացած Անգլիայի հետ ինչպէս մինչ այժմ. դոքա միութեան (ունիա) կողմնակիցներ էին, հետեւապէս կոչեցին ունիոնիստներ:

Իրլանդական խնդրում ունիոնիստներ էին բնականաբար նաև բոլոր պահպանողականները, որոնց պաշազլուելը, լորդ Բիկոնսֆիլդի մահից յետոյ, լորդ Սոլսբերին է:

Այսպիսով պահպանողական կուսակցութիւնը Սոլսբերիի գլխաւորութեամբ դաշնակից դաւաճողականների մի Ֆրակցիայի մէջ, որի պարագլուխն է լորդ Հանդինգտոն, որոնք, որպէս ունիոնիստներ՝ Գլադստոնի դէմ են:

Իսկ միւս կողմից Գլադստոնի ազատամիտ կուսակցութիւնը, կորցնելով Հարդինգտոնի Ֆրակցիան, դաշնակից դաւաճանձին Պարնէլի և նորա կուսակցութեան, յանուն հոմ-ոուլի, որ երկուսի ծրագրումն էր:

Իսկայ Գլադստոնի համար կորուստը աւելի մեծ եղաւ քան ձեռք բերածը: Երբ պարլամէնտը նորից արձակեց և 1886 թւականին նոր ընդհանուր ընտրութիւններ եղան, հետեւանքները պարզ ցոյց տւին որ Անգլիայի ժողովուրդը ղեռ ևս բոլորովին պատրաստ չէր Գլադստոնեան-Պարնէլեան իրլանդական քաղաքականութեան համար: 1886 թւականի ընտրութիւններից ունիոնիստները, այսինքն պահպանողականները և ունիոնիստ-ազատամիտները, յաղթող դուրս եկան. նոցա ձայները 118-ով աւելի էին քան Գլադստոնեաններինը և Պարնէլականներինը միասին առած:

Այդ մեծամասնութեան վերայ յենւած՝ կազմեց Սոլսբերիի պահպանողական մինիստրութիւնը, որ և տևեց մինչ ներկայ 1892 թ. յուլիս ամիսը, երբ նոր ընդհանուր պարլամէնտական ընտրութիւններ կատարեցին:

Ընդդիմադրութեան վիճակի մէջ մնալով՝ Գլադստոնը այս վեց տարիները գործադրեց պրոպագանդ անելու յօգուտ իւր նոր ծրագրի, յօգուտ իրլանդական հոմ-ոուլի:

Իւր պրոպագանդով նա մեծամեծ հետեւանքների հասաւ:

Ներկայ 1892 թ. յուլիսի ընտրութիւններից հոմ-ուլլի կուսակիցները, որ նոյնն է թէ Գլադստոնեանները, դուրս եկան ունիոնիստների վերայ յաղթող 40 ձայնով: 1886 թւականից դէս, ուրեմն այս վեց տարիներում, Գլադստոնի կուսակցութիւնը ոչ միայն հաւասարեց ունիոնիստների կուսակցութեանը, [սլելով նոցա առաւել ձայների կէսը (118-ի կէսը = 59), այլ և գերազանցելով նորան 40 ձայներով: Գլադստոնը վաստակեց ուրեմն այս վեց տարիների ընթացքում $59 + 40 = 99$ ձայն:

Եթէ ի նկատի առնելու լինենք որ գաղափարի այդ նւաճումը կատարւել է մի խնդրի նկատմամբ, որի մասին անգլիական ազգը, իբր ամբողջութիւն, հարիւրաւոր տարիներ շարունակ միայն մի կարծիք է ունեցել, և ի հարկ է հակառակութեան մտքով, այն ժամանակ հասկանալի կը լինի, որ գաղափարի նւաճումը ահագին է եղել այս վեց տարիներում: Որովհետեւ ակներեւ է որ այդ հարիւր ձայները նւաճւել են ոչ թէ Իրլանդիայի իրլանդացիների մէջ, այլ Մեծ-Բրիտանիայում, անգլիացիների, վալիսցիների և շոտլանդացիների և Իրլանդիայի անգլիական և շոտլանդական ազգաբնակչութեան մէջ:

Գլխաւորը առայժմ այդ է, թէ և իրողութիւն է որ, եթէ չը հաշւելու լինենք իրլանդացիների ձայնը, անգլիական, շոտլանդական ու վալիսական ձայնատուները դեռ ևս միայն կիսով չափ ձայն տւեցին յօգուտ իրլանդական հոմ-ուլլի, իսկ աւելի ճիշդն ասած՝ կէսից մի թէ և չնչին, այն է շուրջ 33 հազար ձայների առաւելութեամբ հակառակ եղան իրլանդական հոմ-ուլլին:

Այդ իրողութիւնը սակայն շատ չի նւազեցնում մոքի յաղթանակը, որովհետեւ եթէ այսօր անգլիացիք միայն մի ինչ որ երեք տասնեակ հազար հոգու առաւելութեամբ են հակառակ իրլանդական ինքնավարութեան գաղափարին, վեց տարի առաջ այդ առաւելութիւնը միլիոն էր կազմում:

Վեց տարի առաջ, 1886 թւականի ընտրութիւններին, Գլադստոնը իւր հոմ-ուլլեան ծրագրով յաղթւեց զլխաւորապէս այն պատճառով, որ անգլիացի ընտրողների մի մասը չուզեց կարծիք յայտնել իւր համար դեռ ևս չը հասունացած մի խնդրի մասին. և հէնց այդ էր պատճառը, որ միլիոնաւոր ընտրողներ ամենեւին չը մասնակցեցին այն ընտրութիւններին. դորանից մի տարի առաջ՝ 1885

Թւականին՝ կատարւած ընտրութիւններին երբ. Գլադստոնը հռ-ուելի ծրագիրը չունէր, ազգը, օգուտ քաղելով ընտրողական նոր կատարւած բեֆորմից, որով ազգի աւելի մեծ խաւերի վերայ տարածւեց ձայն տալու իրաւունքը, շատ աւելի մեծ Թւով մասնակցեց ընտրութիւններին, որոնցից և Գլադստոնը յաղթող դուրս եկաւ, քան յաջորդ 1886 թւականին, երբ Գլադստոնը արդէն պարզել էր իւր նոր ծրագիրը, որով և նա յաղթւեց հակառակորդների ահադին մեծամասնութիւնովը: Եթէ 1885-ին ընտրութիւններին մասնակցեցին շուրջ 4 միլիոն 600 հազար հոգի, 1886-ին, հռ-ուելի խնդրի պատճառով, մասնակցել էին միայն 3 միլիոն հոգի: Տարբերութիւնը մէկ ու կէս միլիոնից աւելի էր: Այժմ, վեց տարի ինչդիրը թեր և դէմ քննելուց յետոյ, 1886-ին ընտրութիւններին չը մասնակցած անձերի համար խնդիրը պարզւել էր, և նոքա այս տարի նորից մասնակցել են մասամբ ընդդէմ, բայց մեծ մասամբ յօգուտ Գլադստոնի, յօգուտ Իրլանդիայի ինքնավարութեան, որի շնորհիւ և յաղթեց Գլադստոնը նոյն այն ծրագրով, որով նա վեց տարի առաջ չարաչար յաղթւել էր:

Գլադստոնի այս տարւայ ընտրողական յաղթութիւնը շատ կողմերից ներկայացնում է ընդհանուր հետաքրքրութիւն ոչ միայն անգլիացիների համար, այլ և ընդհանուր մարդկութեան համար:

Ամենից առաջ դա մի փայլուն օրինակ է մոքերի պրոպագանդայի անգլիական ձևի և անգլիական վերանորոգող կուսակցութեան գործելու ձևին, նորա թէ զգուշաւորութեան և թէ միաժամանակ համարձակութեան իւր ծրագիրները կազմելու գործում: Իրլանդիայի բաժանուելը Անգլիայից իւր ներքին խնդիրների համար՝ պահանջում են արդէն ոչ միայն իրլանդացիք, այլ և իրլանդացիներին այդ խնդրում միշտ հակառակ եղած անգլիացիք, դոնէ սոցա ձայնատուների կիսով չափ:

Դա մի մեծ օրինակ է թէ ինչպէս մի ըստ ամենայնի լուսաւոր և ուժեղ ազդ իւր իսկ սեպհական շահի համար կարող է դալ հանդիւն էզոթիստական ու ճնշող տիրապետութեան հակառակ մոքերի, և թէ

ցեղով, տեմպերամէնտով, սովորութիւններով, կենցաղով, ժողովրդական իղէալներով ու ազգային տրադիցիաներով ոչ միայն տարբեր, այլ և ուղղակի հակառակ մի ազգի քաղաքական ինքնավարութիւնը որքան հաշտելի է տիրապետող ազգի շահերի հետ, եթէ նոցա մէջ զարգանայ փոխադարձ օգտակարութեան զաղափարը և յարգանքն ու սէրը դէպի մարդկայնութիւնը:

Իրլանդական հոմ-ռուլի կուսակցութեան յաղթանակը Անգլիայում տօնելու արժանի մի իրողութիւն է նաև մանաւանդ մանր ազգութիւնների համար: Ինչպէս կարող էր Անգլիան, Իրլանդիայի նախատինքը երեսին՝ անկեղծ, զօրեղ և անդադար պաշտպան հանդիսանալ Թուրքիայում մանր ազգերի ինքնավարութիւններին: Իւր տնային նման հանգամանքները անկարելի է որ կաշկանդած չլինէին նորա ձեռքերը: Արևելեան քաղաքականութեան համար այժմ նա, մի նոր ներքին յաղթանակի միջոցով, ձեռք է բերում՝ աւելի ազատ շարժողութեան միջոց:

ԱԻԵՏԻՓ ԱՐԱՍԽԱՆԵԱՆՅ:

ԳՐԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ

ԱՐԱՐԱՏՆԱՆ, Յարութիւն. — «Վաղարշապատեցի Յարութիւն Արարա-
տեանի կեանքը»: Թարգմ. ռուսերէնից Պ. Պ. Հրատ. Թիֆլ. Հայոց
Հրատարակչ. Ընկեր. — Թիֆլ., տպ. Արօր Տ. Նազարեանի, 1892 թ.,
ծ-254 ութածալ երես, տառ № 12, գինն է 75 կոպէկ:

Այս գիրքը մի եղակի հեղինա-
կութիւն է, գրած կենսագրական
ձևով, որ մեծ լոյս է տվում մեզա-
նից շուրջ հարկը տարի եղած ըն-
տանեկան, զիւղական, հոգեորական
ու քաղաքական կեանքի վերաջ գըլ-
խաւորապէս Նրեանի խանութեան
մէջ (ալթմեալ Նրեանեան Նահանգի
մասը) և այն ժամանակաւ վրաց
թագաւորութեան մէջ: Այս գրքի
միջոցով մենք գրեթէ ականատես
ենք լինում Անդրկովկասի գրու-
թեանը ռուսաց տիրապետութիւնից
առաջ աչնպէս, որ ոչ մի պատմա-
քան չէր կարող աչնքան ռեւիւֆ
դուրս բերել ալթ ալթմ առմիշտ ան-
ցած կեանքը: Այստեղ ընդհանուր
տեսութիւններ չեն անում, ալստեղ
պատմում է առօրեալ կեանքը աչն.
պէս, ինչպէս նա եղել է իւր լարա-
րկութիւններով դէպի ընտանիքը,
զիւղական հասարակութիւնը, ու-
սումնարանը, եկեղեցին, հոգեորա-

կանութիւնը, մարմնաւոր իշխանու-
թիւնը: Առիթներ աչնքան բազմա-
կողմանի պատկերացումների առա-
սորէն տալիս է Յարութիւն Արա-
րատեանի կեանքը, որ, ամենաչքա-
ւոր ընտանիքից լինելով, իւր գիր-
քում վեր ու վեր է բարձրացել անց-
նելով ամենատեսակ զիւղական սուր
գրութիւնների միջով, և որ իւր քա-
չած տանջանքներից փախչելու հա-
մար՝ գիմն է պանդխտութեան, դէպի
Ռուսաստան, անցնելով Վրաստանի
վրալով Աղա-Մահմադ խան չահի
թիֆլիս արչաւելու ժամանակները:
Ներկալ գիրքը, աչն ձևով, ինչպէս
ներկայանում է այս հալերէն թարգ-
մանութեամբ՝ հետեալպէս բաղկացած
է երկու մասից. առաջինում, որ մե-
ծագոչն մասն է 188 երեսով, Արա-
րատեանը պատմում է իւր կեանքը
Վաղարշապատում, իսկ երկրորդ մա-
սում, որ 65 երես է կաղմում, նա
պատմում է իւր տեսածները Վրաս-

ասանում վերը և լիշած շահի Թիֆլիս արչաւելու ժամանակ: Իւր հայերէն (ալթմ կորած) քնադրում և ռուսերէն թարգմանութեան մէջ, որից և թարգմանած է ալթմալ հայերէնը, երկրորդ մասը աւելի ընդարձակ է, բայց ինչպէս թարգմանող պ. Պ. Պ. նկատում է, ալթմալ երկրորդ մասից թարգմանած են միայն անպիսի կտորներ, որոնք առանձին հետաքրքրութիւն ունին ներկայումս (էջ ԺԻ, ծանոթութիւն): Այդ առիթով պէտք է նկատել, որ թարգմանողը կամ աւելի ճիշդն ասած Հրատարակչական ընկերութիւնը շատ իղուր է դանց արել դոնէ լառաջարանի մէջ ասել թէ ինչ բովանդակութիւն ունի գրքի դուրս գցած մասը և թէ վերջապէս ինչով նա հետաքրքրական նիւթ չի պարունակում: Գոքա կէտեր են, որոնք մութն են մնում ռուսերէն թարգմանութեան կամ բնագրի հետ ծանօթութիւն չունեցողներին, թէ և հաւատում ենք և անդամ ղիտենք, որ դուրս գցած կտորները պատմական մեծ արժէք ներկայացնող էջեր չեն և վերաբերում են բուն Ռուսաստանին:

Գրքի երկու մասերն էլ գրւած են շատ աշող գրչով: Արարատեանը, որը շատ զգալուն, խելօք և վիշող մարդ է երևում, հասկացել է որ առօրեալ պատահարների մէջ ժամանակի ոգին է արտափայլում, և ալդ պատճառով նա պատմում է ալդ պատահարները հրապարակօրէն նամանաւանդ պատրաստականութեամբ, որ իւր կենսագրութիւնը գրելու ժամանակ նա շատ և շատ բարձր է հղել իւր ծնողների հասարակական

գիրքից: Նա չաղթել է բոլոր դժարութիւններին, որ կարող էին ներկայանալ իւր ժամանակում մի որքաղ քատ ընտանիքի զաւակին մի անպիսի հասարակութեան մէջ, որպիսին կարող էր լինել հալ ժողովուրդը թրքական խանութիւնների ժամանակ 18-երորդ դարում: Եւ Արարատեանի կեանքը դժբախտաբար ցոյց է տալիս, որ կեանքում մի քաջ առաջ անելու համար հարկաւոր էր հեռանալ հայրենիքից և օտար բայց աւելի բարձր քաղաքակրթութեան վերադ կանգնած մի ազգի մէջ ընկնել ու դործել: Ալդպիսի կառավարութիւններ, որպիսիներն էին թրքական խանութիւնները Անդրկովկասում կամ նոյն իսկ հայկական մելիքութիւնները, դատապարտած էին կորչելու, որովհետեւ շատ փոքրիկ տէրութիւններ լինելով հանդերձ՝ նոքա քաղաքական ուժի աղբիւր չէին որոնում ժողովրդական բազմակողմանի կրթութեան և անհատականութեան զարգացման մէջ: Թէ ինչ էին անհատի իրաւունքները, նորա նոյն իսկ անձնական ապահովութիւնը ամեն տեսակ հարստահարութիւններից և պատիւ չօչափող ոտնակոխութիւնից թէ ժողովրդի հարուստների կողմից և թէ իշխանութեան օրդանների կողմից, դորա համար պէտք է կարդալ «Արարատեանի կեանքը», որը գրւած էլ է շատ պարզ լեզուով, առանց սեթեթութեան և նոյն իսկ մի լայտնի հումորով:

Իւր մանկական կեանքի նկարագրութեան հետ պատկերացնելու համար ժամանակի կեանքը, շրջապատող հասարակութեան ալ և ալ

խաւերի տիպերը և առօրեայ սնտե-
տական ու ընկերական կեանքի հան-
գամանքները՝ Յար. Արարատեանը
օգտուում է ալն բոլոր դիրքերից,
որոնց մէջ նա եղել է ծնած օրից, 1774
թւականին, մինչ իւր սրտանեկու-
թեան հասակը, երբ ղիմել է օտա-
րութեան—Ռուսաստան։ Մենք կ'աշ-
խատենք այդ կեանքի գլխաւոր դէպ-
քերը գուրա բերելով՝ ժամանակի
համար բնորոշ հանդամանքները լի-
շատակել ալստեղ։ Ծնած մի մօ-
րից, որը երեսալ ժամանակ գեր-
ւել էր թուրքերից և ծախւել Գան-
ձակի մի բէգի, որի մօտ մեծացել է
մինչ 10—11 տարեկան հասակը,
երբ նա պէտք է նշանւէր բէգի տղի
հետ, բայց որին չաջողել է թէն
տանջանքներով բաւց և աջնպէս ա-
զատուել—Արարատեանը իւր մօր խօս-
քերով պատմում է այդ անցքերի
հանդամանքները, պատմութեան, որը
մի պարզ պատկեր է Գանձակի խա-
նութեան ներքին կեանքին։ Սիմէօն
կաթողիկոսի հոգատարութեամբ Յա-
րութիւնի մայրը, ղեռ և մանկա-
հասակ, ամուսնանում է Տաճկաստա-
նի Վարդենիս գիւղացի արհեստով
քարտաշ Աստուածատուր Խաչիկեան-
ցի հետ, և այդ ամուսնութիւնից
ծնւում է նախ մի որդի, ապա Յա-
րութիւնը և ապա Հերիքնազը, որից
լիտոջ մալրը կորցնում է իւր ամուս-
նուն, տունը մնում է որբ և մալրն
է պահում ընտանիքը գորգ գործե-
լով ու բտրակ մանելով։ Վերաջ է
հանում 1779 թւականը, վրաց Հե-
րակ թագաւորը չարձակումն է գոր-
ծում Երեանի վերաջ, բայց առանց
չաջողութիւն գտնելու, բայց վերա-

դառնալով Վրաստան՝ «հարուստ թէ-
աղքատ (հայերից) բոլորին միասին
Հերակլ գերի տարաւ և իւր իշխան-
ների վերաջ բաժին բաժին արեց»
(էջ 35)։ Վաղարշապատը քար ու
քանդ չանելու համար էլ «Հերակլը
(Սիմէոն) կաթողիկոսից ստացաւ մի
բաւականին խոշոր գումար» (էջ 36)։
Գերի տարաւորներից «չստերը սովից
մեռան, ոմանք վախճելով ազատե-
ցին, իսկ Թիֆլիս բերածներից մի
մասին բնակեցրին աւաղակների
բուն դարձած վտանգաւոր տեղերում,
մնացածներին բաժանեցին վրաց իշ-
խաններին և ազնւականներին» (էջ
38)։

Սա մի կտոր է Վրաստանի հա-
ւերի պատմութիւնից։

Այս թշուառութիւնների վերաջ մի
ուրիշ հոգեմաշ վէրք ևս աւելացել
էր կաթողիկոսի սրտին, այս ալն
հանդամանքն էր, որ «մեր ազգակից-
ներից ոմանք հեռանալով մեր հաշ-
րենի դաւանութիւնից, դարձել էին
պապական կամ Նզլիտ և աշխատում
էին թուլամորթներին զալթակղեց-
նել։ Նրանք իրանց ստապատիր քա-
րողներով աշխատում էին պարզամիտ
գեղջուկ ռամկին ճշմարտութեան ճա-
նապարհից չեղել, և ի հարկէ, այդ-
պիսիների նպատակը միայն խա-
րէութիւնն ու շահամոլութիւնն էր,
ուրիշ ոչինչ» (էջ 38—39)։

Սիմէոն կաթողիկոսի մահւան և
Ղուկաս արքեպիսկոպոսի կաթողի-
կոսանալու տարում Յարութիւն Արա-
րատեանը ութ տարեկան էր, երբ
սկսեց գրել-կարդալ սովորել վանքի
կազմարարի մօտ։ Հէնց այդ ուսումն
է որ անասելի թանկ նստեց Յարու-

թիւնին, իւր վերաջ դարձնելով գիւղացիներին հալածանքները: Թէ որքան քիչ էր տարածւած գրագիտութիւնը աչդ ժամանակ, ցոյց է տալիս Արարատեանի վկայութիւնը. «Անր (Վաղարշապատ) գիւղի 700 տանից՝ վերջին աղքատից մինչև առաջին հարուստը՝ տասը մարդուց աւելի գրագէտ չէին գտնուել» (էջ 2):

Նւ իւր գլխի մի ծանօթութեան մէջ (էջ 40) ապա և ուրիշ տեղերում (օրինակ էջ 53) հեղինակը ծանօթացնում է իւր ժամանակի ուսման պայմաններին ու սրբազանների հետ:

Որպէս զի Յարութիւնը ուսումը կարողանար շարունակել, նորա մալրն էր դնում բանատեղ (վանքի համար դաշտերում աշխատելու) գիւղի տանուտէրի հրամանով: Գիւղը ունեցել է կառավարիչ, որը նշանակում է եղել տանուտէրին ու տասնապետին կամ գղրին: Յիշում է նաև հարկւրատեղ (СОТЧИ), որին ս. Պ. Պ. Խնթալում է մոլորով կամ կառավարիչ վանքի բոլոր գիւղերի (էջ 60): Կառավարիչ ձեռքի տակ կար և մի ուրիշ հոգևորական անձն՝ կառավարիչ կամ վերահացու, որին լանձնւած էր գիւղից վանքապատկան հասույթը ժողովել և վանքալին աշխատութիւններին վերահսկել և նշանակում էին չքատր մարդկանցից (էջ 67): Կառավարիչը եղել է հոգեւորական, երևի որպէս վանքապատկան գիւղի կառավարիչ: Տանուտէրի սւ գղրի վարտողութիւնը համապատասխան էր ժամանակի ոգուն. հալհոյանք, լիւրցներ, ծեծ, ֆալախկա և այլ ալիսիսի քնքշութիւններ օրակարգի մէջ էին խեղճերի հետ դործ

ունենալիս: Գոյցանից ահագին բաժին հասել է նաև և մանաւանդ Յարութիւնին ու նորա մօրը: «Գղրին ինձ թողեց ու դարձաւ մօրս, մի քանի ապուսկ տեց նորա երեսին՝ մաղիւրը ձգձգեց ու քաշէ քաշ տալով ատաց՝ ինչպէս համարձակեցիր ինձ հակառակել ու լիւր-լիւր խօսքեր ասել. եթէ ուղում ես որդուդ պաշտպանել և ուսումնական չինել, ինքդ արի, դրա փոխարէն աշխատիր և ինչ որ կը լանձնեմ՝ արտ» (էջ 46): Նւ կամ՝ «Կալուստը (կառավարիչը) աչդ ժամանակ կալումն էր: Նրա հրամանով իւր ստորագրեալներից վեց հողի իսկոնն և կան և մօրս մաղերիցը քարշ տալով նրա մօտ տարան»: Նւ դեռ աւելին. «Նւ ահա ամենաչն սառնասրտութեամբ (Կալուստը) հրամայեց որ մի ուժեղ տղամարդ կանչեն ու գերեմաստի մահակներ բերեն: Նրա հրամանն անմիջապէս կատարեց: Նկաւ մի հաստ ու կոպիտ գիւղացի, մօրս շալակեց ու իւր ուսի վրայից նրա ձեռները պինդ բռնեց. իսկ միւսներն աչքան ծեծեցին նրան, որ ձալնը կտրեց ու շորերն արիւնթաթալա եղաւ: Նս մօրս ետևից գնացել էի և վկայ էի աչս ամենաչն անգթութիւններին» (էջ 48):

Անողորմ կերպով ծեծելու դէպքերի նկարագրութիւններով լիքն է «Արարատեանի կեանքը»: Աչդ պատմութիւնները չափազանց ճշնող տպաւորութիւն են գործում ընթերցողի վերաջ, որը չի կարող զսպել հարցնելուց՝ արդեօք Արարատեանը չի չափազանցնում: Բայց պատմածքը իւր ամբողջութեամբ աչքան արժա-

նահաւատութիւն է ներշնչում, որ մարդ պէտք է հաւատալ պատմած զէպքերի ճշդութեանը: Սակայն տեղ-տեղ ցանկալի էր աւելի որոշութիւն. օրինակ շատ կարեւոր է գիտնալ բանատեղ (կոռ ու բէգեառ) գնալու օրերի քանակութիւնը տարաւ ընթացքում. արդ Արարատեան մի տեղ ասում է ալպիսի բան. «Չը նալելով որ ես անչափահաս մանուկ էի, ամբողջ շաբաթաւ լի օրերը ստիպւած էի բանատեղ գնալ, բայց կիւրակի օրերը ծածուկ գնում էի ուսուցչիս մօտ և ուսումս չարունակում» (էջ 49): Ինչ ընդարձակութեամբ պէտք է ալդ տողերը հասկանալ, ալդ պարզ չէ: Բայց շէշտելու արժանի է որ բանատեղ գնալը լոկ ձրի ծառայութիւն չի եղել, ալ վարձով: «Շատ քաջաբան էր պատահում, որ բանատեղից ստացած վարձս, երբեմն տասն օրւանը միասին՝ մեր հարուստների և կառավարիչների հրամանով ինձանից խլում էին» (էջ 49): Խլելու համար պատրասկներ էին բերում՝ կովի իրանց արտը մտնելը և ալն:

Տասը տարեկան հասակում Յարութիւնը մտնում է ծառայութեան՝ վանքի Կարապետ անունով վարդապետի մօտ, ապա գիւղի քահանայի մօտ, երբ 1785 թ. Արաստանի վերալլարձակեց լեզգիների Օմար խանը, իբր 30,000 զօրքով, ձմեռեց ահա ժամանակ Տաճկաստանին պատկանող Ախալցխայ քաղաքում, որը, ինչպէս երևում է, գերիւլաճառութեան մեծ շուկա է եղել, ապա Աշտարակ գիւղովն ու Նրեանի կողմով գնաց Շուշի քաղաքը, ալստեղից իւր երկիրը: Նաև

Աշտարակում «Օմարը բռնեց մի քանի հալ ալգեպաններ, ոմանց սպանեց, ոմանց էլ հետը տարաւ»:

Յարութիւնը նորից մտաւ ծառայութեան Կարապետ վարդապետի մօտ, ուր ժամասացութեան ժամանակ մի անգամ սխալած լինելու համար ահաքան անգթաբար ծեծեց, որ «Նրկու ամսաչափ անկողնից չը վերելայ»: Բայց և ահապէս ջարդւած մէկ մատը բուժելու համար Նրեան գնալով տեղական մի վերաբուժի մօտ, զօռով նորան վերադարձրին վանքը, ուր նորա վանքում մնալու համաձայնութիւնը դուրս կորդելու նպատակով ֆալախալի պատժին եմթարկեցին: «Այս պատիժը մեղանում սովորական է. երբեմն ահապէս անգթաբար է կատարւում, որ պատժողը զրկւում է ձայնից և ուշք ու մտքից»: Բայց Յարութիւնը ահապէս անհամբար չի համաձայնում ծառայել վանքում և 14 տարեկան վերադառնում է Աղաղապատ, իրանց տուն, նորից ընկնելով տանուտէրի ու գլխի ձեռքը ու բանատեղը: Նրկու տարի չարունակ նա քանքանի դրծով էր աշխատում, նաև բրնձի, ցորենի ու բամբակի արտերում և վանքի եղներ ու դոմէշներ արածացնում, կիւրակի և ալ մի քանի օրերը գնալով իւր երկրորդ ուսուցչի մօտ կամ ժամասացութեան: Ապա Յարութիւնը մտաւ աշակերտ վանքի կազմարարի մօտ, ստանալով ամսական 30 փարալ (?) ուժիկ և ձրի ճաշ վանքի սեղանատանը: Բայց մի զէպք նորան նորից զցեց իւր հոգեհաններին ձեռքը: Գէպքը շատ բնորոշ է: Գիւղի վերակացուն, մի

ճուրթ խաղող գողացած լինելու համար, մի թուրքին աջնպէս խփում է դադանակով քնեցնելին, որ նա մեռնում է տեղն ու տեղը: Սպանողին լանձնում են սպանւածի ազգականներն և վրէժխնդրութեանը, բայց լեռնի վանականները փրկանք են տալիս, նրան ազատում, մեղը զցելով մի քանի երիտասարդներին վերադարձնելու և համար նրանք իրանը Վաղարշապատ գիւղը դատապարտում է պատժի, աչն է որ Արագած լեռան վերաջ մի որոշ տեղում մի բերդ չիւնեն, աւազակների լարձակումներից ազատելու պատրուակով: Այդ բանը գլուխ բերելու համար կարգադրութիւն եղաւ ամեն չափ ու հասակից 35 մարդ ընտրել աղքատ տներից և նոցա վերաջ հրակողներ ընտրել հարուստներից 5 հոգի: Բացի զբանցից՝ երկու թուրք և մի հաջ էլ ընտրւեցին զլիաւոր վերականգնելու: Մեր Յարութիւնը, որպէս չքաւոր, ամենաչափ և երկար բանողներից եղաւ, վեց ամիս աչդ գործում լինելով և կրելով դառն տանջանքներ աչ և աչ պատահարներից: Վերադարձին Ամբերդ գետովն անցնելիս խեղդւելու վտանգին ենթարկւեց, ազատուելով պատահամբ անցնող մի թուրքի ձեռքով: Աչդ մասին լուրը աչնպէս տարածւեց թէ իբր Յարութիւնը մեռաւ: Օշական գիւղը հասնելով, Յարութիւնին դժարութեամբ միաչն չաջողեց համոզանել իւր ծանօթներին որ սխալ է թէ իբր ինքը մեռած է եղել և որ կենդանութիւն աւած մեռել է: Աչդպէս կարծիքով տեղական նախապաշարմունքի համաձայն նորան պատ-

րաստում էին հրացանով սպանել...

Էջ 89 մեծ հումորով Արարատեանը նկարագրում է Օշական գիւղի երկու քահանաներին, որոնք շարունակ իրարից խռովում են, որպէս զի հաշտուելու շատ առիթներ ունենան՝ ժողովրդից ընծաներ ստանալով...

Իւր մեծ եղբօր պսակելը առիթ է տալիս Արարատեանին ծանօթացնել մեզ ընտանեկան մի քանի բարք ու վարքերի հետ: Տաճկական Բալազեք քաղաքը գնալու մի առիթով ի միջի աչոց տեղեկութիւններ են տրւում եղիցների մասին, պատմում է Մանուշակ անունով գեղեցիկ կնոջ մասին, որ մի գեղեցիկ լուսաբանութիւն է հաչերի վիճակի Տաճկաստանում և նոյն իսկ հավական բարք ու վարքերի:

Մարդաբանների (էթնօգրաֆ) ու շաղրութեանը կարելի է առաջարկել էջ 117 պատմած «հսկաների գերեզմաններից» հանած հսկայական մեծութիւն ունեցող մարդկաչին ոսկորների մասին, Նղլարդ գիւղի մօտ:

Յիչենք որ Յարութիւնը Աշտարակում մի հարուստ աչգետիւրոջ մօտ աչգեպան մտաւ և որ աչդ առիթով մենք ծանօթանում ենք աչգեպահութեան պայմանների հետ (էջ 125 — 127): Աղա-Մահմադ-խան շահի նրանի վերաջ արշաւելու լուրը նրանի խանին թելադրում է քաղաքը ուտելիքի պաշարով ապահովել: Յարութիւնը լինում է նոցանից, որոնք աչդ նպատակով Շարուր են գնում ձիերով ցորեն բերելու: Աչդ առիթով նա մեզ ծանօթացնում է մի ուրիշ Զաֆար թուրք կալածատի:

րոջ հետ, որը Յարութիւնին առաջարկում է իւր մօտ ծառայութեան մտնել իբր իւր գիւղի կառավարիչ տարեկան 100 մանեթով: Բայց Յարութիւնի մալը թուլ էր տալիս ալդ և նա մտնում է ծառայ Սահակ արքեպիսկոպոսի մօտ ս. Հովիթիմէի վանքում: Մինչ 15 էջ ներած է Սահակ եպիսկոպոսին և նորա ցարաքերութիւններին՝ Ղուկաս կաթողիկոսի հետ: Ղուկասը դուրս է բերւած ոչ գեղեցիկ գոյներով:

Սահակ եպիսկոպոսի մահը զրկեց Յարութիւնին իւր պաշտպանից, չը ստանալով նաև եպիսկոպոսի կտակած մի փոքրիկ գումարը, վանականների ապահովեան շնորհիւ: Իւր իր կառավարչի կողմից ստացած մի նոր ծեծը վերջապէս թեւադրեց Յարութիւնին զիմել պանդխտութեան: Բայց մինչ ալդ դիտաւորութեան իրադրոծելը, Յարութիւնը առիթներ որոաց իւր հալընիքի մի քանի հնութիւնները տեսնելու, որպիսին է Գեղարդը, Խոր-Վիրապի վանքը, ս. Յակոբի վանքը, ապա Արագած լեռան վրայ գտնւած բազմաթիւ հին ամալի վանքերն ու եկեղեցիքը, Կարբի գիւղը, չը խօսած Մողնու վանքի մասին, որի վանահայր Կարապետ (նախկին վարդապետ) եպիսկոպոսի մօտ նա նորից ծառայութեան էր մտել և որի մօտ իրան շատ լաւ էր զգում:

Շատ հետաքրքրական է պատմութիւնը իւր նշանակելու մի չաջողւած փորձի, որը միևնոյն ժամանակ խաներին բնորոշող մի պատմութիւն է:

1792 թ. Աղա-Մահմադ-խանի ար-

շաւանքի լուրի տարածւելուն պէս, երբ ամենքը պատսպարւում են Երևանում կամ Էջմիածնում, Թաւրիզից եկած Թիֆլիսցի վաճառականները քարւանդով Արարատեանը վերջապէս թողնում է հալընիքը, մի քանի ժամանակ մնում Թիֆլիս և Վրաստանում առհասարակ, ակամատես լինելով Աղա-Մահմադ-խան շահի աւերումներին Թիֆլիսում և Վրաստանի ողորմելի դրութեանը երկիրը պաշտպանելու գործում: Շատ մեծ հետաքրքրութեամբ կարդացւում է նաև ալդ երկրորդ մասը, որից դժար է աւելի հետաքրքրական էջը մատնանիշ անել, այնքան նոքա հաւասարապէս լաւ են գրւած: Բայց զույց վրաց թագաժառանգի որ կրամոլութեան և ոչնչութեան նկարագրութիւնը մնալ իբր մի կլաոնկական կտոր ալս ամբողջ գրքում: Թիֆլիսցի հալ վաճառականի հետ ունեցած լարաբերութիւնների նկարագրութիւնը կարող է նույնպէս գրական արժէք ներկայացնել:

Մենք ալ ևս գրքի ալս երկրորդ մասի մանրամասնելի վերաջ կանգ չենք առնիլ, բայց դորա սլաոմական արժէքը կարող է հասկացել եթէ ասելու լինենք որ Աղա-Մահմադ-խան շահի Թիֆլիսը աւերելու պատմութեան վերաբերել Արարատեանի պատմածը միակ գրական փշատակտարան է ոչ միայն մեր, ալ և վրաց գրականութեան մէջ: Հետեապէս չը պէտք է զարմանալ, որ վրացիք վաղուց իրանց լեզուով թարգմանած ունեն «Արարատեանի կեանքի» երկրորդ մասը: Իսկ ինչ վերաբերում է առաջին մասին, —

անկասկած նա մի եղակի և թանկագին նշխար է հաշվական կուլտուրական պատմութիւնից: Ահա ինչու մենք ալսպէս մանրամասնաբար կ'սնդ առանք ալդ առաջին մասի վերայ, որ աչքքան բաղմակողմանի կերպով պատկերացնում է իւր ժամանակի հաւերի կեանքը:

Տխրալի է մտածելը որ ալդ ամբողջ նկարագրութեան մէջ չարերի ու վատերի տիպերը շատ գերակշռում են բարիների և լուսերի տիպերից: Մարդ մնում է զարմացած աչքքան անպիտանացած մարդկանց ու հանգամանքների վերայ, որոնց մէջ մի լաւ ձգտումներով մարդ իրան շրջապատւած կը տեսնէր ալդ ժամանակներում: Իբրեւ դրական ուժերի տիպեր չիշենք գրքի առաջին մասից, նախ Արարատեանի մօրը, որը քրիստոնէական ուժիդ բնազդով դիմադրում է թուրքէդի հարուստ ընտանիքի հրապուրանքներին, հետեւում իւր մուացւած բալց գտնւած մօրը և ապա հերոսաբար պաշտպանում իւր զաւակներին կեանքի սովն կարգի ճնշումներից, ապա չիշենք Յարութիւնի աչք երկրորդ ուսուցչին, որը բարի հրեշտակի պէս ամենուրեք երևում է: Սիմէոն կաթողիկոսին, որին ջերմ էջեր են նւիրած: Սահակ եպիսկոպոսին, որին Արարատեանը մի առաքինի և մեծ ժողովրդական անձնաւորութիւն է դուրս բերել, ապա մասամբ Կարապետ եպիսկոպոսին և վերջապէս աչք մօտ շանաւորութիւնը, որը ներկայացնում է մեզ Մզրախ անոռնով և որը աչք ժամանակ ճաճկատանին պատկանող Մերկ-Կուլաբ կամ Ներ-

քին-Կուլաբ գիւղի հաւ քահանան էր, հարուստների համար արհաւիրք, խեղճերին՝ բարերար: Մզրախը, որը մի աւագակ է, կարող է հասկացել միայն պատմական հտնգամանքների մէջ: Նա, եթէ կարելի է ալսպէս ասել, ոչ թէ աւագակ քահանայ է, ալ քահանայական աւագակ է որին Բաֆթին անկասկած իւր վէպերի մէջ դուրս կը բերէր մի լաւ գերով, աւելի համապատասխան Մզրախների իսկական կոչմանը: Մզրախը մի տիպ է, ինչպէս Գալի-Մադրասան Ղարաբաղում: — Դրական տիպերի մէջ ի հարկէ չիշելու է վերջապէս իրան՝ Արարատեանին, որը մի աչքք բաց, ընդունակ և ուսումնասիր հաւերի մէջ ոչ շատ հազագիւտ տիպ է, բայց որը աչքումնաչիւ ընթերցողին դարձանում է, թէ ինչպէս նա իւր մանկութիւնը և պատանեկութիւնը նկարագրածի պէս ստորագոյն պալմաններում անցկացրած լինելով՝ լաջողում է երբ և իցէ աչքքան բարձրանալ, որ ուսուց թագաւորներին ծանօթ և սիրելի անձնաւորութիւն դառնալ, ստանալ քաղաքացիական գեներալի աստիճանը որպէս իսկական պետական խորհրդական, կամ բանակ իւրների մէջ մտնի Փրանսիական թերթերում Շահան Զրպետեան պրոֆեսորի հետ, կարեւորութիւն ստանալ Ներսէս Աշտարակեցուն ծառայութիւն մատուցանելու կարողանալու չափ և աչքի իւր գրած կենսագրութիւնից սակաւ երևում է որ Արարատեան օժտւած էր արտասովոր ընդունակութիւններով հանգամանքներից օգտւելու, սուր մտքով՝ հանգամանքները

կշռելու, սուր աչքով՝ դիտելու և մեծ փնտրութիւնով տեսածը մտքում պահելու, այլ և գրականական տաղանդով՝ չարչարանքների պատմութիւնից հետաքրքրական վէպի նման կուլտուրային պատմական մի գիրք լորինելու չափ:

Այս գիրքը, ինչպէս ասւած է թարգմանող Պ. Պ.-ի լառաջարանում, թարգմանւած է հայերէն և ալժմ կորած ձեռագրից ռուսերէն, գերմաներէն, անգլիերէն, և գրքի երկրորդ մասն էլ վրացերէն: Այդ թարգմանութիւնների մասին կրում ենք ընթերցողին Պ. Պ.-ի լառաջարանին:

Ալժմ մի քանի խօսք գրքի հանդէսն թարգմանութեան մասին: Թարգմանութեան լեզուն, որը ընդհանրապէս արարատեան բարբառի հարազատութեան զրոյսն է կրում, մի քանի կողմերից աջակիսի տարօրինակութիւններ է ներկայացնում, որ մնում է միայն ասլէն: Ո՞վ կարող է հասկանալ, բացի դուցէ միայն իրան թարգմանչից, թէ ինչու ամե-

նամաքուր աշխարհարաւ ձեւրի հետեւ ամեն տեղ գրում է՝ լսին, տանին, տանչլիլ, չարչարին, մեռնիլ, վրէժնդիր լինիլ, աշխատիլ և այլն: Եւ կամ լանկարժ՝ «մեր բողոմալաստակ մատենագրաց կենսագրութեանց վերաբերութեամբ», և մի քանի ալոպիսի տկանջ ծակող խորթութիւններ: Բայց մի բան որ չափազանց անինամ կերպով է կատարւած, դա՛ գրքի տպագրական սրբագրութիւնն է, որ ամենին պատիւ չի կարող բերել Հրատարակչական Ընկերութեան, տպագրական սխալների թիւը ալտող շատ շատ աւելի է քան թույլատրելի է մի գրքի համար: Նաև ապեղ տպաւորութիւնն է թողնում ալ և ալ ձեւի գլխատառերի շփոթութիւնը: Արեւի էր ցանկալ նաև աւելի մաքուր թուղթ: Թարգմանչի ծանօթութիւնները անհրաժեշտ էին և եղածները տեղին են, մինչև անգամ աւելորդ չէր լինիլ եթէ նոցա թիւը աւելի լինէր:

Ա. Ա.

ԼԱՆԱՅԵԱՆՑ, ԵՐԻԱՆԴ.—«Ջաւախքի բուրմունք»: Հրատար. Թիֆլիսի Հրատարակչական Ընկերութեան: Թիֆլիզ. 1892 թ. տպ. Արօր Նազարեանի. մեծ ութածալ, 71 երես, տառ № 10, գինն է 25 կ.:

Մեր ժողովրդագրական գրականութիւնը մի նոր գրքով ևս հարստացաւ. դա վիշիալ «Ջաւախքի բուրմունք»-ն է: Այդ գրքի երևան գալը աչքի է ընկնում առաւել ալն պատճառով, որ նորա նիւթը բոլորովին

նոր է. դա Բարձր-Հալքի, որ մինչև օրս համարևա մնացել էր անուշաղիր, ժողովրդեան չափաբերական և արձակ աղօթքների, երգերի և աւանդութիւնների մի հաւաքածու է, քանի որ Ջաւախքի, աչխնքն Ախալցխայի

ու Ախալքալաքի բնակիչները Բարձր-
Հաւքից գաղթածներն են:

Դժբաղդաբար պ. Լալալեանը ոչ
մի խօսք, ոչ մի բացատրութիւն կամ
տեղեկութիւն չի տալիս ոչ ալն ժո-
ղովրդի մասին, որի բանաւոր գրա-
կանութիւնը իւր աշխատութեան
նիւթ է արել¹⁾, ոչ ալն աղբիւրների
մասին, որոնցից նա օգտուել է՝ և ոչ,
որ ամենից զխաւսորն է, ալն բար-
բաւի առանձնաշատկութիւնների
արտասանութեան և քերականական
կանոնների մասին: Չը կան նոյնպէս
բազմաթիւ օտարազգի և բարբառին
սուանձնապատուկ խօսքերի և դարձ-
ւածների բացատրութիւնը, որ ան-
հրաժեշտ է զրքի լեզուն հասկանա-
լու համար:

Թողնենք ալն հանգամանքը, որ
հաւաքածուն ինքնըստինքեան խիստ
անկատար է և լուրջ մշակութեան է
կարօտ, պ. հաւաքողը մեղանշում է
ալնալիսի հասարակ, տարրական կա-
նոնների դէմ, որոնց չը գիտենալը
անհերքելի է ամեն մի անձի, որ պա-
րապում է ժողովրդապոլութեամբ:
Պր. Լալալեանը չի պահպանել ժո-
ղովրդի արտասանութիւնը, անուշա-
ղիւր է թողել բարբաւի շատ քերա-
կանական կանոնները, խառնել և
աղաւաղել է բառերը, լատկացնելով

նոցա ալնալիսի նշանակութիւն, որ
չունին իսկապէս: Պր. Լալալեանը
չը գիտէ, որ Ջաւախքում կան ալն-
ալիսի գաւառաբարբառներ, կամ նոյն
իսկ ալնալիսի ինքնուրոյն բարբառ-
ներով խօսող գաղթականներ, որոնց
բանաւոր գրականութիւնը նա խառ-
նել, չլսով եւ է ջաւախքինի հետ.
չը հասկանալ նոցա միջի ահագին
տարբերութիւնը կը նշանակէ չըմ-
բռնել հաւաքած նիւթի պատ-
մական, լեզաբանական և ժողովրդ-
ապրական ահագին նշանակութիւնը:
Այսպէս «Ան օր էն մարդ կան-
ցից աղատուելու աղօթքը»,
«Ահա մտալ գանկողին գե-
րեզման», սիրոջ երգերից
առաջին չորս տունը, «Դըռ-
նէն անցալ թնդիւրն էր
ծուխ», «Արիք տեսէք աղ-
ջկալ կեսուր», «Առաւօտ գա-
րի պոկէնք», ճան Պարեւրգե-
րից շատերը, Հարսանեաց
երգերից առաջին երկուսը
և ալն և ալն չեն պատկանում
Ջաւախքին, ալ կամ գաղթած եկ-
ւորներն են հետները բերել և կամ
պատահաբար գիտեցել է մի ջաւա-
խցի:

«Հնտի, մնտի լաւ Թէլինկօ,

«Ճտուֆըտէլ լաւ Թէլինկօ,

«Արաճի Մուրատ մուրսի վրատ,

«Կարգեցար ուր է հինատ...

¹⁾ Կարող ենք վկայել, սակայն,
որ պ. Լալալեանցը ունի ալն մա-
սին շատ նիւթեր ժողոված, որոնք
չեն հրատարակած: Ալն նիւթերից
մի քանի հատոր մեղ են չանձնած
հեղինակի կողմից, որոնք սակայն,
որպէս հում նիւթեր, չեն կարողացել
տեղ գտնել «Մուրճ»-ի մէջ:

Ի՞նչ նշանակութիւն կամ պա-
րունակութիւն ունին, ի՞նչ լեզուով
կամ բարբառով են առաջին երեք
տողերը, մենք չը կարողացանք հաս-
կանալ, թէ և Ջաւախքի բարբառը
մեր մայրենի լեզուն է, և չը կարո-

դադան հատկանալ աչդ բառերը ոչ մինը ջաւախեցիներից, որոնց մենք զիմեցինք բացատրութիւն խնդրելու: Օրինակի համար համեմատեցէք և տեսէք «Մեր թագաւորն է աջ խաչ...» (Երես 26), որը ոչինչ առնչութիւն չունի Ջաւախքի (Նոյն և Բարձր-Հալոց) բարբառի հետ: Մի քանի տողեր աւելի աններելի սխալներ են արած: Այսպէս՝ (Երես 28)

«Առաւել ունինք սև ու կարմիր,

«Քեզ կ'իթեւ ու մէկ մասն
ընտրիր».

«Սէր (սիր?) ու կարագ
շատ պատրաստիր...»

Ընդդէմէ կրկու տողերը ժողովրդիկնը չեն, այլ թխովի, կեղծ ու արհեստական: Գոքա մեր գրականական լեզուով են գրած երեւի տան պակասը լրացնելու համար: Նոյնը պետք է ասել նաև (Եր. 36) «Արիւ պիւլ, Բնչ ես պառկէ չորսուռ օւս-լում»—երգի առաջին տան մասին, որը թարգմանած է թուրքերէնից կէս գրականական և կէս Ջաւախքի բարբառով:

Գալով բուն նիւթին, որտեղ անթիւ տպագրական սխալներ կան ամեն մի երեսում և աչն որ ուշագրութեան չէ առնւած և մատնանիչ չէ արած բառերի արտասանութիւնը, այլ և աղաւաղւած և չփոթւած են թէ ուղղագրութիւնը և թէ բառերը: Չէ որ հարկաւոր է նախ գրել աչնպէս, որպէս արտասանում է ժողովուրդը և երկրորդ, եթէ մեր ունեցած տառերը բաւական չեն բարբառի բոլոր ձայները արտաբերելու, աչն ժամանակ տառերի վերաջ դրուող սովորական փշիկներ:

Բով կամ Նշաններով աշխատում են պակաս ձայները լրացնել¹⁾: Անտարակոյս կարդացած կը լինիք պ. Գ. Խալաթեանի «Հաղագրութեան ծրագիրը»: Ժողովուրդը ասում է. գլխ, գրած է գլուխ և գլխ, ասում են էրկինք, Մալրամ, գրած է երկինք, Մարիամ և Մալրամ Խոտուր, գրած է Յիսուս, սուրի կամ սուրի, գրած է սուրբ, փեր կամ բեր, գրած է բեր. ասում են վէրուսաղոմ, կամ վէրուսաղէմ Նրուսաղէմ—գրած է Նրուսաղէմ: Հարկաւոր էր գրել քուքար, Սարքիս, անկերա, անք, Աթամ, մարթ, Կիրակոս, Գրիօտոս, Գիրքոյ, գրւած է Սարգիս, աշկերտ, և ալլն. ինչպէս ընդունւած է գրականութեան մէջ: Գրում է՝ քառասուն (պիտի լինի քառսուն), Նէաֆաս (Նաֆաս), վէվ (վեւ), պութաղ (պութաղ), թագուր (թաքւոր), շաղէ (շաղուէ), խազնատար (խազնատար), ճամինէր (ճամփներ), գալաւալ (գըլաւա), աննրման (անլրման), պաքմաղ (պաքմաղ) թանք (թանկ), չը գտնեմ (չը գտնիմ), կամուրջ (կարմունջ), ականջ (անկաճ), մէջ (մէշ), դարկէ (դարնէ) իշտէք (վիշտէկ), ըւանջ-դար (ըւանջ-պար), բարձած (բառցած), դառէ, դարձած (դառցէ, դառցած), իջեցրին (իջեցուցին), Ասոնք, խոնք, ինոնք, մերոնք, ձերոնք (հարկաւոր է ասոնք, խոնք, ինոնք, մերոնք, ձերոնք)... Մենք սխալների երեսները մատնանիչ չ'արինք, որովհետև իւ-

¹⁾ Ստորև բերած օրինակներում չեշտի (') նշան ենք դնում աչն տառերի վերաջ, որոնք գրականականից տարբեր կերպով են արտասանուած:

բաժանչիւր երեսում տառնեանկերով
աշղպիւի սխալներ կան. օրինակ
մենք կը բերենք մի հատուած պարոն

Լալադեանի գրած և նորա զիմացը
Ժողովրդի արտասանածը.

Տղա՞ծ է (էրէ՞ 1)

«Թաղա՛ հացի ֆուտ էկաւ,
«Ելէ՛ք աշեցէ՛ք վով էկաւ,
«Իրէ՛ք, իրէ՛ք պող ձիաւոր,
«Իրէ՛քն ա կանանչ կապաւոր.
«Մէկը ցիսուս, մէկը Քրիստոս,
«Մէկը մանուկ՝ սուրբ Կիրակոս,
«Էկաւ սարով, իջաւ ձորով,
Հըրըշտակին գէմը բարով...»

Արձակ գրածներէրից աւելորդ էմ
համարում մի նմուշ դնել, թէն աչն-
տեղ ևս անթիւ սխալներ կան:
Մեր կանծիքով աչ հաւաքածուն
իւր ներկալ ուղղադրութեամբ համա-
րեան անպէտք է ուսումնասիրութեան
համար, քանի որ բարբառի բազմա-
թիւ հնչիւնները կորուած են նորա
մէջ և փոխարինւած խորթ և ան-
հարազատ հնչիւններով: Այս բար-
բառը ունի բացի սովորական «ա»-ից
և մի ուրիշ «ան»-փափուկ (որպէս
Փրանսերէն ձ մասնիկում), որպէս նա
հնչւում է բառերումս պնքմաղ, Ախր-
քնակ, Արդուրում: Բացի «ու»-ից և
մի փափուկ «ո» (ձիւտ համապատաս-
խան Փրանսիական «Ա»-ին), որպէս
բառումս Արդուրում: Մինչդեռ «ե»-ն
և «ո»-ն գրականական բառերի մէջ
հնչւում են որպէս պարզ «ե» և «ո», այս
բարբառի բառերում, երբ չեղող աչղ
տառերի վերաջ է, հնչւում են «ե»-ն
ինչպէս լե, իսկ «ո»-ն որպէս
մակարդւած «ու» ինչպէս հոյ, ձոյ,
փոյ, սոյ, սխտոյ, կխտոյ, մերոնք,
ատոնք, ատոնք, և աչն բառերում
«ե»-ն տես բառերումս՝ բեր, փե,

Պէ՞տք է

Թնգա՛ հացի ֆոտ (կամ հոտ) էկաւ,
Ելէ՛ք աշեցէ՛ք վով (կամ վեւ) էկաւ,
Իրէ՛ք, իրէ՛ք պող ձիաւոր,
Իրէ՛քն ա կանանչ կապաւոր
Մէկը խոտոս, մէկը Քրիստոս,
Մէկը մանուկ՝ սուրբ Կիրակոս...
Էկաւ (էկան) սարով, իջան ձորով,
Հըրըշտակին գէմը բարով...

կեր, փեւ, եզներ, կովեր, հարսներ,
աներ, հողեմ, թաղեմ, փոխեմ, և
աչն Զաւարիքի բարբառը չունի
լիակար բ, գ, դ, ջ, և ձ, ալ դոցա
փոխանակ բ-ի և պ-ի միջին ձաշնը
բ-ի տեղ է գործածւում, երբեմն բ-ն
դառնում է պ և փ, (պարի, սուրփ,
փեր—փոխանակ—բարի, սուրբ և
բեր), գ-ի տեղ գործ է ածւում թոլ
գ, որ երբեմն դառնում է «կ», և «ք»
(գիւղերից մի քանիսում ասում են
կարի, փոխ. գարի, ք՝ ուքամ՝ փոխ.
կ՝ ուգամ): «Դ» ի տեղ թոլ ք, որ
երբեմն դառնում է «տ» և «թ»: «Ջ»-ն
դարձել է փափուկ ջ, երբեմն նաև
«ձ», և «չ», (անկաձ, մէչ), «ձ»-ն դար-
ձել է թոլ չ, երբեմն նա հնչւում է
որպէս «ց» և «ծ»... Մեր մասնանիչ
արած բարբառի նրբութիւններէրից
մի քանիսը միաչն (ինչպէս անէա
խօսքում) պահպանել է պ. հաւա-
քողը, իսկ ամենամեծ մասը ոչ միաչն
չեն պահպանւած, ալ և ոչ մի տեղ
ուշադրութեան էլ չեն առնւած:
Կնքում ենք մեր խօսքը, լալտե-
լով մեր համոտ կարծիքը, որ աչղ
զիրքը կարօտ է նոր, կանոնաւոր և

ուղիղ տպագրութեան, տեղ-տեղ նաև Ալլապէս աղ ժողովածուն շատ թիւ-
խմբագրութեան, արտինքն դէն դցե- րիմացութիւնների տեղիք կը տալ:
լով Ջաւախքին ոչ չատուկ երգերը: Գր. Վանցեանց:

Նոր ստացւած գրքեր

- 1) Զորանեան, Արշակ.—Թուղթի փառք. հոգեբանական վիպակ. Կ. Պոլիս, տպ. Թ. Սանճագճեան, 1892 թ., գինն է 5 դուրուշ:
- 2) Նոյնը.—Թրթռումներ (ոտնաւորներ): Կ. Պոլիս, տպ. Ն. Ճ. Արամեան, 1892 թ., գինն է?
- 3) Նոյնը.—Գթութիւն. քերթւած: Կ. Պոլիս, տպ. Գ. Պաղտատ-
լեան, 1892 թ., գինն է?
- 4) Հաշիւ Ս. Պետերբուրգի հայոց եկեղեցական ստացւածքների
կառավարութեան ընդ. տնօրինութեամբ խորհրդի 1891 տարում: (Նոյնը
ռուսերէն): Ս. Պետերբուրգ, տպ. Ի. Ն. Սկորոխոզովի, 1892 թ.: Աղ.
«Հաշիւն» իրր չաւելւած:
- 5) Մասնագիտական համարատուութիւն չինութեան, վերանորոգու-
թեան և մակաշինութեան Ս. Պետերբ. հայ. եկեղեցիների տան մէկ մասի
(Նոյնը և ռուսերէն): Ս. Պետերբ., տպ. Սկորոխոզովի, 1892 թ.:
- 6) Լէօ.—Թաթախման գիշերը: Շուշի, տպ. հայ. հոգ. Տեսչ., գինն
է 7 կոպէկ:
- 7) Փառնակէս.—«200,000». կատակերգութիւն մէկ արարւածով.
1892 թ., Երևան, տպ. Էմ. Տէր-Գրիգորեանցի, գինն է 30 կոպէկ:
- 8) Հեղինակ?—Երկրի և երկնքի մասին գրույցներ. թարգմ. ռու-
սերէնից: Հրատ. Օղեսայի համալսար. հայ ուսանողների. 1892 թ., Մոսկ-
ւա, տպ. Մ. Բարխուդարեանի. գինն է 20 կոպէկ:
- 9) Զարգարեանց, Մ., բժ.—«Խոլերայի մասին» (արտատպւած
1892 թ. Արարատ ամսագրից): Վաղարշապատ, տպ. Մալք-Աթուրի,
1892 թ., ձրի:
- 10) Արծրունի, Վ., բժ.—«Խոլերայի մասին»: Արտատպւած «Մշակ»
լրագրից: Վաղարշապատ, տպ. Ս. Էջմիածնի բաժանում է ձրի:

ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ԱՍՍԻԱՅ ՔՐՈՆԻԿ

ԽՈՒՆԵՐԱՆ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՈՒՄ

Խոլերայի համաճարակումը կլանեց մեր երկրի բնակիչների ամբողջ ուշադրութիւնը այս վերջին երեք ամիսներում և այլ բանի հետաքրքրութեան համար բնաւ. տեղ չը թողեց: Խոլերան, որ մեր երկրում սկսեց Բաքուից, տարածւեց այնուհետեւ մի կողմից Ռուսաստան՝ Հաշտարխանի միջով, իսկ միւս կողմից Կովկասի զբեթէ բոլոր նահանգները: Ռուսաստանի սահմաններից դուրս՝ խոլերան դոյութիւն ունի այժմ միայն մեր հարեան Պարսկաստանում, մինչդեռ բարեբախտաբար մեր հարեան Տաճկաստանում, շնորհիւ ձեռք առած խիստ միջոցների՝ խոլերան չը կարողացաւ մուտք գործել կամ որ և է ծաւալ ստանալ: Տարաբախտաբար արեւմտեան Եւրոպան իսպառ զերծ չը մնաց խոլերայից, թէև առայժմ նա գլխաւորապէս Վերմանիայի ծովեզրիայ Համբուրգ քաղաքումն է սաստիկ. այդ կէս միլիոնաչափ բնակիչ ունեցող հարուստ քաղաքում խոլերան օրական հարիւրաւոր զոհեր է տանում:

«Մուրճ»-ի անցեալ 6-րդ համարում տպւած մեր աշխատակից բժ. Ն. Ումիկեանի յօդւածում ասւած էր խոլերայի տեղդութեան մասին հետեւեալը. «Խոլերայի համաճարակումի սկզբում հիւանդանում են մի քանի հոգի. այնուհետեւ դէպքերը բազմանում են. 4—6 շաբաթից յետոյ համաճարակումը հասնում է իւր գագաթնակէտին», որից յետոյ, ի հարկէ, նա սկսում է նւազել: Այդ խօսքերը մօտաւորապէս ճիշդ դուրս եկան: Այն բոլոր տեղերում, ուր խոլերան ամենից առաջ սկսեց, համեմատապէս էլ սկսեց աւելի շուտով նւազել մինչ մի ամիս կամ ամիս ու կէս սաստիկ զարգանալուց ու զոհեր տանելուց յետոյ:

Շնորհիւ կանոնաւոր կերպով հաղորդող պաշտօնական տեղեկութիւններին, որոնք տպւում են „КАВКАЗ“ և „Правительственный Вѣстникъ“ լրագիրներում, հնարաւորութիւն կայ այժմ համագումարներ հաղորդել խղերային զոհ գնացածների մասին, որոնց ընդհանուր թւերը հաղորդելը մենք խոստացել էինք անցեալ անգամ: Բայց արդէն այդպիսի համագումարներ մենք դնում ենք արւած նոյն պաշտօնական «Կաւկազ» ռուսաց լրագրում, որից և կ'օգտուեմ այս անգամւայ համար:

Հաշիւները վերաբերում են ժամանակամիջոցին՝ սկսած յունիսի 6-ից, երբ առաջին դէպքը եղաւ Բաքում, մինչ օգոստոսի 1-ը, որի ընթացքում, Կովկասում, չը վարակած մնացին միայն Սուխումի և Սևծովեան օկրուգները. մնացած բոլոր նահանգներում գործեց խղերան, թէև ոչ բոլոր գիւղերում, անգամ ամբողջ գաւառներ կան, որոնք ազատ մնացին: Վարակած նահանգներում յիշեալ ժամանակամիջոցում շատ թույլ էր խղերան կամ բնաւ չը կար Տերեկի և Կուբանի նահանգների լեռնային տեղերում: Քութայիսի նահանգում խղերան կար միայն Քութայիս, Բաթում և Պոտի քաղաքներում և այն դաւառներում միայն, ուր անցնում է երկաթուղու գիծը. Կարսի նահանգում խղերան կար միայն Շորաքեալի վիճակում: Թիֆլիսի նահանգի գաւառներից խապու գերծ մնացին Թիւալի և Թիոնէտի գաւառները:

Այն թւերը, որ բերում ենք ստորեւ, ի հարկէ պէտք է ընդունել միայն որպէս մօտաւորապէս ճիշդ, որովհետեւ եղել են անկասկած դէպքեր, որոնք սխալմամբ ընդունւել են որպէս խղերային, բայց եղել են նաև շատ դէպքեր, որոնք պաշտօնապէս արձանագրուած չեն եղել:

Համագումարները Կովկասի բոլոր նահանգների մասին ներկայացնում են հետևեալը.

Ա. ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍ.	Թիւեր Օգիտի	Հեռանդան ցածներ:	Մահ:
Բաքու քաղաք (6-ից յունիսի) . .	56	2.501	1.934
Բաքւի նահանգ. (17-ից յունիսի) . .	45	4.714	3.210
Թիֆլիս քաղ. (11-ից յունիսի) . .	51	408	188

Թիֆլիս նահ. (8-ից յուլ.) . . .	24	1.710	877
Գանձակի նահ. (13-ից յուն.) . . .	49	5.486	2.885
Դաղեստանի շրջ. (18-ից յուն.) . . .	44	12.559	5.674
Երևանի նահ. (7-ից յուլիսի) . . .	25	2.644	1.431
Փոլթապիսի նահ. (12-ից յուլ.) . . .	20	90	45
Զաքաթալի օկրուգ (16-ից յուլ.) . . .	16	212	133
Կարսի շրջան (17-ից յուլ.) . . .	15	483	245
Բ. ՀԻՒՍԻՍԱՅԻՆ ԿՈՎԿԱՍ.			
Վլադիկավ. քաղ. (12-ից յուլ.) . . .	20	719	308
Տերեկի շրջան (26-ից յուն.) . . .	36	16.450	8.039
Կուբանի շրջան (27-ից յուն.) . . .	35	7.161	3.611
Ստաւրապոլի նահ. (10-ից յուլ.) . . .	22	5.819	3.208
Համագումար . . .		60.956	31.788

Այդ հաշվից երևում է, որ առողջացածները կազմել են 52%
բոլոր հիւանդացածների:

Զօրքերի մէջ եղած զէւթերը ի նկատի են առնւած միայն Թիֆ-
լիսում, Բաքում և Դաղեստանում:

Նոյն ժամանակաց ընթացքում, այսինքն ց1-ն օգոստոսի
վախճանւածների մ ջ ի ն օ ր ա կ ա ն թիւը եղել է՝

Բաքու քաղաքում	34	հոգի
Բաքւի նահանգում	71	»
Թիֆլիս քաղաքում.	3	»
Թիֆլիսի նահանգում	36	»
Գանձակի նահանգում	59	»
Դաղեստանում.	138	»
Երևանի նահանգում	57	»
Փոլթապիսի նահանգում	2	»
Զաքաթալի շրջանում.	8	»
Կարսի շրջանում	16	»
Վլադիկավկաղ քաղաքում	15	»
Տերեկի շրջանում	223	»
Կուբանի շրջան.	109	»
Ստաւրապոլի նահանգում.	146	»

Ամեն մի նահանգի ազգաբնակչության թվի հետ համեմատած, վախճանաճները կազմել են հետևեալ տոկոսները.

Հարիւր հողի բնակիչներից հիւանդացել են կամ մեռել են՝			
Տերեկի շրջանում հիւանդացած	2,3 ⁰ / ₀ ,	վախճանւ.	1,1 ⁰ / ₀
Դաղեստանի շրջ.	»	2,1 »	» 0,9 »
Ստաւրապ. նահան.	»	0,9 »	» 0,5 »
Բաքւի նահանգում	»	0,7 »	» 0,5 »
Գանձակի նահանգ.	»	0,7 »	» 0,4 »
Կուբանի շրջանում	»	0,6 »	» 0,3 »
Երևանի նահանգում	»	0,4 »	» 0,2 »
Կարսի շրջանում	»	0,4 »	» 0,2 »
Ջաքաթալի շրջ.	»	0,3 »	» 0,2 »
Թիֆլիսի նահանգ.	»	0,2 »	» 0,1 »
Փութալիսի նահ.	»	0,01	» 0,01
Բաքու քաղաքում	»	2,7	» 2,09
Վլադիկաւկազ քաղ.	»	1,6	» 0,7
Թիֆլիս քաղաք.	»	0,3	» 0,3

Կովկասի ամբողջ ազգաբնակչության թվի հետ համեմատած, մինչ օգոստ. 1-ը հիւանդացել են խղերայից հարիւրին 0,8⁰/₀, և վախճանւել հարիւրին 0,4⁰/₀, որ նոյնն է թէ ամեն 250 բնակիչներից վախճանւել է խղերայից մի (1) հոգի:

Այժմ, օգոստոսի վերջին օրերումն, խղերայի համաճարակւմը մեր երկրում շատ զգալի կերպով նւազել է, տեղ-տեղ դրեթէ իսպառ վերջացել է. բայց դեռ ևս նա կայ. յոյս կայ որ զալ ամսի վերջում այդ ահուկի հիւանդութիւնը միայն անցեալի յիշատակներ թողած կը լինի մեզանում:

Ուսումնարանների բացումը, որպէս բնական էր սպասել, ձեռն-հաս կառավարութիւնների կողմից հրամայւած է յետաձգել թէ ուսաց և թէ հայոց դպրոցների համար: Ուսումնարանները մեզանում բացւում են սկսած սեպտեմբերի 15-ից միայն:

ՀԱՅՏԵՐԸՆ ԳՐԲԵՐԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ԳՈՐԾԸ ՌՈՒՍԱՅԱՑԵՐԻ ՄԷՋ 1891 Թ.

(Պաշտօնական տեղեկությունների վրա հիմնած ¹⁾)

ՊԵՏՐՈՍ ԶԱՔԱՐԵԱՆԻ

Նախքան հաջորդել գրքերին անցնելը ավելորդ չէր լինի բերել այստեղ Ռուսաստանում 1891 թվում հրատարակած գրքերի հաշիւը.

Ռուսաստանում, բացի Ֆինլանդիայից, հրատարակւել է 9.053 գիրք 29,105,959 օրինակով, որից ուսերէն 6.588 (22,918,105 օրինակ) և այլ լեզուներով՝ 2.465 գիրք (6,187,854): Այդ 2.465 գրքից 840-ը՝ 2,212,618 օրինակ լեհերէն է եղել, վստոյ ըստ կարգի՝ գերմաներէն, եբրայերէն, լատիներէն, էստոներէն, ապա հաջորդէն 132 գիրք, 179,918 օրինակով ²⁾:

Նախորդ 90 թվին ամբողջ Ռուսաստանում, բացի Ֆինլանդիան, հրատարակւել է 8638 գիրք, որից հաջորդէն 102 հատ, և դարձեալ հաջորդ բռնել են 7-րդ տեղը (տես Суворова-ի Рус. календарь-ը), ուրեմն անցեալ 91 թվականին հաջորդէն թիւը չաաացել է 50-ով:

Բայց հարկաւոր են բացատրութիւններ. ընթերցողը թող առաջուց չ'ուրախանայ տեսնելով թէն շատ համեատ, բայց և անպէս նշանաւոր

¹⁾ Списокъ изданій вышедшихъ въ Россіи въ 1891 г. Перепеч. изъ Прав. Вѣстника.

²⁾ Պր. Ն. Պաւլենկովը (Истор. Вѣст. 6 кн. 1892 г.) հաջորդէն գրքերի թիւը հաշուում է 139 (ուրեմն 7-ով մերից աւել), 192,922 օրինակով: Այստեղ պարտնը սխալւում է, մասամբ իւր մեղով (օրինակ նա գրում է «Էջմիածնում հրատարակւել է վրացերէն Լերմոնտովի հրատարակութիւնը, որը չը գիտենք որտեղից է վերցրել, մասամբ սխալ հաղորդած պաշտօնական տեղեկութիւնների չորհիւ, օր. պ. А. Т.-ի հաշում հրատարակած Семейная сцена-ն, պ. Сторожиль-ի Баку и его окрестности և այլն մոտրած է հաջորդէն հաշուում (տես Спис. Изд. вып. въ Россіи въ 1891 г.):

132 թիւը, 200,000 օրինակով: Այս թւերը ինքն ըստ ինքեան նշանակութիւն չունին, կամ, եթէ կամենաք, ասեալն, որքան մեր մի թերթի հաշած ոչ աւել, ոչ պակաս 133 (!) հաւ մատենագիրները... Թւերը պէտք է ենթարկել անալիզի, կամ, ինչպէս Ն. Միխալովսկիէ մի անգամ սրամիտ նկատեց, լոգիկական օպերացիայի. ի նկատի ունեցէք որ պաշտօնական տեղեկութիւններում ամեն մէկ տպագրած կամ կադմած թղթի կտոր—գիրք է հաշուով, բայց ի հարկէ դրանցից քիչերն են դառնում գրականութեան սեպակաշարութիւն:

Ահա ինչպէս են դասաւորում աղ. 132 գրքերը 179,918 օրինակով

10 հատ օրացույց. 19,200 օր.

8 » ալլալ գրքեր (ոչ գրական բովանդակութեամբ) . . . 5,800 »

3 հատ ալբրէնարան 3,200 »

Դասագրքեր՝

3 հատ թւարանութեան. 6,000 »

3 » կրօնի 13,850 »

5 » հալոց լեզուի. 17,200 »

1 » պատմական. 800 »

33 գիրք 66,050 օր.

Հանելով 132 ից աւս 33-ը մնում է 99 գիրք զուտ գրական բովանդակութեամբ: Բայց եթէ նոր գրքեր չը հաշենք հեղինակութիւնների նոր տպագրութիւնները. օրինակ պ. Ղ. Աղաջեանցի «Անահիտ», Մաղաթեանի «Արթ-կրթ», հանդուցեալ Պարոնեանի «Ձոջերը», «Մուրացկանները», «Խիկարը», չը հաշենք Կարամզինի չարաբաղդ «Ալիզա»-ի մէկ թարգմանութիւնը (կա երկուսը), ապա աչքի առաջ ունենալով որ այս հաշումն են պ. Բարխուդարեանի «Հանդէսը» և նրանից 4 արտատպածքը (1 էօի «Մհերը», պ. Աղաջեանի «Մի երեսը», Լեւոնտովի «Մասկարադը», «Արեւելեան զրուցը») առանձին-առանձին, ուրեմն 11 գիրք, որ նոր չեն մեր գրականութեան համար, կը ստանանք 88 գիրք, չը քննելով նրանց ներքին բովանդակութիւնը, որ դարձել են ընթերցողի սեպակահանութիւն կամ 1 օրով, կամ շատ տարիներով, կամ որոնց չերևալ աւելի օգտակար կը լինէր, թէ ընթերցողի թէ հեղինակ թարգմանչի համար. օր. «Հետաքրքիր աղջիկը» Ս. Ամիրեանի (?), Գարշինի ալանդակած «Չորս օրը», «Հովիի հարսը», «Արդարադատ աղջիկը», «Անտշ զրութիւնը» և շատ ուրիշներ... Բայց թող մնան 99 գիրքը, առանց կրիտիկալի. դոքա բաժանում են այսպէս.

Բեկեարիտիկա՝ վէպեր, պիեսներ և ալլն 77 հատ 89,300 օր.

Գիւղատնտեսական. —1 » 1,200 »

Ժողովրդագրական 2 » 1,800 »

Ժողովածուներ (Արաքս, Հանդէս)	2	»	1,120	»
Գիտնական (Ժողովրդականացրած)	3	»	4,200	»
Այլ և այլ ձևեր՝ պատմական, հրապարակախօսական	14	»	16,248	»

99 հատ 113,868 օր.

Այժմ վերցնենք ամենանշանաւոր ձևերը՝ բեւեռաւորական, որ կազմում է գրեթէ 77% զուտ գրական գրքերի: Գրանցիկ՝

Խնքնուրոյն են 34 հատ 44% /

Թարգմանած՝

Ռուսերէնից ¹⁾ 30 » 38,6% /

Գերմաներէնից 8 » 10,4% /

Ֆրանսերէնից 2 » 2,7% /

Անդալտ (չի երևում խնքնուրոյն թէ

թարգմանական) 3 » 3,9% / ²⁾

Ուրեմն վիպական գրածքներից 44% խնքնուրոյն են, 51% թարգմանութիւնների, 4% անորոշ: Անցնենք օրինակների քանակութեանը (դարձեալ վիպականի համար). ամեն մէկ գիրք միջին թւով տպագրւում է 1160 օրինակ, maximum 6,000 (Կոստանոյ գրքոյի 132 գրքերի մէջ, այն էլ in 16°—24 երեսանոց գրքոյի), minimum 150 օր. (շատ սակաւ).

վիպական-բեւեռաւորութեան գրածքները տպագրւում են in 16° (16-ածալ) և in 8°, 77 գրքից in 16°—18 գիրք, in 8°—59 գիրք: Եթէ դասաւորենք գրքերը երեսն երկ թւով կը ստանանք.

16-ածալ՝

13 գիրք (18 գրքից ուրեմն 72% /) } միջին թւով ոչ աւել 30 երեսից
(միայն մէկը՝ 57 երեսից, իսկ 4
գիրք 16-ական երես ունեն):
3 » (» » » 16% /) } 108 եր. (բոլորը թարգմանութ.):

¹⁾ Կան գրքեր, որոնք թէև ռուսերէնից թարգմանած, եւրոպական ծագում ունեն (չեղերէնից, ֆրանսերէնից, գերմ.), այդպիսիները եւ դարձեալ ռուսերէնից եւ հաշւում. դա ինքն ըստ ինքեան հետաքրքիր է, թէ առաւել ո՞ր լեզուն է տարածւած մեր մէջ:

(Իմանալը թէ մեր մէջ օտար լեզուներից ո՞րն է ամենից շատ տարածւած, չօգտւածի նպատակի նկատմամբ միայն կողմնակի հետաքրքրութիւն կարող է ներկայացնել. աւելի կարեւոր է իմանալը թէ թարգմանւած գրքերը ո՞ր ազգերի գրականութիւնիցն են: Նկատ. Խմբագրութեան):

²⁾ Գէպէրից օգուտ քաղելով եւ եւ նկատեմ որ մեր թարգմանիչները և գրողները շատ պոռւմ են խոշոր տառերով տպել իրանց ազգանունը, բոլորովին անխորհրդ համարելով չափոնել թարգմանութիւն է, խնքնուրոյն է, ինչ է, օր. մէկ անգամ լիշտ «Հետաքրքիր աղջիկը», «Անբաղձի ընտանիքը» Լ.մ. Տէր Գրիգորեանցի (?) և այլն. պէտք է պաշտօնէ չափոնել գրական քաղաքավարութիւնը...

1 գիրք 235 երեսից (թարգմ.) և մէկ գիրք 485 երես (Ա.Էօի «Յիշողութիւնները»):

8-ածալ՝				միջին թւով ոչ աւել քան՝	
Մինչև	50 երես	26 գիրք	(59 դրքից 43 ⁰ / ₁₀₀)	32 եր.	
50—100	»	16	» (59—26,5 ⁰ / ₁₀₀)	72	»
100—200	»	13	» (59—22 ⁰ / ₁₀₀)	140	»
300—400	»	2	»	382	(1-ը ինքն. միւսը թարգմ.)
500—600	»	2	»	553	(մէկը թարգմանութիւն):

Նիթէ վերցնենք առաջին երեք թւերը (in 8⁰), որպէս սովորական երևութ, (քանի որ վերջի երկուսը գրեթէ բացառութիւն են), մենք կը տեսնենք որ մեր վէպերի մեծ մասը (92⁰/₁₀₀) չի անցնում 70 երեսից, իսկ աղբ 92⁰/₁₀₀-ից 43⁰/₁₀₀ կազմում են 2 տպագրական թերթից բաղկացած գրքեր...

Նկատելու է որ վէպերը մեծ մասամբ արտատպւած են զանազան պարբերական հրատարակութիւններից ¹⁾։

Բոլոր գրքերի (132) տպագրութեան մշտնակցել են հաւարճակ 9 քաղաքներ 15 տպարաններով։

Թ ի Ֆ լ ի ս ւ ր տպագրել է . . . 89 գիրք, ուրեմն 67,4⁰/₁₀₀

Տպարաններ՝ քանի գիրք

Արօր-Նաղարեանց 28

Ռոտին.հանց 21

Վարդանեանց 17

Մարտիրոսեանց 13

Շարաձէ 10

5 տպարան

89 գիրք

Մոսկւան (միայն Բարխ. տպ.) 17 հատ 13⁰/₁₀₀

Շուշին՝ 11 հատ 8,3⁰/₁₀₀

ալն է՝ Հալ. Հոդ. Տեսչ. տպ. 3 գիրք

Մ. Յակոբեանի » 8 »

Պետերբուրգը (Սկոռոխոզովի տպարան) . 5 հատ 3,8⁰/₁₀₀

Ներսիս 3 » 2,3⁰/₁₀₀

(երկու տպարան՝ Տէր. Գրիգորեանցի և Գուլամիրեանցի)

Ալէքսանդրապոլը, Ախալց., Նոր.Նախիջ. երկու-երկու գիրք 1,5⁰/₁₀₀

Բագուն 1 հատ (ալն էլ ոչ գրական բովանդակ.) 0,8⁰/₁₀₀

Վերջին նկատողութիւն. բնիկտրիստիկական գրքերը ևս չը բաժա-

¹⁾ Զը լինէին աղբ պարբերական հրատարակութիւնները, առանձին տպագրւած վէպերի մի մեծ մասը հաւանականօրէն լոյս չը պիտի տեսնէին, դոնէ ոչ աղբ ժամանակամիջոցում։ Ծանօթ. խմբ.

նեցի՝ մանկական, ժողովրդական և ինտելիգենտների համար նշանա-
նակած, քանի որ այդ տեսակ բաժանում անկաշուն կը լինէր, և որ զխա-
ւորն է, գրքերը ձեռիս տակը չը կաշ, քիշողութիւնս կարող էր խաբել:

*
* *

Այժմ անենք մեր եղրակացութիւնը. թւերը ընթերցողի առաջ են,
նա կարող է ստուգել մեր տոնիքը: Նախ և առաջ զարմացում է դիւ-
ղատեստեսական գրքերի գրեթէ կատարեալ բացակայութիւնը (մէկ ձեռքը
ծափ չի տալ...), մինչդեռ լրացական ամէն մի թղթակցից կը լսէք դան-
դատներ թէ գիւլացին նահապետական արօրով է մշակում հողը, չերամբու-
ծութիւնը ընկած է, բամբակը վատ տեսակի է... Ի հարկէ ոչ ոք չի սպա-
սում որ գրքերով պակասութիւնները կը վերանան իսպառ. բայց և՛ դըր-
քերը նպաստում են զրան, որի բաղմաթիւ վկայութիւններ կարելի է
գտնել օրինակ ռուս ժողովրդական գրականութեան վերաբերեալ
գրած քննութիւնը (Ռուբակինի, Պրուգաւինի, Աբրամովի, Զոլտորեւի և այլն):

Նոյն բացակայութիւնը և՛ գիտնական մասերում...: Նս աշտեղ աւե-
լորդ եմ համարում կրկնել ծամծամած ճշմարտութիւնը, թէ ընթերցող դա-
սակարդի ձեռը պիտի տալ գրքեր, որոնք մաքուր և ուղիւն իմացա-
հալեցողութիւնը, լաւնացնեն նրա հորիզոնը, տան նրա ձեռքը
միակ զէնքը իր գոյութեան կուրը խեղացի, իմացական
դարձնելու համար: Ըստ երեւութին այդ միտքը ծանօթ է բոլորին,
բայց չեմ ասիլ նաև նրա իմաստը, էութիւնը:

Այս հարցի մի կողմը շօշափենք, քանի որ քիչ ուշադրութիւն են
դարձնում առհասարակ: Նիթ մենք ցանկանում ենք ժառանգել եւրոպա-
կան մտքի պտուղները, սեպհականացնել նրան, մի խօսքով դառնալ Ասիա-
լում եւրոպական կուլտուրայի avantgarde ¹⁾, մենք ի հարկէ բաւականա-
նալ չենք կարող զանազան վէպերի, պիեսների թարգմանութիւններով.
Թող գրանց հեղինակները լինեն Գիկկենս և Շեքսպիր, Տոլստոյ և Օտտրով-
սկիլ... Մենք պիտի ծանօթանանք եւրոպական գիտութեան, եւրոպական
մտածողների հետ... Գոբաղդաբար այդ ծանօթութիւնն առաջ ժմ ան-
կարելի է. մեր ընթերցող դասը (խօսքս միաւրն հաւերէն իմացող-
ների մասին է) զուրկ է ամենատարրական գիտնական պատրաստութիւ-
նից: Ռ՛ի՛ զիտէ, զուցէ այդ է պատճառը որ մեր սակաւաթիւ թարգմա-
նիչները չեն վստահանում լուրջ գրած քննի թարգմանելու, և եթէ կաշ
մի հատ մի կէնտ աշխատութիւն, նա էլ հաղիւ օգուտ բերէ, քանի

¹⁾ Յիշէք проф. Веселовский-ի խօսքերը հաղրականութեան մասին,
որ մենք լիովին ընդունեցինք, բայց հասկացանք նրա ծանրու-
թիւնը, մեր վրա գրած չափնի պարտականութիւնները...

որ հիմնաքարը անկախ է մնում ընթերցողի համար... Հաշուումնաբանը, գէթ ալթմեանը, չէ տալիս ալդ պատրաստութիւնը և իր կողմը լուրջ հասկացող հաշ գրողի համար բացում է լաշն ասպարէզ... Առաջի անգամից պիտի տալ ժողովրդական-գիտնական գրւածքներ, որ մի կողմից հող կը պատրաստեն եւրոպական մտքի՝ մեր ծանօթութեանը համար, միջոց կը տան հաշ գրողին իւր մտքերը արտապատել աւելի պատճառաբանած, աւելի ֆակտաւոր կերպով, միւս կողմից զարկ կը տան մեր աղքատ թուլ գրական լեզւին, հարստացնելով նոր մտքերով, կեանքի հրաւիրելով զանազան բառեր, դարձաւորներ, որոնք զոլութիւն ունեն այս կամ այն գաւառաբարբառում և շանս ունին, չաղթող դուրս գալով դուրսութեան կուլից, դառնալ ընդհանուր գրական լեզուի սեպհական ութիւն...

Անցնենք ալթմ վիպական բաժնին. ընթերցողը նկատեց, երևի, թէ ինչ զարհուրելի տոկոս են կազմում բարակ գրքերը: Գրանք ինքն ըստ ինքեան հէնց իրանց ծաւալով վիճակած են ախօր վաղը մնունելու, ի հարկէ եթէ ծնունդ չեն հանձարեղ մտքի... Բալց դա թող մի կողմ. վերենք որ գրանց մեծամասնութիւնը նշանակած է ժողովրդի համար, որ չի կարող ուրբիներ տալ ընթերցանութեան գրքին: Մենք տեսանք թէ ինչ նշանաւոր 0/0 են կազմում թարգմանութիւնները (51°/0 53°/0): Ո՛վ և ինչ է թարգմանում. մեծագոյն մասը ՇԵՆՈՐՅ, ՇԵՆՈՇԵՆԿԻ, առանց ամենաթուլ մտքի կոնսորտի, ինչ ընկնում է թարգմանչի ձեռք՝ ալն էլ թարգմանում է. ալդ ակտի համար մենք պարտական ենք մեր տհա՜ս թարգմանիչներին, որոնց իշտահը զարգանալուն քիչ չէ նպատակ մեր մամուլը...

Ո՛չ, անցեալ 1891 թւին մեր գրականութիւնը չի հարստացել 88 գրքով, ալ միայն մի երկու տասնեակ գրքերով, որ ընթերցողը ողջունել է ուրախ սրտով: Ինքնուրոյն վիպական գրւածքներինց՝

Լէօի «Ճանապարհորդական լիշողութիւններ» հատ. I, Նամակների վէպիկները (ալթմ մի գրքում ամփոխած), Արծրունու Էւելինան, Վ. Փափազեանի ժողովածուի I հատ, Մանուէլեանի «Չալաբիների Արշաւանքը», տիկին Մ. Մարիսեանի «Հեղինէ» վէպը:

Թարգմանած գրքերի մէջ Էփի Լուսաղիմիւնի «Ցեցը» (Ուրդա), Լերմոնտովի Դեի երկ. տպագրութիւնը (Թարգմ. Սաղաթեանի), Դողէն, Իբսէնի Շտոկմանը:

Մնացած մասերում. Տէր-Գրիգորեանի «Բժշկարանը», Նաւասարդեանի «Հէքիաթները». պատմական բաժնում պ. Ա. Արասիանեանցի «Արևելեան ազգերի հին պատմութիւնը», որ և՛ ձեռնարկ է, և գեղեցիկ ու իր տեսակում եղակի աշխատութիւն ընթերցանութեան համար:

ԹՂԹԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻՑ

Ղուկոյեանով գաւառի դէպքը: Մոսկւայի և Նիժնեգորոդի ղեմստւածների հրատարակութիւնները: Անբերք հոռնձերի առաջին առնելու ծրագրերը: Ա. Ս. Երմոլովի ծրագիրը: Բարւոքման (мелиорационный) վարկի ծրագիրը: Շտեմարանների խնդիրը: «С. Петербургскія Вѣдомости» լրագրի առաջարկութիւնը: Առանձին կոմիտէտի գործունէութիւնը: Գիւղական հողակիւն բանկի հաշիւներէրից: Պետերբ. բժշկական իգական կուրսերը: Պր. Լիխաչեի հրաժարականը: Անտ. Բուդիրովիչի «Համասլաւեան լեզուն» և Ա. Պլավինը: Ս. Պ. Բոտկինի նամակներէրից: Ռսաց Ակադեմիական ճոր բառարանը: Սեմսկու մահը: Կոմսուէի Սալիասի մահը: Ռսաց զրականութիւնը Ֆրանսիայում: Գաշկովսկու դէպքը: Խոլերան Ռուսաստանում:

Ղուկոյեանով գաւառը հռչակեց թէ իւր վերին աստիճանի չքաւորութեամբ, և թէ մանաւանդ ալն պատմութեան շնորհիւ որ տեղի ունեցաւ այդ գաւառի սովեալ բնակիչների օժանդակողների կողմից:

Անկարելի է չը կանգ առնել այդ տխուր, բաւց միևնույն ժամանակ և խիստ բնորոշ հանգամանքներով լի դէպքի վրա:

Վերը ընթերցողը նկատած կը լինի որ այդ Ղուկոյեանով գաւառը ամենաչքաւորներից, ամենաթշուառներից մէկն է եղել սովեալ բոլոր 17 նահանգների մէջ:

Արդ ինչպէս են կատարել ալն օժանդակութիւնները որ անել էր տալիս տէրութիւնը թէ իւր սեփական միջոցներից և թէ եկած մասնաւոր բարեգործութիւններից: Բաւց ամենից առաջ չը մոռանանք ասելու որ այդ օժանդակութիւնների չափերի որոշելը և տալը կատարւում էր գաւառներում գաւառական օժանդակող (продовольственная) լանձնաժողովների ձեռքով:

Պր. Կոռոլուբիլի'ն—նահանգական ատեանի անդամը—տակից իւր զեկուցումը՝ լուռար ամսին իւր վերստուգութեան լանձնած գաւառների (Արդամասի, Ղուկոյեանովի և Սերգաչի) օժանդակող լանձնաժողովների գործունէութեան մասին: Մի զեկուցում, որի մէջ նա եզրակացնում էր թէ օժանդակող այդ երեք գաւառական լանձնաժողովների նախաձեռնները

բաւական աչափ կանոնաւոր չեն կազմւած: Միմիայն Լուկովեանով գաւառի լանձնաժողովը—բազմացած բոլոր ղեկաւորներին նաչալնիկներին—պատասխանեց փետր. 19 ին որ Լուկովեանով գաւառում չը կալ չաւաքական (мащоба) կարօտութիւն, շնորհիւ հաստատւած բարօրութեան և աւելի ունեցած աշնանանայանի լաւ հսկման և որ իրանք—այդ նաչալնիկները—բացի միմիարութեան և նահանգապետի հրահանգներով ղեկավարւելով՝ ղեկավարւում են նաև ծառայութեան և բարոյական պարտաւորութիւններով, ¹⁾ աչքի առաջ ունենալով նաև ամեն մի ղիւղացու ապագայ տնտեսական դրութիւնը:

Այս հերքումին պատասխանում է Կուպուբիցկին, բայց այս անգամ թւերով: Նրա այդ պատասխանը ձեռնկրպակում է ալոպէս. օժանդակութիւնները սխալ են ու (ղեկամբեր ամսին), ամսական 30 ֆունտ հաց ստացել են միայն 132 հոգի, իսկ 766 հոգի միմիայն 20 ֆ. ամսական, մինչև լուսարի կէսը Լուկովեանով գաւառում բաժանւել է միմիայն 38.000 փութ հաց, մինչդեռ Արզամասի գաւառը ստացել է 63.000 փ., իսկ Սերգաչինը՝ 150.000 փութ:

Այս նոր պատասխանից լիտու Լուկովեանով գաւառի օժանդակող լանձնաժողովը վճռում է խնդրամատուց լինել՝ միջոցներ ձեռք բերել լրացրական բանակումը արդէլելու համար, սորալէս ղի իրանք—լանձնաժողովի անդամները—կարող լինեն հանդիստկերպով վերաբերւել դէպի գործը և շարունակել պաշտօնական գործունեութիւնը: Բայց զենեքալ Բարանովը ընդդիմանում է այս մէկբանին և լանձնաժողովը լիտ է կանգնում իւր վճուից:

Անուհետև առաջ է դալիս մի ալ խնդիր: Նահանգական բարեկործական կոմիտէտը առաջարկում է Լուկովեանով գաւառի բարեկործական հոգաբարձութիւններին ճաշարաններ բանալ, իսկ ալս վերջինը, զենեքալ Բարանովի վկայութեամբ, կամ ընդունակ մարդիկ չի կարողանում գտնել ալս բանի համար, կամ արգելքներ է դնում լանձնաւորներ ցանկացողներին և կամ առհասարակ ընդդիմանում է բոլոր կարօտ ղիւղացիներին՝ ճաշարաններից օգտուելը թույլ տալու, ալ միմիայն հոգաւորիկ ղիւղացիներին, սրանցից ամեն մի ղիւղում 2—2 կամ 3—3 հոգի են:

Նահանգական կոմիտէտը հաւատում է իւր ընտրած մարդուն և սրա ընտրածներին, իսկ գաւառական հոգաբարձութիւնը միմիայն նրան՝ ում ընտրելու լինի ղեկաւորի նաչալնիկը: Բայց երբ վերջապէս նահանգական կոմիտէտը պահանջում է որ ճաշարաններ հիմնեն—գաւառական հոգա-

¹⁾ „Долгомъ службы и нравственной обязанности“.

բարձրութեան նախադաս՝ պարոն Ֆիլսոփովը՝ աղնականների տեղական առաջնորդը՝ հրաժարական է տալիս...

Մամուստրինք այժմ դանաղան անձանց հաղորդած տեղեկութիւնները: Լուկիւսանով դաւառում օժանդակութիւն չի տրուել ոչ հողատէր զիւղացիներին և ոչ ալն ծառայող գիւղացիներին, որոնց տարեկան վարձը համար էր թէկուզ 16 ռուբլու: Փետրուար ամսին 990 հողատրած է եղել ամսական 11¹/₂ ֆունտ, իսկ 1125 հողու ամսական 6¹/₂ ֆ.: Պրիլկա գիւղում օժանդակութիւն չի տրուել ալն գիւղացիներին, «որոնք իրաւ է քաղցած են եղել, բայց էլի դեռ ուժ են ունեցել» ¹⁾: Ուզուն-Մալգանի գիւղի 7 բնակիչներից խնդիրք էր ստացել նահանգական օժանդակող լանձնաժողովում, մի խնդիրք—որի մէջ նկարագրելով իրանց կարոտ դրութիւնը՝ դանդաղում էին փոխ տրուող օժանդակութիւնների սակաւութեան վրա: Նահանգական լանձնաժողովը լանձնեց զեմսուօր նաչալնիկին քննել ալք դործը ²⁾, և որա ներկայութեանը—6 գիւղացիներ հրաժարեցին իրանց ստորագրութիւններից... Վեներալ Բարանովի ասելով՝ իւր ուղեկիցների հետ գիւղացիներին տներում նա չը տեսաւ և ոչ մի «տարական» ³⁾ նրանք կորան ուտելու հացի բացակայութիւնից. իսկ խառնուրդներով երած հացը (хлебъ съ лебедомъ) тараканъ не есть... Ի դեպ ալպիսի հացը տորֆի ⁴⁾ նման է և ունի անտանելի համ. Ի լրումն այս ամենի լալոնեց որ հակառակ պաշտօնապէս հաղորդած տեղեկութիւններին՝ բոլոր աշնանացան դաշտերը չեն վարած և բացի ալք «թղթի վրա» պահեստներում դոնող զարնանացանը՝ հարկաւոր քանակութիւնից աւելի էր ցուց տրած, և դաւառական առաջնորդի կարգադրութեամբ սեմացուն վերադարձած էր գիւղացիներին մինչև դարուն պահելու պարտաւորութեամբ:

Լուկիւսանովի դաւառական լանձնաժողովի արկածների ալս պատմութեանը վերջ տալու համար ասենք մի երկու խօսք ևս: Նրբոր գործի նահանգական օժանդակող կոմիտէտի լանձնարարութեամբ պ. վ. Վ. Կորոլենկոյն, երկուսսարդ համակրելի ռուս գրողներից մէկը, ալցեկց Լուկիւսանով դաւառը—ճաշարանների թիւը 2—3 շաբաթում հասաւ 50 ի, մինչդեռ նրանից առաջ մի հատ ճաշարան հաստատելու համար հարկաւոր էր մի ամբողջ ամիս, ալն էլ եթէ գլուխ էր դալիս:

¹⁾ „Хотя тоже не были сидятъ, а всетаки еще въ силахъ“.

²⁾ Քարածուխի ամենաստոր տեսակը, որը զոգնում է ճահիճներում բուսականութեան փտերուց:

³⁾ Դաշտային մեծ միջատ:

⁴⁾ „Произвести разсѣивание“.

*
* *

Անցեալ տարւոյ սովի պատճառների մասին լոյս են տեսել զանազան վիճակագրական թւեր պարունակող հրատարակութիւններ թէ զեմտուօների ձեռքով կատարած՝ (Մոսկւայի ¹⁾ Նահանգի զեմտուօիներ և Նիժնեռոյզորոյիներ ²⁾ և թէ մասնաւոր անձերի ձեռքով: Այդ ամեն զրույթիւնների եղրակացութիւնը մի է: Նոքա վկայում են, որ անցեալ տարւոյ սովը «արդիւնք է գիւղական բարօրութեան անկումի, որը իւր կողմից հետեանք է տնող հնացած հիւանդութեան որ պարմանաւորած է եղել անբերք հոռւների մի շարքով, ձեռնվաստակի պակասելով, բանող ձեռքի գին ընկնելով, խոտատեղերի քչանալով, հիւանդութիւններով և հըրդհներով: Պերճախօս թւերը զալիս են ապացուցանելու այդ ամենը:

Տարեցտարի վճարող տուրքերի գումարը պակասել է. Նիժեռոյզորոյի Նահանգը վճարել է 1881 թ.՝— 3.835.118 ռուբ. արքունական տուրք,— իսկ 1890 թ.՝— 2.483.059 ռ., ասել է մօտ 850.000 ռ. պակաս: Սրա համեմատ աւելացել է ապառիկ մնացած տուրքերի քանակութիւնը, որը 1881 թ.՝— 4% էր, 1882 թ.՝— 9%, 1889 թ.՝ 14%, 1890 թ.՝— 35%:

1881 թ. անասունների թիւը, նոյն նահանգում, եղել է 1.010.624 գլուխ, 1890 թ.՝— միմիայն 855.802: Լուկոյեանով գաւառի մի գիւղում 8 ոչխարից մէկն էր մնացել, 25 խոզից մէկը նոյն ժամանակամիջոցում: Նոյն գաւառում զարնանացան արտերի տարածութիւնը պակասել էր 15%:

Գաղթելու խնդրագրեր էին մատուցւած 1890 թ. 69, իսկ 1891 թ. արդէն 2.263 հոգուց:

Սրա հետ զուգընթաց է բոլոր գիւղական արդիւնագործութեան գների պակասելը:

Սամարայի նահանգի դրութիւնը աւելի վատ է ³⁾, 1867 թ. ամեն մի գիւղացու ընկնում էր 3,2 ձի, 1885 — 2,7, իսկ հիմա աւելի պակաս, քանի որ մինչև նոյեմբերը (91 թ.) ծախւած էր 142.000 ձի, 92.000 կով ու եզ և 817.010 ոչխար: Գիւղացու մի ղեսետտինա ⁴⁾ հողը արդիւնք է տալիս 40 կոպէկ, մինչդեռ մասնաւոր հողատիրոջ մօտ այդ արդիւնքը հասնում է մի ռուբլու և էլ աւելի: Վերջին 5 տարւոյ ընթացքում, համաձայն զեմտուօների վիճակագրութեան, արձանագրւած են 13.345 փոխառութեան դէպքեր 1.170.935 ռ. դումարի: Նկատելու է որ տոկոս էր վճարւում երբեմն 240%: Գրաւ

¹⁾ „Продовольственное дѣло“.

²⁾ Урожай 1891 г. въ Нижегородск. губ.

³⁾ „Юридическій Вѣстникъ“ 1891 № 11 և 1892 № 3. Գոգածներ պ. Արանսոպերովի:

⁴⁾ = 2400 քառակուսի սաժէն:

է դրած եղել մինչև նոյն իսկ 91 թւի սովեալ տարին 450.000 զեւսեալինա համայնական հող: Աշնանը գիւղացին վաճառում էր իւր հացը 35—40 կոպէկով փութը, իսկ գարնանը էլի քետ առնում 72 կ. և աւելով: Մի քանի գիւղերի տնատէրերի $\frac{1}{3}$ — $\frac{1}{2}$ ձմեռը գնում են եղել մուրացկանութեան! Տուլալի նահանգում ճանապարհորդած Ն. Կ. Միխայլովսկին Նկարագրում է Русскія Вѣдомости լրագրում (№ 104) նահանգի ողբալի և խղճալի դրութիւնը. միայն մի իրողութիւն քաղենք նրա պատմածներէր. Շարապով գիւղի 299 ընտանիքներից մաքուր հաց ունեն միմիայն 4 ընտանիք, մնացածները կամ խալառ կարօտ են հացի, կամ գործ են ածում զանազան խառնուրդներ (мебедя) և ալլն, որոնք առաջ են բերում տեսակ տեսակ անբուժելի հիւանդութիւններ մարսողական գործարաններում...

*
* *

Անցեալ տարւալ Ռուսաստանի 17 նահանգների վատ հոնձքը դեռ երկար խօսակցութեան նիւթ կը լինի ամենքի համար: Պարբերական մամուլը դեռ երկար ժամանակ զբաղւելու է ալլ խնդրով մինչև որնա միանգամայն պարզած համարէ: Ալլ խնդիրը ալլքան ծանրակշիւ է, մանաւանդ Ռուսաստանի համար, որը «հացի շտեմարան» կոչումը վալելելով հանգերձ ինքը երբեմն շատ նեղ, անելանելի դրութեան մէջ է ընկնում—անհրաժեշտ է որ ալլ խնդիրը լաւ մշակւած լինի քանի որ ալլ հացի խնդիրը խալապէս մահու և կեանքի խնդիր է: Ուստի ամեն մի աշխատութիւն, որ անում է ալլ նպատակով, ուշադրութեան և ուսումնասիրութեան արժանի է նաև մեր կողմից, քանի որ մեր Կովկասի տնտեսական դրութիւնը սերտ կապով է կապւած Ռուսաստանի չաջող կամ անչաջող տնտեսական դրութեան հետ:

Ալլ տեսակ փորձերից մէկն է նոր լոլս տեսած «Անբերրութիւն և ժողովրդական աղէտ» վերնագրով գիրքը: Ոմանք ալլ գրքի հեղինակ են համարում պ. Ա. Ս. Նրմոլովին—որը կառավարիչ է տուրքերի դեպարտամենտի: Ալլքի առաջ ունենալով խնդրի լրջութիւնը՝ մենք կը ծանօթացնենք ընթերցողին կարճառօտ կերպով պ. Նրմոլովի ընդարձակ ծրագրի հետ բաղկացած 16 զլխաւոր կէտերից, որի գործադրութիւնը պ. Նրմոլովը կարևոր և անկտաճգելի է համարում: Ահա ալլ 16 կէտերը. 1) Ռուս հողագործութեան օդերևութաբանական պայմանների հետազօտելու գործը դնել հաստատ հիմքերի վրա: 2) Կաղմել ծրագիր օդերևութաբանական կալարանների պաշտօնի մասին: 3) Ժողովել նիւթեր պատահած անբեր հոնձերի՝ անցեալ տարւանի հետ համեմատութիւններ անելու համար: 4) Հետազօտել Վոլգա, Դոն, Օկա, Դնեպր գետերի ակները: 5) Կարգի բերել անտառաբուծութեան վերաբերեալ եղած հետազօտութիւնները և շտ-

րունակել նրանց աւելի լաւ ձեռքով: 6) Յալտնի կացուցանել Ռուսաստանի ալն տեղերը, որոնք անբերրիանում են հողմաբեր աւազով: 7) Տափարակալին կազմող վիհերի (бассейны) առաջին առնել: 8) Հետադռնել՝ արդեօք զետաջրի մակերևութի ցած անաւը հետեանք է, թէ՞ պատճառ երաշտի— սրա առաջին առնելու նպատակով: Ուսումնասիրել հողի մշակութեան ալն պալմանները, որանց միջոցով պահպանում լինէր հողի խոնաւութիւնը: 9) Փողովիկ եղած տեղեկութիւնները ջրաղբիւրների և արտեզեան հորերի վերաբերեալ: Այս ուղղութեամբ գործերի նոր ծրագիր կազմել: Ուսումնասիրել ջրամբարների գործը տափարակ տեղերի համար: 10) Ուսումնասիրել ջրանցքների (обводнительные работы) ստեղծելու գործը և եղածների մասին տեղեկութիւնները ի մի ժողովել: 11) Որոշել տեղագրական սահմանները զանազան մշակող բույսերի ընդարձակման: 12) Տեղեկութիւնների հաւաքել ալն տեսակ բույսերի մասին, որանք աւելի լաւ են տանում թէ ցուրտը և թէ չորութիւնը: 13) Ուսումնասիրել ալն հարցը՝ թէ բացի հողագործութիւնից ուրիշ ինչ գիւղատնտեսական ձեւեր կարելի է տարածել անբերրի հունձին հակակշիւ կազմելու համար: Եւական նշանակութիւն ունի, շարունակում է պոտեղ պ. Սրնտովը, բանջարանոցապահութեան տարածումը գիւղացիների մէջ: 14) Ուսումնասիրել գիւղատնտեսական կապարանների հարցը, գուցէ և հետեւի ամերիկական ալս տեսակ կապարաններին: 15) Կազմել մի լալն նախագիծ անտառաբուծութեան և ոռոգման՝ պետական մշակութիւնների— սկսելով ալս գործը աւելի կարօտ տեղերից: Պարզել՝ արդեօք աւելի նախապատելի է՞ նախագիծող բարեփոխման վարիչ գործադրել ամենից առաջ օգնութիւն տալու մասնաւոր անձերի ձեռնարկութեան՝ պետական նոյն տեսակ ձեռնարկութիւնների հետ միաժամանակ: 16) Ուսումնասիրել հարաւային Ռուսաստանի կլիմայական պայմանների բարեփոխման խնդիրը կամ կատարից ծովի մակերևութը բարձրացնելով, կամ կասպեան տափարակների ոռոգումով, կամ անտառ զցելով և ալն: Ընթերցողը անշուշտ նկատած կը լինի որ ալս ծրագիրը իսկապէս 16 կէտերից է բաղկացած, ալ շատ աւելի, քանի որ շատ կէտեր երկու երեք առաջարկութիւններ է պարունակում: Այնուամենայնիւ, չը նալած իւր ընդարձակութեան՝ ալս ծրագիրը աչքի է ընկնում իւր միակողմանիութեամբ— գլխաւորապէս ուշադրութիւն դարձրած լինելով օդերևութարանական և կլիմայական կողմերի վրայ:

Ռուս մամուլի ասելով լաւ հետեանքի համեմատ անհրաժեշտ է մաքրել և զտել մեր հայրենակիցներին իրանց աւելի ընաւորութիւնից, որը նրանց մէջ արին և մարմին է դառնում: Մենք ևս առաջ բերենք ալս բնութարար օրինակներից մի քանիսը, որոնք բերած են նաև կրթութիւն աշխատութեան մէջ:

1) Ատրախանի նահանգում 40 տարի սրանից առաջ Нарыкь Пески.

անուշուով մի անտառ կար 120.000 զեսետինա ¹⁾ չափով. ալժմ մնացել են միայն ողորմելի հետքերը, ուր և արածեցնում են անատուններին: Անտառի անհետանալովը չըջակալ հողերին վտանգ է սպառնում քամով բերւող աւազներին:

2) 15 տարի սրանից առաջ Վորսկլա գետը մի հիանալի գետ էր առատ ջրով, ձկնով և թռչուններով: Երոնցով լիքն էր գետի երկարութեամբ ձգւող անտառը: Ներկայումս գետի հետքերը տեղ տեղ կորել են, ինքը գետը տեղ տեղ բոլոր վին բարակել է, անտառներինց չի մնացել և ոչ մի հատ ծառ՝ ամենը կտրուած, ոչնչացրած է:

3) Վորսկլա գետի պէս աննաւագնաց են դառել Ռուսաստանի շատ գետեր. Բլախուդ, Յնա, Խոսկեր, Վորոնեժ, Մեդվեդիցա, Նոն խակ Գոն, Չիսկար, Վոլգա գետերը բարակել են:

4) Տերի նահանգում, որանդից սկիզբ են առնում Ռուսաստանի դըլ խաւոր գետերը՝ Կեկար, Վոլգա և Արեմտեան Դւինան — անտառաւորսնալանութեան վերաբերեալ օրէնքը մայրել է միմիայն 1890 թ. երբ անտառների կէտը արդէն կտրւած ոչնչացրած էր:

Ռուսական մամուլը անկտառներին է զտնում և պահանջում

1) Ռամիկի համար կատարեալ տգատութիւն տեղից տեղ տեղափոխելու
2) Անցագրերի միանգամայն վերացնելը: Այս երկու կէտերի անհրաժեշտութիւնը և օգտակարութիւնը արդէն ապացւած և անվիճելի է համարում. մնում է միայն սրանց իրագործելը: 3) Գիւղական ոչ խոշոր վարկի կազմակերպութիւնը և 4) զործնադրել ծրագրւած և պետական կալածների միմիատրութեան հսկողութեամբ մէջ անհրաժեշտութիւն կողմից արդէն խմբագրւած բարեօրման (меліорационный) վարկի նախադիծը:

Այդ տեսակ վարկի նպատակն է նպատուել գիւղատնտեսութեան բարելոքմանը՝ փոխառութիւնների միջոցով: Փոխառութիւն պիտի տրուի ա). հողի բարելաւութեան և անկարկութեան, ալսինքն հողեր չորացնելու, և ոռոգելու ²⁾ համալ, անտառարուծութեան, արգելործութեան և խաղողաբուծութեան համար: բ) գիւղատնտեսութեան և երկրագործութեան համար անհրաժեշտ անատունները և զործիքները ձեռք բերելու համար: Փոխառութիւնները պիտի լինեն համաձայն ութ եւսմբ պետական կալածանքների, ֆինանսների և ներքին գործերի մինիստրութիւնների: Փոխառութիւններ կարող են ստանալ թէ մասնաւոր անձինք, և թէ գիւղական համայնքներ, ղեմաւորներ և ալլն: Փոխառութիւնները տրւում են 7—10—15—20—35 տարի ժամանակամիջոցներով՝ նալած թէ ինչ բանի համար են: Փոխառութիւնների տոկոսը պիտի լինի 4%³⁾, իսկ պարտքալէջը՝ համեմատ փոխառութեան ժամանա-

¹⁾ Դեսետինան = 2400 կառակուսի սաժենի:

²⁾ Обводнительные и оросительные работы.

կամիջոցին: Փոխառութիւնների գործադրման հսկողութեան համար նշանակուած են նահանգական գիւղատնտեսներ (губервскіѣ агрономъ) և սրանց օգնականները:

*
* *

Կառավարչական շրջաններում մտադրութիւն կալ բարեփոխել շտեմարանական գործը, ուստի ներքին գործերի մինիստրութիւնը շրջաբերականների միջոցով առաջարկել է նահանգապետներին որ սրանք— ուշ քան լուիսի 15-ը իրան մանրամասն տեղեկութիւններ տան՝ շտեմարաններ ունեցող կամ շտեմարանական տուրք վճարող համալնքների թւի մասին, շտեմարանների ընդարձակութեան մասին, շտեմարանների պատրաստ պաշարի մասին, նաև շտեմարանական գումարների մասին:

Թէ ալս և թէ առհասարակ սովի հետ սերտ կապ ունի Ս. Պետերբուրգի և Վեդոմոստի լրագրի մի առաջարկութիւնը. «Շատ ցտակար կը լինէր Պետերբուրգում համաժողով կազմել կառավարչական և գեմատեսների ներկայացուցիչներից թէ սովից վնասած և թէ սոցա կից նահանգներին: Այս համաժողովը կըտար իւր վերջնական վճիռը թէ սովի պատճառների մասին և թէ սպազալումն ուն տեսակ աղէտի առաջն առնելու ձեռնարկելի միջոցների մասին»:

*
* *

Կարօտեալներին բարեգործական միջոցներից օգնելու՝ հաստատուած առանձին կոմիտէտը Մեծ Իշխան Թագաժառանգի նախագահութեամբ ստացել էր 3 միլ. ռուբլի մասնաւոր հւէրների, իսկ իւր ամբողջ հասոյթը հասաւ 10 միլ. ռ. աւելի, որից 8 միլիոն ռ. մսխած է իւր օժանդակութիւն և 1 միլիոն ռ. գործադրած է ձիեր առնելու:

*
* *

1883 թ. ապրիլի վերջերքին գործել սկսած Հոգալին Բանկի տպած հաշիւներից մի քանի տեղեկութիւններ քաղենք մասնաւորապէս նրա 1890 թ. գործունէութեան մասին:

Բացի 1³/₁₀ տարեկան տուրքից բանկը վերցնում է 34¹/₂ տարալ փոխառութեան համար պարտքաշէլի հետ միասին 7¹/₂ ⁰/₁₀₀ իսկ 24¹/₂ տարալ համար 8¹/₂ ⁰/₁₀₀: Կարելի էր կարծել որ ալս պալմանները շատ ձեռնառու են գիւղացիների համար և բանկի գործունէութեան ծաւալը տարէջ տարի պիտի լայնանար— բայց իրողութիւնը ալ բան է հաստատում: Մինչդեռ բանկը 1890 թ. փոխ էր տուել 4.519.209 ռ. և գիւղացի-

հերից մնացորդ վճարներ ստացել 1.666.782 ռ., հախորդ տարիներում փոխ տաժ գումարները աչապէս են հերկաւանում:

1884 թ. —	9.529.368 ռուբ.
1885 » —	13.761.978 »
1886 » —	11.148.850 »
1887 » —	7.495.197 »
1888 » —	5.133.539 »
1889 » —	3.692.133 »

Ուրեմն 1890 թ. փոխ տաժի գումարը միմիայն 1889 թ. գումարից է աւել մօտ 800.000 ռ., իսկ մնացեալ 5 տարիներից չափ աւելի պակաս:

1883 թ. մինչև 1890 թ. վերջը բանկը տւել է 7.367 փոխառու-թիւներ 56.140.438 ռուբլու: Նոյն ժամանակամիջում բանկը ստացել է դիւ-ղացիներից մնացորդ վճարներ 12.581.781 ռ., ուրեմն գումարը բոլոր եղած գնումների, որոնք կատարւել են ալք բանկի շնորհիւ, հասնում է 68.722.220 ռուբլու 7 տարւալ ընթացքում: Հողեր աւնողները եղել են 225.485 ըն-տանիք, որոնց արական սեռը 728.231 հոգու էր հաւասար: Գնւած հողի տարածութիւնն է 1.579.391 դեսեատինա: Այս վերջին թւից մասնաւոր դիւղացիներ ձեռք են բերել 16.349 դեսեատինա՝ վճարելով 362.073 ռ. բանկի 431.055 ռ. փոխառութեան հետ: Գլուղական համալնքներ ձեռք են բերել 731.559 դեսեատինա 4.182.411 ռ., վճարելով բանկի 27.979.033 փոխառութեան հետ: Ընկերութիւնների ձեռք են բերել 831.483 դեսեա-տինա վճարելով 8.037.266 ռ., բանկի 27.730.750 ռ. փոխառութեան հետ: Ասել է թէ մասնաւոր դիւղացիները ղենկիս վճարել են 45% առքի գնից, ընկերութիւնները մօտ 22%⁰, իսկ համալնքները մօտ 13%⁰:

Տարեցտարի տաժ փոխառութիւնների գումարները համեմատելիս ոչ թէ աւելանալ է նկատուում, այլ խոշոր պակասում: ասել է թէ կամ գործը թերութիւններ ունի կամ վերցնող տոկոսը չափ է բարձր և հողը չի կարողանում ալղքան արդիւնաբերել: Եւ իրաւ թւերի մի ուրիշ շարք ապացուցանում է ալք ենթադրութիւնը:

1887 թւից մինչև 1890 թ. բանկի վրալ մնացել են 113.175 դե-սեատինա, որոնց համար փոխ էր տաժ 6.745.563 ռ. պատկառելի գումարը, իսկ գնողներից ստացւել էր 748.501 ռ., նմանապէս ոչ պակաս պատկառելի գումար: Գնողները ետ էին կանգնել իրանց գնած հողերից և ձեռք վերցրել իրանց տաժ մօտ 750.000 ռ. գումարից: Իրաւ է գնողների մնացորդ վճարները կաղմում են ընդհանրապէս առած գնման 10% միայն — բաց դա միայն ընդհանրապէս վերցնելիս է ալղալէս: Իսկ մասնաւոր դէպքերին դալով՝ նկատուում է որ գնողները ետ են կանգնել իրանց գնած հողերից՝ վճարած լինելով 27%⁰, 33%⁰ և նոյն իսկ 40%⁰ գնման արժէքից: Մինչև 1890 թ. բանկի ձեռքին մնացած հողերը իրան վրաս են պատ-

ճառել 1.259.649 ռ., որին եթէ աւելացնենք նոյնալիսի վնասը 699.323 ռ., կը տոանանք մի կողմ թիւ մօտ 2 միլ. ռուբլի: Այդ գումարից հանելով զանազան հասույթներ՝ էլի վնասը համեմատ է 1.200.000 ռուբլու:

Եթէ ազգայն շարունակելու լինի, բանկին կարող է անխուսափելի վտանգ սպառնալ: Պր. Վերցենշտէյնը ¹⁾ առաջարկում է հոգերը աւելի էժան վաճառել, պակասացնել վերցնող չափը, երկարացնել վոխատուութեան ժամանակամիջոցը և բանկի 5¹/₂% վկայաթղթերը դարձնել 5%, կամ աւելի ևս պակաս և վերջապէս կոնվերսիա անել եղած վոխատուութիւնները համար:

*
* *

Բարձրագոյն բժշկական կուրսերի (Պետերբուրգում) ուսումնական 1890—91 թվի հաշիւներից առաջ բերենք մի քանի մանրամասնութիւններ: Ուսանողութեան թիւը համեմատ էր 278: Կալին եկածներ Թիֆլիսից, Տաշկենայից և այլ հետու տեղերից: Առաջին կուրսի 127 ուսանողութեանց 41-ը՝ ունին զմեծագիտութեամբ ստացած շքադրամներ: Գլխաւոր եկամուտը կազմում է ուսանողութեան Վնասը որ կազմում էր 17.000 ռուբլի: Պետերբուրգի դոման Նպաստ է տալիս 3000 ռ., նոյնքան տալիս էր և լուսաւորութեան միջնորդութիւնը: Անցեալ տարի զանազան երեկոյթներից գոյացել էր մօտ 4¹/₂ հազար ռուբլի: Բաց ելքը մօտ 37.000 ռ. է: Այդ կուրսերը պահպանւում են մի ընկերութեան օգնութեամբ («Բարձրագոյն իգական կուրսերի հասույթներ նպաստող Պետերբուրգի ընկ.»): Ընկերութիւնը ունի նւէրներից գոյացած զբաղաւորւա մօտ 11 հազար ռուբլի, իսկ պարտք մօտ 131 հազար: Ընկերութիւնը ունի մի զինքթիկ բաժին, որ անցեալ տարի ապրում էին 54 ուսանողութեան: Ընկերութեան նախագահութիւն է տիկին Լեյսաւա, որի ամուսինը հրաժարւեց Պետերբուրգի քաղաքապետի պաշտօնից նկատելով որ «կան ձախաւորներ որոնք աշխատում են արատաւորել քաղաքային վարչութեան գործունէութիւնը»:

*
* *

«Вѣстникъ Европы» ամսագրի № 5՝ տպւած է վերջը մի լուսանկար—որի հեղինակը՝ պ. Պլեյսինը. խօսում է մի խնդրի մասին՝ Ա. Բուզիլովիչի նոր լուս ընծաւած գրքի ²⁾ առիթով:

¹⁾ Русская Мысль. 1892 г. № 2.

²⁾ Антонъ Будиловичъ — Общеславянскій языкъ въ ряду другихъ общихъ языковъ древней и новой Европы. Варшава, 1892. (Անտոն Բուզիլովիչ՝ համասլաւական լեզուներ—հին և նոր սլաւոնական միւս ընդհանուր լեզուների շարքում: Վարշաւա, 1892. երկու հատոր):

Անտ. Բուդիլովիչը ինքը իւր գրքում հարց դնելով թէ արդեօք հնարաւոր և անհրաժեշտ է գրական միութիւնը սլաւոնական ազգութիւնների համար» — ինքը վճռում է դրականապէս և ռուս լեզուն առաջարկում իբր ընդունելի համալսական լեզու Պ. Պըլպինը, որը, ի դէպ ասած, հմուտ մասնագէտ է սլաւոնական լեզուների, գրականութեան և պատմութեան — քննադատելով այ. Բուդիլովիչի առաջարկութիւնները և համաձայնելով իսկ համալսական գրականութեան միութեան կարելիութեան և անհրաժեշտութեան հետ՝ ժխտում է սոցա ապացուցանելու հնարաւորութիւնը և վկայում դժարութիւնների մասին ռուս լեզուն համալսական լեզու ընդունել տալու գործում: Պ. Պըլպինը ծաղրում է նաև Ա. Բուդիլովիչի ծաղրալի նկատողութիւնները իբր թէ ռուսները պէտք է մաքրեն ռուս լեզուն զանազան օտարաբանութիւններից և արպէն քաղաքացիութիւն վաչելող герой և библіотека նման բառերի տեղ դործածէին герой, библиотека և այլն. այ. Բուդիլովիչի ասելով герой և библіотека՝ի նման ռուս բառերը «ծաղրալի են դառնում միւս սլաւեանների համար և դժար կացույցանում ռուս լեզուն համալսական կարճնելու հարցը»:

Պ. Պըլպինը իրաւացի կերպով մաքառում է այդ արհեստական միջոցի դէմ: Նրա ասելով «Սլաւ աշխարհների վրա մեր (ռուս) ազդեցութեան խնդիրը ամենից առաջ դառնում է խնդիր մեր սեփական լուսաւորութեան, որին վիճակած լինէր մրցել եւրոպական լուսաւորութեան հետ»: Մի ուրիշ տեղ նա ասելի պարզ է բացատրում իւր միտքը ասելով. «խնդրի ամենածանր կէտը դառնում է ռուս գրականութեան առաջադիմութեան մէջ — գրականութիւն բառի ամենալայն ըմբռնողութեամբ — ահն է զեղարեստական բանաստեղծութեան, գիտութեան բոլոր ճիւղերի, հասարակական կեանքի և վերջապէս ժողովրդական բարք ու վարքի զարգացման մէջ»:

Ահա ինչ է դիմադրում այ. Պըլպինը արհեստական միջոցներով համացել լեզուներից ռուս լեզուն համալսական կարճնելու համար:

*
* *

«Вѣстникъ Европы» ամսագիրը շարունակում է տպել հանգուցեալ պալատական բժիշկ պրոֆեսոր Ս. Պ. Բոտկինի՝ Բուլղարիայից դրած նամակները վերջին ռուս-թրքական պատերազմի դաշտից: Բոտկինի վիշեալ նամակները՝ պարունակում են շատ մանրամասնութիւններ և կարդացւում մեծ հետաքրքրութեամբ նոյն իսկ 15 տարուց չետու: Գտնելով շարունակ պատերազմի դաշտում զինւորական բժշկի կոչումով, նա առիթ ունէր չըրելու ամենքի հետ և նկատելու շատ բաներ:

Նա խօսում է «ապերախտ» բուլղարների մասին, լաջնալանջ և երկաջնաբաղուկ թուրքերի մասին, ռուս զենեւալների «ես»-ի մասին, Պլենալի մասին, բարեսիրտ ռուս զինւորների մասին, որոնց նա երբեմն

«սուղատիկներ» է կոչում, և երբեմն՝ ռուս օֆիցերների հետ միասին առած՝ «տուրլու մարդիկ»։ Բայց ամենամեծ գովեստով նա խոսում է Ալեքսանդր II կայսրի և այն ժամանակաւ զինուորական մինիստր Միլլուտինի մասին. «Խրանց պահելու ձևով, գործին վերաբերելու լրջութեամբ և չիտակութեամբ, ասում է Բոտկինը իւր օգոստոս 4 նամակում, ամենահամակրելի կան առձեռ մնում են ինձ համար՝ կայսրը և Միլլուտինը։ Միայն սրանց նախկին չի երևում այն «ես»-ը, որը մնացեալ գործիչների մեծամասնութեան մօտ աչքի է ընկնում։ Միլլուտինի համեստութիւնը և լրջութիւնը ներշնչում են դէպի նա ամենամեծ չարգանք։ Նա ամբողջովին նւիրւած է իւր գործին, որին պատրաստ է զոհել նոյն իսկ իւր «ես»-ը»։

*
* *

Գիտութիւնների ռուս Ակադեմիան լուս է ընծայել «Ռուս լեզւի բառարանի» առաջին մասը (А—Вмач բառերը)։ Չնայած որ այդ նոր ակադեմիական բառարանի լաւաջաբանում բերած է զանազան առձեռի մի երկար ցուցակ (ի թիւս ալոց՝ Բալլատաչ, Շտրաուս, Շենկ, Գազենկամպֆ, Չալցման, Գոլդենբերգ, Լոնդել և ալին), որոնց ուղարկւած են եղել այս առաջին մասի սրբադրական թերթերը—աշուածմենաչիւ բառանի այդ մասը կազմւած է ոչ բաւականին լրջութեամբ և հողատարութեամբ, ինչպիսին պահանջում է այդ տեսակ մի բառարան, որից մի նորը հազիւ տասնեակ տարիներում տպագրւում լինի։ Ակադեմիական բառարանի այդ առաջին մասը պարունակում է բազմաթիւ անձնութիւնների, պական բառեր, լրթին գաւառաբանութիւններ և նոյն իսկ սխալ բացատրութիւններ։

Աւելորդ չէ՝ եթէ չիշխու լինենք աչտաեղ, որ լաւ ռուսագիտներ ճանաչւած են Ռուսաստանում ոչ թէ բնիկ ռուսները, այլ եկւորները։ Ռուսաց առաջին լաւ քերականութիւնները՝ Գրեչի, Օստենեկի (Վոստոկով), Գալի աշխատասիրութիւններն են, մինչդեռ Իւանովի և Անտոնովի կազմածները բանի պէտք չէին։ Նմանապէս ռուս լեզւի առաջին կարգի բառարանը, որը հիմաւ էլ մեծ հեղինակութիւն ունի՝ Գալի աշխատութիւնն է։

Ներկայումս քաջ ռուսագէտ է համարւում պ. Գրոտը, որը և մեծ մասնակցութիւն ունի կազմող նոր ակադեմիական բառարանի մէջ։

*
* *

Անցեալները վախճանեց ռուս պատմագրական ամսագիրներէից մինի, այն է Русская Старина՝ խմբագիր՝ հրատարակիչ Մ. Ի. Սեմակին։ Հանդուրեալը զո՞հ դնաց իւր եռանդուն և անհանգիստ բնաւորութեան. դեռ չը կաղուրւած մի թիթե տկարութիւնից, որ նա ստացել էր չարգելի

գրաքննիչ Վեդրովի թաղման ներկայ լինելիս—Սեմևսիկին աճապարում է կրօնչտադ Պետրոս Մեծի մասին մի դասախօսութիւն անելու ձանապարհին նա աւելի ևս վատանում է և հիւանդութիւնը սուր կերպարանք ստանալով՝ վերջ է դնում նրա կեանքին։ Հանգուցեալը չափնի էր իւր եռանդուն, անխոնջ բնաւորութեամբ։ Գովելով հանդերձ Սեմևսիկուն իբր քաջ խմբագրի և հրատարակչի՝ ռուսաց մամուլը ակնարկում է որ աշխուսմենաչիւ հանգուցեալի օրով խմբագրող Русская Старина՝ն պարունակում էր իւր մէջ ոչ արժանաւոր կերպով ուսումնասիրած պատմական աշխատասիրութիւններ, այլ շատ անգամ աննշան մարդկանց երկար ու բարակ, շատ անգամ անհամ լիչատակարաններ։

*
* *

Անցեալները վախճանեց նշանաւոր ռուս կին հեղինակներից մէկը—կոմսուհի Նդիսաբէթ Վաս. Սալիսա դը Տուրնեմիր, որը աւելի չափնի էր Նւպենիա Տուր ծածկանուէրով։

Կոմսուհին պատկանում է առաջին ռուս կին գրողների շարքին։ Իւր գրական գործունէութիւնը նա սկսեց 1840 թւականների վերջերքում՝ տալով ռուս հասարակութեանը մի շարք ռոմաններ մինը միւսի ետեւից՝ Սահմանադիւ վրա (На рубежѣ), Племянница, Կեանքի երեք ժամանակամիջոց (Три поры жизни), Կախարդած շրջան (заколдованный кругъ), Պառակչիկը (Старушка)։ Կոմսուհին օժտւած լինելով նուրբ ճաշակով և գեղարվեստական բնազդով՝ ձեռք էր բերել լուրջ գրական հմտութիւն։ Նրա գրական փորձերը (этюды) և ուսումնասիրութիւնները ցրած են շատ ռուս ամսագիրներում («Գեղեցիկը, բարին, ճշմարիտը») — ահա ռուս մամուլի ասելով—կոմսուհու անձնաւորութեան չափանիշները։

Ռուս նշանաւոր մարդիկ՝ Կուդրեաւցեւ, Գրանովսկիին և այլն դնահատել էին կոմսուհու այդ արժանաւորութիւնները և նրա ամենամօտ բարեկամներն էին։

Կատկովի՝ Рускій Вѣстник՝ում աշխատակցելուց լետոյ կոմսուհին խմբագրում էր մի առժամանակ իւր հիմնած՝ «Ռուսական կեանքը» անունով ամսագիրը—որը, սակայն, երկար գոյութիւն չունեցաւ։ Այն ժամանակաւ ռուս կեանքի «մութ ամպերը» նրան քշել էին արտասահման, ուր 2—3 տարի մնալուց լետոյ նա վերադարձաւ Մոսկւա և լոյս ընծայեց պատանեկութեան համար գրւած մի քանի վերին աստիճանի հիտաքրքրական, կրթիչ վէպիկներ, որոնցից ամենատարածւածն է «Катакомбы» (Գետնադամբ) առաջին քրիստոնեաների կեանքից։

*
* *

Ընթերցողը արդէն զիտէ որ ռուս գրականութիւնը նաւահաններ է անում Եւրոպայում և մասնաւորապէս Պարիզում: Ռուս հեղինակները թարգմանում են ֆրանսերէնի և չափշտակութեամբ կարդացւում: Սկզբում՝ մի քանի տարի առաջ՝ այդ չափշտակութիւնը ունէր քաղաքական աստառ՝ ֆրանսիացիք, չը կամենալով առանձնացած մնալ քաղաքականապէս աշխատում էին ձեռք բերել ռուս հասարակութեան և ապա ռուս կառավարութեան համակրութիւնները: Պարիզում տիրում էր մի ծալրալեզ մոդա դէպի աչն ամենը ինչ որ ռուսական էր: Ռուսական հագուստ, ռուսական ճաշ, ռուսական երաժշտութիւն, ռուսական գրականութիւն և այլն: Տուրգենև, Տոլստոյ, Դոստոևսկի թարգմանում էին մինը միւսի ետեւից: Այժմ Պարիզի Hachette et Co գրավաճառները լոյս են ընծայել Պուշկինի «Ապպիտանի աղջիկը» (33 գրաւիւրներով) և Գոգոլի «Տարաս Բուլբան» (27 գրաւիւրներով) մի մի հատոր in 8°. հատորի գինը 1 ֆ. 50 սանտիմ: Թարգմանիչների անունները չեն վիշաժ:

Նոյն գրավաճառանոցը բացի Տուրգենևից հրատարակած ունի նաև Սալովի վէպիկները:

*
* *

Երբ որ հասարակ ժողովուրդը բժշկներին թողած՝ զիմում է հեքիմներին, մենք այդ իրողութիւնը բացատրում ենք ամբոխի տղիտութեամբ և չքաւորութեամբ: Երբ նոյն այդ տեսակ անուս, օլինքազ խաբեբաներին է զիմում հասկացող, ինտելլիգենտ ասած հասարակութեան մասը—մենք պատրաստ ենք այս իրողութեան մէջ տեսնել որ մարդիկ այլ ևս հաւատ չունին դէպի բժշկականութիւնը, դէպի գիտութիւնը և նրա պաշտօնականները: Հանգամանքների աչս դրութեան մէջ զարմանալի չէ, եթէ այդ փեշակի մարդիկ վերացրած չը լինին մեր միջից և ծծում տղէտների և թերահաւատների գրպանները: Յաւալին աչն է որ աղքատիւները անպատիժ կերպով աչնքան ժամանակ ցեցի դեր են կատարում մինչև որ սալթաքում են բարձր մի սանդուխքից: Գաշկովսկի մէկը մեծ հռչակ էր վայելում և մեծ դումարներ ժողովում՝ մի ալցելութեան համար 25-ից 100 ռ. վերցնելով, շնորհիւ իւր հնարած վիտալին (կենսատու) միջոցի, որը նա սրսկում էր հիւանդների կաշու տակը: Նա տարածում էր այդ «զիւթակաւն» դեղի պատրաստելու մասին զանազան «առասպելներ» և աչնպիսի մի աղմուկ էր կարողացել հանել իւր այդ կենսատուի մասին, որ ինքը իւր դեղը զնահատում էր ոչ աւել և ոչ պակաս քան մի միլիոն ռուբլի: Սակայն այդ «կենսատուն» նրան չատ թանգ նստեց, երբ որ Պետերբուրգի Գրեոեր քաղաքապետի վրա արած վորձերը կենսատուութեանը հակառակ հետեանքներ ունեցան: Գաշկովսկին բանտարկւելուց վետոյ չալտնում է իւր կենսարար

դեղի բաղադրութեան մասերը, և իրաւի ալդ դեղի «դիւթական» մասերը են՝ վաղելին, բորակ և ջուր—ամենն էլ անմեծ և գրոշանոց բաներ:

Ամենայն դէպքում Գաշկովսկու հունարը պէտք է ժամանակակից fin du siècle համարել. սրսկումներ Պաստեօրի, Կոխի և Ինչո՛ւ Գուշկովսկուն էլ չը լինի:

*
* *

Հնդկաստանից Պարոկաստան և Պարսկաստանից Բաքու և ամ, բոլջ Կովկասը ընկած խոլերան մեծ կոտորածներ արեց այս ամառւա-ամիսները և սարսափահար ժողովուրդը անմուռնչ կերպով տանում էր այդ ահաւոր աղէտը:

Կովկասից Ռուսաստան անցնելով, ուր ժողովուրդը դեռ նոր էր սկսել շունչ քաշել, ազատւելով սովի ճանկերից—խոլերան առաջ բերեց անկարգութիւնների մի ամբողջ շարք, անկարգութիւնների, որոնք լիա-պէս վկայում են ուրա ամբոխի խաւարամտութիւնը և կատարեալ տղի տուրբիւնը:

Ի թիւս շատ շատերի ամբոխի գազան կատաղութեանը Աստրախա-նում զոհ գնաց «Ուխտ» մականունով հաջ մէկը. «Ուխտը» փորձ էր փորձել ¹⁾ ետ կանգնել տալ մոլորած ամբոխին իւր գազանալին մտա-դրութիւններից: Այդ «Ուխտը» ալրւեց: Խօսք չը կալ որ դատաստանը հարկ ու սլառչած դատաւճիռ կը կալային մեղադրեալների դէմ:

Ֆ.

¹⁾ „Кавказ“ № 186.

ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆԵԱՆ ՔՐՈՆԻԿ

Դանեմարկայի թագաւորական զուգի պսակադրութեան ոսկի վիճամեակը: Դանեմարկայի աջակողմեանները և ձախակողմեանները: Լեհներ և Լստրոուպը: Լոմբրոգոն Զոլայի «Մարդ գաղանի» մասին: Լոմբրոգոն Մոսկովայի հիւանդութեան առիթով: «Գիտէի ընկերութեան» տօնախմբութիւնը և Հելմհոլցի ճառերը: Ֆրիդրիխ Բոդենշտեդտի մահը: Վիկտորիա համաշխարհային ցուցահանդէսը: Դրամի խնդիրը Աւստրիա-Նոնգաւրիայում: Արծաթի առատութիւնը և սրա գնի ընկնելը: Ֆրանսիական ադգալին բանկը: Փողի առհարիւրը 1891 թ.: Ֆրանսիայի ազգաբնակչութեան նւազումը: Ծովապետ ակադեմիկոս Գրաւիեռլի մահը: Էրնեստ Լաւիսսը նոր ակադեմիկոս: Ալֆ. Գրեւեն կարիկատուրիստը: Պարիզի սալոնները և Զախարեանի նկարները: Ֆրանսիական ամսագրերի վարքերից: «Խաղաղութեան դաշնակցութեան» ճիւղերը: Անգլիական կիանքից:

Դանեմարկայի Քրիստիան IX-ի և Լուիզա թագուհու պսակադրութեան ոսկի վիճամեակը տօնուում էր մալիս ամսին: Փոքրիկ Դանեմարկը չնորհիւ իւր թագաւորի ինամական մեծ կապերին եւրոպական շատ տէրութիւնների հետ՝ ամենքի ուշադրութիւնը գրաւել էր մալիս ամսին:

Դանեմարկայի ներկայումս 74 տարեկան թագաւորի մեծ աղջիկը, Ալեքսանդրան 1863 թ. մարդու է դնացել Անգլիայի թագաժառանգին՝ Ուէլսի իշխանին, երկրորդը՝ Գաբմարան 1866-ին Ռուսաստանի թագուհին է, երրորդը՝ Թիրան (Thyra) 1878-ից Կոնստանդնուպոլսի ամուսինն է (Կոմս Կոնստանդնուպոլսի 1866 թւականին Պրուսիայի հետ միացրած Նախկին Հաննովերի թագաւորութեան թագաժառանգն էր): Քրիստիան թագաւորի որդիներից Գէորգը Յոնաստանի թագաւոր է, Վոլդեմարը՝ որ ամուսնացած է ֆրանսիացի իշխանազն Օրլէանեան Մարիամի հետ և որին առաջարկւել էր Բուլղարիայի իշխանական թագը (Ալ. Բատտենբերգից ցնոյ)—բայց որից նա հրաժարւեց (և գուցէ հէնց այդ պատճառով ռուսաց կայսեր ամենասիրելին դառաւ), և վերջապէս Դանեմարկի թագաժառանգը՝ Ֆրեդերիկը, որ իրան պահում է հօր պէս շատ համեստ, մասնակցում է դանիացի գիտնականների աշխատութիւններին և դասախօսութիւն անում հասարակ պրոֆեսորի պէս:

Ոսկի լիանամակի տօները շատ չքեղ էին. անվերջ էին ընդունելու թիւնները, ուղերձները, պատկները և այլն:

Տօնախմբութիւնը միանգամայն ժողովրդական էր, քանի որ թագաւորը իւր գերդաստանով մեծ ժողովրդականութիւն է վաշելում Գանեմարկայում: 1864 թ. չարաբաստիկ պատերազմից լետու, երբ Գերմանիան իրեց 3 ճահանգ Գանեմարկայից—այս վերջինի համակրութիւնները անցան դէպի Ֆրանսիան. գերմանական ազդեցութիւնը տեղի տւեց Ֆրանսիականին. Ֆրանսերէն լեզուն, Ֆրանսիական գրականութիւնը, Ֆրանսիական արդիւնաբերութիւնը և արդիւնագործութիւնը ազատ և սիրալիք մուտք գտան Գանեմարկայի մէջ:

1870 թ. պատերազմի չափարարութեան լուրը մեծ ոգևորութեամբ և մեծ չղտերով ընդունւեց Գանեմարկայում:

Բացարձակ չէզոքութիւն, թէ զինուորած չէզոքութիւն—ահա ահուհետե Գանեմարկայի քաղաքականութեան հիմնաքարերը: Սև Գանեմարկայի ներկալ արտաքին գործերի ղեկավարները անդադար կրկնում են Գանեմարկայի իշխանազն Համլէտի խօսքերը՝ «լինել թէ չը լինել»—սրանց վրա աւելացնելով «չէզոք» բառը:

Այդ խնդիրը Գանեմարկայի համար իրաւ որ կեանքի և մահու խնդիր է:

Ներկալ կառավարութիւնը՝ զինւած չէզոքութեան կողմն է. ուստի Կոպէնհագէն մալքաքաղաքը իբրև մի զինւորական նաւատեղի (որի նմանը Գերմանիան չունի Բալտիկ ծովի եզերքում)—ամրացնում է շատ զօրեղ կերպով և մեծ խնամքներով: Այն ինչ ձախակողմեանները, հակառակ աջակողմեան արիստոկրատիայի, զինւած չէզոքութիւնը համարում են Գանեմարկայի համար վտանգատու: Չարմանալին աչն է որ ձախակողմեանները աջակողմեաններից շատ են, դոցա թւում են Բրանդէսը, փիլիսոփայ Hocjdning'ը և Գանիալի ժամանակակից բոլոր առաջնակարգ գրողները, «եւրոպացիները» ինչպէս որ կոչում են այս տեղ առաջադիմականներին, աչնուամենայնիւ կառավարութիւնը գտնւում է աջակողմեանների ձեռքում, որովհետև ժողովրդական Քրիստիան թագաւորը արիստոկրատիայի՝ զինւած չէզոքութեան՝ կողմն է՝ անկարող լինելով մոռանալ 1864 իւր պարտութիւնը և 3 ճահանգների կորուստը: Ներկալ արտաքին գործերի մինիստրն է Ուոգենհօրն Լեհնը: Բաց աչն մարդը՝ որ իսկապէս կառավարում է Գանեմարկը—է Էստրուպը (Estrup), մինիստրների խորհրդի նախագահը, որի մասին վկայում են թէ առաջին եռանդոտ հաստատամիտ մարդն է ամբողջ թագաւորութեան մէջ:

Ամեն անգամ երբ ռուսաց թագաւորը աչցելում է իւր ընտանիքի հետ Գանեմարկը—նա հաստատւում է Կոպէնհագենին կից եղած Fredensborg'ում (Խաղաղակերտ) և որսի գնում Վոլդեմար իշխանի հետ թագաւորապատկան Լիպ (Lip) կոչւած անտառները:

Գիտնական կազմի թագաւորական զուգը շատ պարզ կեանք է վարում և հէնց այդ պատճառով շատ լարւած է իւր ժողովրդից:

Գիտնական Չեզարէ Լամբրոզօն էլի մի գիրք է պատրաստում. Les applications de l'Anthropologie Criminelle «Աիրարկութիւն ոճրագործական մարդարանութեան» վերնագրով: Այդ աշխատասիրութեան մի պրակը տպւած է մի ֆրանսիական ամսաթերթում¹⁾ և նւիրւած Լմ. Զոլալի «Մարդ-դադան» ռոմանին:

Միանգամայն համակրելով Զոլալի սկզբունքին՝ իւր վէպերին հիմք ծառայեցնել զիտութիւնը, և խոստովանելով իսկ որ «միմիա՛ն Զոլալի, Գոտտեվոլու և Տոլստոյի գրածներն են որ նրան տալիս են մի նոր գամմա²⁾ վերջին 25-ամեայ գրականութեան միակերպութեան մէջ» — ալս ամենը խոստովանելով հանդերձ — Լամբրոզօն մի քանի սխալներ է գտնում Զոլալի վիշեակ ռոմանում — սխալներ գիտութեան տեսակէտից: Օրինակի համար թէ այս ինչ ոճրագործը (Լմիլ Զոլալի ռոմանում) ալսպէս չը պիտի ոճիր գործէր, կին չը պիտի սիրէր, և ալլն: Չենք մտնում մանրամասնութիւններին մէջ — ալ շատանում ենք իրողութիւնը արձանագրելով: Ժամանակակից ռոմանը քննադատւում է ոչ միայն հասարակ կրթականի, մի գրականագէտի, մի վիպասանի ձեռքով, ալ և մի գիտնականի, հոգեկան հիւանդութիւնները բժշկ գիտնականի ձեռքով:

Նոյն անխոնջ գիտնական Լամբրոզօն, խօսելով Գիւլի դը Մոպասանի տկարութեան առիթով լօղւած է նւիրել հանճարի ուժաթափութեանը³⁾:

Նա նորից պնդում է իւր այն տեսակէտը թէ հանճարը աւելի շատ է ենթակալ ալսասեւած ջղալին հիւանդութեան (la névrose dégénérative), մի տեսակէտ որ ինքը փաստաբանել է իւր «Հանճարեղ մարդը» գրքի մէջ և որ, իւր ասելով, իրանից առաջ չպտնել են Արխտոտեղը, ապա Գիլլոն, Տէնը, դ'Ալամբեռը և ալլն:

«Վերնոտութիւնը և ջղալին ու անմիտ բնականութիւնը, ասում է Լամբրոզօն, որ շատ չաճախ պատահում են հանճարեղ մարդկանց մօտ — ոչ միայն ուժասպառութեան արդիւնք չեն, ալ և կազմում են մասը ոգևորութեան և ամենահանճարեղ մի երկի բովանդակութեան. ալս է պատճառը որ սրանց ուսումնասիրելիս մարդ չի իմանում թէ ով է ում տիրապետում՝ հանճարը խենթութեանը թէ խենթութիւնը հանճարին»:

¹⁾ Revue des Revues. Յունիս:

²⁾ Гамма — երաժշտութեան եօթը գլխաւոր ձայների աստիճանները: Ալս դէպքում. եղանակ, ներդաշնակութիւն, տոն, նորութիւն:

³⁾ Nouvelle Revue 1892 № 6. „De l'épuisement dans le génie“.

⁴⁾ Խելագար, խենթ, անմիտ:

Այս ասելով Լոմբրոզոն մասնանիչ է անում Գոստոնսկու, Իբսենի և Շեքսպիրի մի քանի գրառքներին: «Խակական հանճարների մօտ նկատուում է միանգամաճ հակառակ երևույթ. դա երկարակեցութիւնն է. 143 ստուգած դէպքերիցս 134-ը այս տեսակի էին: Միկել Անջելօն, Պետրարկը մեռան 90 տարեկան, Հոբբսը 92, Տիցիանը 99, Վոլտերը, Տալէյրանը, Բենթամին Ֆրանկլինը—84, Նիուտոնը 85 տարեկան հասակում: Եւ իզուր են խրտնում վերջապէս, ասում է Լոմբրոզօն, «տարասեւ» կամ «ալլասեւ»¹⁾ ածականներից. հոգեբանութեան և կենդանաբանութեան գիտութիւնները ալլասեւելը չեն հասկանում միմիայն վատ մտքով, այլ և լաւ. ախպէս՝ չորքոտանիները—կապիկները ունին մի ամբողջ օրդան՝ սոչ և զընդերք, որ մենք կորցրել ենք մտաւոր գերադանցութիւն ձեռք բերելու համար:

Հսկաները՝ հսկաչաձև մարմնի մասերի հետ օժտած են թույլ և ամուլ խելքով. նոյն կերպով մաքի հսկաները ալլասեւելուն և ջղալին հիւանդութեան են սլարտական իրանց հանճարի միծ զօրութիւնը:

Լոմբրոզօն սակայն չի ուրանում որ և հանճարեղ մարդիկ կարող են ուժաթափութեան օրինակներ ներկայացնել. բայց այդ օրինակները բացառութիւններ են ըստ Լոմբրոզօի և զանազանում են հասարակ ջղալին հիւանդութիւնների և երևութիւններից:

Կլոպշտոկը և Տասսօն անկարող էին բացատրել իրանց ոտանաւորների իմաստը:

Նրբեմն հանճարեղ մարդիկ քիչ թէ չատ երկար ժամանակով անճանաչելի էին դառնում իրանց տարօրինակութեամբ. Գարլինը նստում էր ծառերի արմատներին և ջուլթակ ածում, Շատոբրիանը հաւատացնում էր որ Նապոլէոն I մեծ չաղթող էր, բայց ողորմիլի գեներալ և աշն:

Գեօտէի «Պատուաթի» երկրորդ մասը իւր սրական արժանաւորութեամբ օրինակ է հեղինակի ծերութեան արդիւնքի:

Իտալիայի համար կազմած վիճակագրական թւերից երևում է որ 1 միլիոն հոգու վրա ինքնասպանութիւն գործած են լինում 619 զրականագէտներ, 36 համալներ և 80 արհեստաւորներ:

Նոյնը ներկայացնում է և իսկադարութիւնը:

Ֆրանսիայի համար կազմած վիճակագրական թւերը վկայում են որ 1 իսկադար ընկնում է 104 արտիստի, 119 փաստաբանի, 280 գրականագէտի, 253 բժշկի, 723 գործակատարի, 5.487 բանկիրի, 18.819 հողագործի:

«Այս երևութիւնները ապացուցանում են la scorie հիւանդութիւնը, մինչդեռ բանդագուշանքը և վերնոտութիւնը կազմում են հանճարի կորիզը և աղբիւրը, որոնք հասցնում են նրան դէպի գաղաթնակէտը և աշնտեղից

¹⁾ Dégénéré.

գահաւիժւում կամ քիչ ու երկար ժամանակով և կամ ծերութեան հասակում:

Աւելացնենք որ Գիւլի դը Մոպասանը ալիւմ 42 տարեկան է և որ գրեթէ չլուս չկալ որ նրա մտաւոր աշխարհը վերականգնեցնել կարողանան: Յաւել կարելի է միայն որ ալիւ րէալիստ գրողը, ալիւ ամենահամակրելին Փրանսիացի լումանիստներից, Գիւլտաւ Ֆլուբերի ալիւ աշակերտը, ալիւ ճշգրիտ նկարիչը—ալիւպիսի աննախանձելի դրութեան հասաւ: Նրա ընկերները ջանքեր չեն խնայում նրան բժշկելու համար:

— Գեօտէի ընկերութիւնը, որի անդամների թիւը հասնում է երեք հազարի, կատարեց իւր տարեկան տօնախմբութիւնը չունիս 10 Վէյմար քաղաքում:

Սկզբում տեղի ունեցաւ պաշտօնական նիստը, ապա ճաշը և ապա ներկայացումը:

Այս տարւալ տօնախմբութիւնը սովորականից աւելի փալլուն էր, քանի որ Գեօտէի փառաբանողը այս անգամ էր հռչակաւոր գերմանացի Ֆիզիկոս բնագէտ Հելմհոլցը: Իւր երկար ճառում երեւելի գիտնականը խօսում էր Գեօտէի՝ ապագայ գիտական գիւտերի նախազգացումների մասին: Եւ իրաւ, մեծ բանաստեղծի հռչակ վալեւելուց առաջ Գեօտէն բնագէտ էր, նա առաջինը եղաւ որ հաստատում էր որ բոլսի տերեւը, ընծիւղը կոթը, բաժակը (ծաղկի), որձաները ¹⁾ և իզանները ²⁾ այս զանազան կերպարանքների տակ—կազմւած են միևնույն ձեռով և նույն մասնիկներից և որ գրանք կարող են փոխել մի կերպարանքից միւսը,—և այս ամենը նույն երևույթի նման, որով մարդու և կապկի ձեռքերը փոխւել են միւս կենդանիների մօտ ձիրանաւոր թաթերի, սմբակաւոր և կճղակաւոր ոտների, թչուռների թևերի—որոնք իրար նման են իրանց չօղւածքով, դիրքով և կոճղի—մարմնի հետ զանգւելովը:

Այսպէս ուրեմն Դարւինի կարապետը Լամարկի և ուրիշների հետ նաև Գեօտէն է հանդիսանում:

Բնագիտութեան միւս ձիւղերում Գեօտէն չաջողութիւն չունեցաւ շնորհիւ գործիքների անկատարեւագործ դրութեան. այսպէս Գեօտէն պընդում էր որ սպիտակ գոյնը պարզ և հասարակ (ոչ բարդ) գոյն է, մինչդեռ միւս գոյները իւր թէ սրա թանձրացումներն են (atténuation): Յալտնի է սակաւն որ հատւածակողմի (որթաթա) շնորհիւ ապացուցեց որ սպիտակ գոյնը ամենաբարդն է և կազմւած է բոլոր միւս գոյներից:

¹⁾ Որձալ—ծաղկի արու գործարան:

²⁾ Իզալ—ծաղկի էգ գործարան:

ձաշի ժամանակ Հելֆոլցը ի թիւա ապոց ասաց որ «ինքը ուրախ է որ կարողացաւ մի քանի ժամ խել մալրաքաղաքի տեղապն կեանքից և անցնել Վեմարում, այդ աղմկազուրկ քաղաքում, ուր պահպանուած է դեռ երկրպագութիւնը գէպի գերմանական մեծ բանաստեղծները և ուր իբրեւնը Տոլստոյի հետ դեռ չեն համարուած կարապետներ նոր մեսխալի:

Երեկոյեան Ներկայացուցան Գեօտէի հարիւր տարի չը խաղացած «Die Vögel և Bürgengeneral» պիեսները:

Յիշցնենք ընթերցողին Գեօտէի արտասանած խօսքերը 1792 թ. սեպտեմբերի 20-ի երեկոյեան Վալմիի ռմբակոծութիւնից յետոյ, որ նա արտասանել է գիմիով գերմանացի սպաներին. «ալսօրւանից սկսուած է նոր շրջան տիեզերական պատմութեան» — դուք կարող էք ասել, որ դուք Ներկայ էիք այդ բոլորին»: Վալմիի մօտ Ֆրանսիական չեղափոխական նոր կառավարութիւնը չաղթեց օտար դաշնակից զօրքերին:

— Անցեալ ապրիլի 19 վախճանեց Ֆրիդրիխ Բոլենշտեդտը:

Նա ծնւել է 1819 թ., նա ուսումնասիրել է լեզուագիտութիւնը Գեօտտինգենում, Միւնխենում և Բերլինում: 22 տարեկան նա հրաւիրւեց Մոսկւա իշխան Գալլիցինի որդոց մօտ իբրեւ դաստիարակ: Նա առիթ ունեցաւ, այսպիսով, սովորելու սլաւոնական լեզուները:

1844-ից առաջ նա արդէն թարգմանութիւններ ունէր Պուշկինից և Լերմոնտովից, երբ հրաւիրւեց Թիֆլիս իբր ուսուցիչ գերմաներէն լեզւի: Նա ծանօթացաւ ալստեղ Միրզա Շաֆֆիի հետ և ուսումնասիրեց արեւելեան, գլխաւորապէս պարսկ գրականութիւնը: Նա վերադարձաւ իւր հայրենիքը Փոքր-Ասիայի միջով հետը տանելով սպաւորութիւնների ահագին մի պաշար, որոնցից նա օգտուեց (1851) իրան հռչակած գրքի համար «Միրզա Շաֆֆիի երգերը» վերնագրով: Այս գիրքը թարգմանւել է թէ եւրոպական լեզուների և թէ թաթարերէնի (tartare) և եբրայերէնի: Այնուհետեւ նա հրատարակել է «1001 գիշերներ Արեւելքում», «Շիրազի երգիչները» և ալլն:

1858—1866 թ. նա դասախօսում էր սլաւոնական լեզուները և չինացիական գրականութիւնը Միւնխէնի համալսարանում: Այս միջոցին են վերաբերում նրա ուսումնասիրութիւնները և թարգմանութիւնները Շեքսպիրից:

1866—1873 նա կառավարել էր Մեյնինգեն դքսի կողմից նշանակւած՝ նրա նշանաւոր թատրոնը: Ի վերջոյ դուքսը նրան ազնականի կոչում տուց: Նա շատ ճանապարհորդութիւններ է արել, նա գնաց Միացեալ Նահանգները և դասախօսութիւններ արաւ զանազան քաղաքներում:

1880 նա հիմնեց Բերլինում Tägliche Rundschau օրաթերթը: Առաջնակարգ բանաստեղծ չը լինելով հանդերձ—Բոլենշտեդտը լալտնի է իբրեւ կեանքի, դարձան, երիտասարդութեան սիրահար երգիչ: Առանին կեանքի մէջ նա շատ ուրախ զրուցող էր, զարմախօսութիւնների մեծ պաշարով:

Իւր ամբողջ կեանքում ոչ մի անշարժութեան չը պատահելով—նա մնաց շարունակ լաւատես—օպտիմիստ: Մինչդեռ նրա լուրջ գրած քննորդ հաւանութիւն էին գտնում հմուտ գրականագէտների կողմից—արեւելեան կեանքից գրած «Միրզա Շաֆիի երգեր»ն էին որ չափաւորութեամբ էին կլանւում միջնակարգ դերմանացի ընթերցողներին, և իրաւ «Միրզա Շաֆիի երգերը» 33 տարեալ ընթացքում (1851—1884) լոյս էին տեսել 123 տպագրութեամբ:

Հալ ընթերցողին չափնի կը լինի արդէն լրագրերից վիճանալի միջադաշին թատրոնական և երաժշտական ցուցահանդիսի մասին: Դա առաջինն է իւր տեսակում և հետաքրքրական վերին աստիճանի: Յուցահանդէսը բաժանւած է զանազան մասերի: Առաջին մասը, ազգագրականը՝ նւիրւած է քաղաքակրթութեան չենթարկւած ազգերի երաժշտութեան, պարին և թատրոնին զանազան ցեղերի մէջ. թուրքերը, չինացիները, հնդկացիները, աւստրիալիացիք և աֆրիկացիք ներկայացւած են ալլտեղ բաւականաչափ:

Մի ուրիշ մաս կազմում է երաժշտութեան պատմութիւնը դարերի ընթացքում, ուր երևում է ամենալն մի երաժշտական գործիքի չափնւելը և կատարելագործւելը: Այդ բաժնում կան սենեակներ, որոնք նմանւելու չափով ընդօրինակում են առտնին կեանքը զանազան երաժշտական հսկաների, ինչպիսիք են Բախ՝ Մոցարտ, Բեթհովեն, Շուբերտ, Շուման և այլն, իսկ վաղների համար չտեղացրած է մի ամբողջ տնակ:

Գերմանական դրամատիկական գրականութեան զարկացումը ներկայացւած է ժամակադրական մանրամասնութեամբ:

Գերմանիայի և Աւստրիայի գրեթէ բոլոր թատրոնները ցուցադրած են իրանց զարգացման գլխաւոր պերիօդները, պատկերները նշանաւոր դերասանների, սրանց հազուադէպ և այլն:

Նույն կերպով ներկայացւած են և օտար թատրոնները: Անգլիան, Ֆրանսիան, Իտալիան, Իսպանիան, Բելգիան և Նոյն իսկ լեհաստանը—ուղարկել են ալն ամենըինչ որ ուղղակի կամ անուղղակի չարաբերութիւն ունի իրանց թատրոնի հետ:

Յուցահանդէսը կամեցել է տեսականի հետ կապել նաև գործնականը: Այդ պատճառով նա կառուցել է մի օրինակելի թատրոնական դահլիճ՝ Ֆելդէր և Հելմէր ճարտարապետների նախագծերի համեմատ 1653 հողու համար: Մալիս ամսից սկսած մինչև սեպտեմբերի վերջը ալլտեղ ներկայացումներ կը տան եւրոպական բոլոր նշանաւոր թատրոնական խմբերը թւով 17: Անհետաքրքիր չէ առաջ բերել այդ ցուցակը քանի որ դա իւր տեսակի մէջ եզակի մի բան է:

7—23 մալիս: Գերման. թատ. Բերլինից, կառավ. Ադոլֆ Լ'առնստ:

- 24—31 » Ֆրանսիական » Պարիզից » Ժիւլ Կլարետի:
 1—8 լունիա: Չեխական » Պրագից » Ադոլֆ Սուբերտ:
 1—14 լուլիս: Բալեաներ:
 30 լուլիսից—14 օգոստ. Տիրուական թատր. կառ. Անդրէաս Հոֆեր:
 15—24 օգոստ. օպերետկա Պարիզից մասնակց. օր. Ժան Գրանդէ:
 24—31 օգոստ. Հունգարական թատր.
 10—4 սեպտեմբ. Լեհական թատր.
 5—15 » Դոդէի Arlésienne'ը գերման. խմբով կատարւած:
 15—30 » Իտալական օպերա կառ. Sonzogno:

Դրամատիկական գրականութիւնից դասախօսութիւններ անելու հրաւիրւած են, ի միջի սալոց, նաև Ֆրանսիակ Արսես'ը, Ժիւլ Լըմատրը և Բրիւնըրտիւռը, որոնք չափանի ֆրանսիական կրթականներ են:

Երաժշտական դահլիճում տուող կոնցերտները լինելու են նմանապէս բազմակողմանի և հետաքրքրական: Մերալիսներից թերևս մասնակցէին Կարա-Մուրզան և Շահլամեանը, եթէ խղերան չը խանդարէր:

Երաժշտական բաժնում կալ նաև հաշկականը՝ ուր ի տես են դրւած 23 հին և նոր տպագիր և ձեռագիր մատենաներ հոգեորական երգեցողութեան վերաբերակ:

—Դրամի ինդիրը հերթական խնդիրներից մէկն է Աւստրիա-Ունգարիայի համար: Յատկապէս այս գործի համար կազմած չանձնաժողովը եկել է հետեւեալ եզրակացութիւններին: Իբրև նոր դրամական միւսուր ¹⁾ ընդունել է կիսաֆլորինը կամ կրոնէ (Krone, որ բառացի նշանակում է թագ). կրոնը բաժանւած է 100 հելլերի: Մի կիլոգրամ ոսկուց պիտի թափւի 184 հատ 20 կրոնանոց դրամ, կամ 368 հատ 10 կրոնանոց: Այսպիսով 1 կրոնը կարժենայ 1 ֆր. ու հինգ սանտիմ ֆրանսիական փողով: 20 կրոնանոց դրամի քաշը պիտի լինի 6,097 գրամ ոսկի:

Այժմ երբ Աւստրիան և Հունգարիան կամենում են աւսպիսով իրար հետ ունեցած համաձայնութեան պայմանի զօրութեամբ ոչնչացնել թուլթ փողի չըջառնութիւնը և իբրև գլխաւոր և միակ դրամական միւսուր ընդունել ոսկի դրամը—հարց է առաջ գալիս՝ արդեօք Անգլիան դրամի տալանալ չի ունենալ, եթէ Աւստրիա-Հունգարիան կամենալու լինի Անգլիայից ձեռք բերել 500—600 միլիօն ֆրանկի ոսկի:

Անգլիական բանկը միակն է որ ոսկու պահեստ չի ունենում, ալ նալւած դրամական շուկային՝ բարձրացնում կամ ցածացնում է փողի տուկոսը: Մինչդեռ Ֆրանսիան, Գերմանիան, Ռուսաստանը ոսկու անձեռնմխելի պահեստներ ունին և թուլ չեն տալ որ ալդ ոսկիները իրանցից

¹⁾ Դրամական միւսուրը (единица монеты, unité monétaire) մի երկրի հիմնական դրամն է. Ռուսիայում դրամական միւսուրը ռուբլին է, Ֆրանսիայում ֆրանկը, Գերմանիայում մարկը:

դուրս տարւեն: Վերին աստիճանի հետաքրքրական է ալս խնդրի հետ միաժամանակ տեսնել՝ թէ ինչպէս է փոփոխուել անցեալ 91 թ. փողի տոկոսը զանազան եւրոպական պետութիւնների մէջ:

Լոնդոնում անցեալ 1891 թ. զեղջի առհարիւրը (տոկոսը, պրոցենտ) շատ փոփոխական է եղել՝ առհազն $2\frac{1}{2}\%$, առ առաւելն 5% , միջին թւով $3,35\%$:

Բերլինում՝ միջին թւով $3,80\%$ էր: Յունար ամսին հասել էր $5\frac{1}{2}\%$, իսկ տարւալ վերջին 8 ամիսները անփոփոխ 4% վրա էր:

Վիեննայում՝ միջին թւով էր $4,40\%$: Տարւալ սկզբի 7 ամիսները 4% , վերջի ամիսները 5% :

Պետերբուրգում՝ միջին թւով էր $4,88\%$: Տարւալ մեծ մասը $4\frac{1}{2}\%$ էր, վերջին երեք ամիսներին հասել էր 6% , իբր թէ սովի պատճառով: Հռոմում՝ միջին թւով $5,78\%$. առաջին 8 ամիսները 6% , վերջին չորսը $5\frac{1}{2}\%$:

Բրիւսել՝ ամբողջ տարի 3% :

Ամստերդամ՝ տարւալ տասն ամիսը 3% , չունարին 4% և փետրւարին $3\frac{1}{2}\%$:

Մադրիդ՝ անփոփոխ 4% :

Պարիզ՝ նոյնպէս անփոփոխ 3% :

Մեծ գին զննելով ցածր և անփոփոխ տոկոսին ¹⁾ արդիւնադործութեան համար, ֆրանսիացի մի ամսագիր ֆրանսիական տոկոսի ամենացածր և անփոփոխ լինելը՝ վերագրում է «Banque de France» բանկի կազմակերպութեան:

Յիշեալ բանկը ունի իբր մետաղական պահեստ (encaisse métallique)՝ 2.690 միլիոն ֆրանկ ²⁾ Ալս, իւր նմանը չունեցող, պահեստն է պատճառ ֆրանսիական ցածր տոկոսի: Նկատելու է որ եռապետեան դաշնակցութեան (Գերմանիա, Աւստրիա-Հունգարիա և Իտալիա) պահեստը աւել չէ քան 2.320 միլ. ֆր.: Ֆրանսիացիք ըմբռնել են չիչեալ հանդամանքի ճշմարտութիւնը և 1882 թւից աւելացրել են իրանց բանկի պահեստը 800 միլիոնով:

Բացի վերոյիշեալ բարիքից՝ պետական բանկի մետաղական պահեստից

¹⁾ Ալս հանդամանքը շատ նշանաւոր է. փողի տոկոսի 3-ից 4, 4-ից 5, 5-ից 6 փոփոխութեան մէջ — ֆրանսիացիք ղժարութիւններ են տեսնում արդիւնադործութեան համար, մինչդեռ Ռուսաստանի արդիւնադործութիւնը, բացի աղ չնչին, աննշան անլարմարութիւնից, դործ ունի և կուրսի հետ, որ անհամեմատ մեծ ղժարութիւններ է պատճառում: Աւ իրաւ կուրսը 1—2—3%-ով է ցածանում և աւելանում մի օրւալ մէջ, իսկ տարւալ ընթացքում զանազանութիւնը կարող է հասնել 10% և շատ աւելի:

²⁾ 1417 միլիոն սոլի և 1272 միլ. աբժաթ:

կարող է օգտուել փոխառաքար և տէրութիւնը արտաքուէ կարգի հանգամանքներում: «Յրանսխալի բանկը» մեծ ծառայութիւն արաւ տէրութեան՝ փոխ տալով 1870—1871—1872 թւականներին առաջ զեղջի տոկոսով, ապա 3⁰/₀ և ապա 4⁰/₀, մինչդեռ Մորգանի անունով փոխառութիւնը արւած էր 7¹/₄⁰/₀, պարտքաշէջը հաշւի չառած:

Եւ եթէ այսօրուայ օրս Աւստրիան ձեռնամուխ է եղել իւր դրամահատական սխտեմին՝ հիմնապատճառներեց մէկը հէնց դա է,—ուրեք երեւալ պատրաստի մետաղական պահեստ—պատերազմական արտաքուէ զիպւածներում օգտուել կարողանալու համար:

—Իրանց մետաղական դրամների սխտեմով, Եւրոպան և Ամերիկան բաժանում են՝ մի-մետաղականների և երկ-մետաղականների: Մի-մետաղականների դրամական սխտեմի հիմքը կազմում է ոսկին, իսկ երկ-մետաղականներինը՝ արծաթն ու ոսկին: Ոչժը ոսկու կողմն է և այդ նրանից է որ արծաթի արժէքը շատ է փոփոխուում, ոսկունը աւելի անփոփոխ է, հետևապէս արծաթ դրամը չի համապատասխանում շուկայում ծախուող արծաթ ապրանքի արժողութեանը: Այսպէս օրինակ աճն արծաթը, որ իբրև դրամ, ուրեմն լոկ անունով, 60²/₈ պենս արժէք ունի, և որ մի ժամանակ, իրօք այդքան արժէք ունէր, նույն շափսով արծաթը շուկաներում էր լուծար ամիսներին 1885 թ.—49¹¹/₁₆ պենս, 1886—34³/₄ պենս, 1888-ին—44³/₈, 1889 թ.—42¹/₄, 1890 թ.—53, 1891-ին—մօտ 40 և այժմ 39¹/₈ պենս:

Սրա պատճառներն են՝

- 1) Արծաթի հանքերի մեծաքանակ արտադրութիւնը,
- 2) Նախապատուութիւնը՝ որ տրւում է առևտրի մէջ՝ ոսկուն:
- 3) Արծաթ դրամների վերացնելը մի քանի երկրներում:

Բացատրենք աւելի մանրամասն, օգտուելով տասը տարի սրանից առաջ պ. Գոչենի (նախկին անգլիական ֆինանսների մինիստր) լանճնաժողովի կողմից արած հաշիւներից և նորագոյն տեղեկութիւններից, աճն է պ. Leech'ի ցուցմունքներից:

1873 թ.	արծաթի արտադրութիւնն էր	63.267.000	ունց
1880	»	»	» 74.791.000 »
1885	»	»	» 91.652.000 »
1888	»	»	» 108.827.000 »
1889	»	»	» 122.731.000 »
1890	»	»	» 132.833.000 »

Այս թւերը պարզօրէն ցոյց են տալիս թէ ինչ արագ քալելով է առաջ գնացել արծաթի արտադրութիւնը, և դեռ զարմանալ պէտք է որ, 1885 թ. արտադրութիւնը 91.652.000 լինելով, արծաթի գինը էր 49¹¹/₁₆, իսկ 1889—122.731.000 ունց վինելով աւսինքն մի երրորդով աւելի քան

85 թ.) գինն էր 42¹/₄։ Եւ ահա այն վախճը որ եթէ արծաթի արդիւնաբերութեան աճելը չարունակւի՝ նրա գինը բոլորովին կընկնի, մինչդեռ փափոխի է որ դրամի համար հարկատու են աշխարհի մետաղներ, որոնց գները անփոփոխական կամ գոնէ քիչ փոփոխական են։

Արծաթի գնի ընկնելուն նպաստել է Գերմանիան, որ 1873—1874 թ. վերացնելով շրջանառութիւնից իւր արծաթի դրամները և նրանց փոխարինելով նիկէլի խառնուրդով, վաւր պցեց արծաթի գինը 6—7%։ Բանը նրանումն է որ սրանով Գերմանիան կրկնակի վնասեց արծաթին. մի կողմից նա իւր ունեցած դրամները ծախելով ուրիշ մետաղով փոխարինեց, և միւս կողմից նա ալ ևս արծաթի գնող չէ, մինչդեռ արծաթի, ինչպէս ամեն մի ապրանքի, գինը բարձր կը լինի՝ եթէ պահանջը առաջարկութիւնից աւելի լինի և ընդհակառակն։ Այս է պատճառը որ արծաթի գնի ընկնելը մեծ մտատանջութիւն է պատճառում այն պետութիւններին, որոնք երկմետաղական դրամի սխտեմ են մտցրել, ինչպէս Ամերիկայի Միացեալ-Նահանգները և Ֆրանսիան, և սա է պատճառը որ ամենից շատ հետաքրքրւածը՝ Ամերիկան՝ մի ժողով է կազմում հրաւիրելով ևւրոպական պետութիւններին պատգամաւորներին մի դրամական կոնգրէսի։

—1890 թւականը մի արտասովոր և խղճալի տարի էր Ֆրանսիայի համար. վաշխելով քաղաքական խաղութիւն, տնտեսական բարօրութիւն՝ նա ունեցաւ մեծ կորուստ բնակիչների թւում առանց որ և է պատերազմի, սովի, կոտորածի և ալ աղէտի։ 1890 թ. համար ալժմ կան ճիշտ վիճակագրական թւեր մահացութեան և ծնունդների թւի մասին։ Արձանադրւած է 838.019 ծնունդ ընդդէմ 876.505 մահի—ասել է՝ նւազումն 38.446 հոգու Ֆրանսիայի ազգաբնակչութեան թւից։

Այդ ողբալի իրողութիւնը առիթ տւեց երկար վիճաբանութիւնների, շատ փանձնաժողովներ և մասնաժողովներ կազմելու, պատգամաւորների հարցապնդումներին և ալին։

Վերջը մենք կասենք թէ ինչ եզրակացութիւններ և կան ֆրանսիացիք այս իրողութեան առիթով, իսկ ալստեղ դնենք այն համեմատական ցուցակը, որ կողով թւերով ներկայացնում է վերջին 10 տարւալ ծնունդների և մահի դէպքերի թիւը Ֆրանսիայում։

	ծնունդ	մահ	աւելումն կամ նւազումն
1881 թ.	937,000	828,880	+108,200
1882 »	935,500	838,500	+97,000
1883 »	938,000	841,100	+96,800
1884 »	937,700	858,700	+78,000
1885 »	924,500	836,900	+87,600

1886	»	912,800	860,200	+52,600
1887	»	899,300	842,800	+56,500
1888	»	882,600	837,800	+44,700
1889	»	880,509	794,900	+85,600
1890	»	838,000	876,500	-38,400

1889 և 1890 թվականների իսկական թվերը համեմատելիս՝ զանազանութիւնը հաւասար է 124,092, որովհետեւ ոչ միայն 1890 թ. ազգաբնակչութիւնը չի աւելացել 85,600 հոգով, այլ նաև պակասել է մօտ 40 հազար հոգով:

Եւ աչա իրողութիւնը տեղի է ունենում աճելիս մի ժամանակ, երբ եւրոպական միւս ազգաբնակչութիւնների թիւը զգալի կերպով խոչորանում է: Երկու դար առաջ Ֆրանսիայի ազգաբնակչութիւնը կազմում էր Եւրոպայի ազգաբնակչեան 40/100, իսկ ներկայումս միմիայն 13/100. Նկատւած է որ Պարիզը իւր 2¹/₂ միլ. բնակիչներով տալիս է ամենաքիչ երեխա՝ համեմատաբար Ֆրանսիայի բոլոր քաղաքների և գաւառների հետ: Ահա աճն աղիւսակը որը կազմել է բժիշկ Շարլէնը Ֆրանսիայի 400 ընտանիքի համար:

	Ֆրանսիայում	Պարիզում
Երեխայք չունին	20	33
1 երեխալ ունին	24	30
2 » »	22	20
3 » »	15	10
4 » »	9	4
5 » »	5	1
6 » »	3	0.7
8 և աւել ունին	2	0.5

Երեխալ ունենալուց խոռոսափելը—ահա չարիքի իսկական անունը, չարիքի, որը սպառնում է Ֆրանսիային մի քանի տարում թողնել լսկ անցեալի փառաւոր զինողութիւններ:

Վերոյիշեալ հանգամանքը սակայն առաջ է գալիս ոչ թէ ֆրանսիացիների երեխալ չը սիրելուց, այլ աչն հասարակ պատճառով, որ ապրուստը թանգացել է շատ աւելի քան եկամուտը: Այս տնտեսական հանգամանքի վրա պէտք է աւելացնել նաև զինւորական ծառայութեան դրութիւնը: Ֆրանսիացիք չեն կարողանում մոռանալ 1870 թ. կրած ամօթալի պարտութիւնը և ոչ էլ իրանցից խլած երկու ամենագեղեցիկ նահանգները՝ Էլզաս-Լոթարինգիան: Անցել են 20 տարիներ, բայց ֆրանսիացիների ռիսակալութիւնը և վրիժառութեան ցանկութիւնը պահպանւում է վառ կերպով: Այդ է պատճառը, որ 1871—2 թվերից սկսած Ֆրանսիան սկսեց ամենամեծ ուշադրութիւն դարձնել իւր զինւորական ուժերի կազմակեր-

սլովեան և վերանորոգման գործին—գործ, որին նա հաջրենասիրութիւնից նշխարում է ամեն տարի մօտ մի միլիարդ: Նա զինւորական ծառայութիւնը դարձրեց պարտաւորեցուցիչ իւր բոլոր քաղաքացիներին համար,—աֆուհետեւ նա օրէնք դարձրեց 3 տարեալ ծառայութիւնը և ալլը և ալլը, որոնց թիւը մեր նպատակից դուրս է: Մենք ուզում էինք նկատել որ ժողովրդի երկտասարդ ուժերի մի մասի աշխատանքը կորչում է ապարդիւն կերպով Ֆրանսիայի տնտեսութեան համար: Բացի դրանից աղ հանգամանքը կապւում է նաև ազգաբնակչութեան թւի պակասելու հետ:

Պրոֆեսոր Րիշէն (Richet) իւր մի դասախօսութեան մէջ պահանջում էր օրէնք դնել, որ եղբայրը կամ եղբայրն երբ աֆուհոր՝ որ զինւորական ծառայութեան է մտնում՝ ազատ լինեն զինւորական ծառայութիւնից: Այս խելացի առաջարկը դեռ չի ընդունւել պարլամենտի կողմից:

Վերջապէս Պարիզի բժշկական Ակադեմիան լստարարեց իւր վճիռները այս խնդրի վերաբերութեամբ, որոնք են. 1) պակասացնել մեռնող երեխաների թիւը և 2) ծաղկի պատառաստելը պարտաւորեցուցիչ դարձնել: Եւ իրաւ. դեռ մի քանի տարի առաջ, մի պաշտօնական տեղեկագրի համաձայն, Ֆրանսիայում 1 օրականից մինչ 1 տարեկան մեռնող երեխաների թիւը հասնում էր տարին 120,000-ի:

—Անցեալ ապրիլին վախճանւեց զը Լա Գրաւիերը:

Հանգուցեալ ակադեմիկոս Ժիւլիեն զը Լա Գրաւիերը 80 տարեկան էր: Նա աղմիրալ էր 1855 թիւից, բայց չը մասնակցեց Մեկտիկայում եղած պատերազմի կռիւներին: Նապոլեոն III-ի թագումին ներկայ լինելու համար նա խնդրեց էր ներկայացրել և թուլտուլթիւն ստացել իբր նախկին թագաւորի նախկին աղիւտանա: Նա ընտրւած էր ակադեմիկոս իւր՝ գեղեցիկ ոճով գրած պատմական աշխատութիւնների համար. «Յիշողութիւններ աղմիրալի», «Մովլալին պատերազմները հանրապետութեան և կալսերութեան օրերով», «Նախկին նաւատորմի զը», «Ներկայ նաւատորմի զը», «XV և XVI դարերի նաւազնացները», «Հանապարհորդութիւն գէպի Չինաստան»:

—Հանգուցեալ աղմիրալ Գրաւիերի տեղը ակադեմիկոս է ընտրւել պրոֆեսոր Էրնեստ Լաւիւր, մի շատ չորագւած անձնաւորութիւն, որ լստնի է ֆրանսիական գրականութեան մէջ իւր աշխատութիւններով վերաբերեալ Գերմանիայի:

Բեղլիալի համալսարանականներից մի քանիսը զիմել էին Լաւիւրին՝ մի քանի տող խնդրելով իրանց մի հրատարակութեան համար:

Ահա մի քաղաքը նրա նամակ-պատասխանից:

Բեղլիալի համալսարանականներ, զուք իրաւունք ունիք հպարտանալու ձեր հայրենիքով: Մեծ նշանակութիւն ունի ապրել և աֆն էլ ձեզ նման լաւ աղրել. սակաֆն ազգերի համար անհրաժեշտ է սովորական առօրեալ խնդիրներից բարձր խնդիրներով ապրել, որպէս զի աղ աղրել:

ողին չը մարի: Ներկայումս հարկ չը կա՛լ ալ ևս եւրոպական ազգերին ղիմել ղէտի խաչակիր արշաւանքներ, պատրաստուել ձեր ազատութեան համար կամ ձեռք բերել ձեր անկախութիւնը: Բայց մեր դարը աւելի բարձր նպատակներ ունի կատարելու, քան անցեալ դարերը: Երկու խնդիրներ հրամայաբար ներկայում են մեր քաղաքակրթութեանը և այս վերջինը պէտք է նրանց լուծի կամ ինքը ոչնչանալ: Դոքա են ընկերվարական ճշմարտութեան խնդիրը և միջազգային ճշմարտութեան խնդիրը: Եւ ջահէլ երիտասարդները կը նմանէին փոքրիկ երեխաներին՝ եթէ սահմանափակէին միայն իրանց մասնագիտութիւնները՝ ձեռք բերելու մ և նորից չ'աշխատէին լուծելու այս մեծ խնդիրները: Սփինքսը երկար չ'ի սպասելու»:

—Ով որ շատ թէ քիչ ծանօթ է Պարիզի ծաղրական պատկերազարդ թերթերին—նա անշուշտ պիտի ճանաչի և Ալֆրէդ Գրեւեն'ին (Grévin):

Կարելի է համարձակութեամբ պնդել որ նա համբաւաւոր էր և տիեզերական հուշակ էր վառելում:

Պարիզի բաղմահարուստ կեանքը նրա երգիծաբան գրչին մատակարարում էր անսպառ նիւթ. նա ծաղրում էր ամեն մի անհեթեթ երևոյթ և ամեն մի անձնաւորութիւն՝ լինի դա դատաստանական թէ զինւորական, զրամատիրական թէ կղերական, լրագրական թէ գիտնական, թատրոնական թէ փողոցային աշխարհներից:

Հանրածանօթ են նրա պատկերացրած պարիզուհիները: Իրաւ է մի տեսակ միաձեռութիւն էր երեսում աչք նկարների մէջ—բայց թէ անհնարին է 32 տարի նկարել միևնույն տիպարը և միշտ առանձնապատկութիւններ մտցնել: Գրեւենի Պարիզուհի միշտ աչսպէս է նկարւած. պճնւած և կալտառ, երկաշն բարակ կազմւածքով, սրատես կամ à l'oeil prompt ըստ ֆրանսերէնի, վեր ցցւած քթով, համարձակ,—մի տիպար, որ կարծես թէ արկած է պոռում:

1860 թից սկսած արդէն Գրեւենը անուն էր հանել: 1867 թ. «Շաբիւարի» ծաղրական թերթում նա ունի մի շարք պատկերներ: Գոցա թւում էր և մէկը, որը աչսպէս է պատկերացնում Մոդան—լոկ շապիկ հագած մի կին—և ստորագրւած—«Մի հատ մոդան, որ երբէք չի փոխւում»:

Պարիզում եղածները անշուշտ լիշում են նաև Musée Grévin'ը. դա Գրեւենի մուզէոնն է. բայց ոչ հնացած կարգով պահուող: Իւրմուղէտում—Գրեւենը միշտ նորութիւն էր մտցնում, մոմից թափած «օրւայ ամեն մի հերոսը» մաքնիսի դեր էր կատարում աղ մուղէտում: Դիցուք մէկը ընտրւում է ակադեմիկոս—երկու օրից լետ նրա մոմից թափած արձանը կամ կիսարձանը Գրեւենի մուզէտում կը տեսնէիք: Մի ոչնչական, մի Ռաւաշոլ մի ոճիր է գործում—և իսկույն նրա կենդանի արձանը Գրեւենի մուղէտում կը դնէիք:

Նա վախճանւեց չարչարանքների մէջ՝ ոտների և ողնաշարի հիւանդութիւնից՝ անկարող իւր անկողնում շարժւելու:

Ֆրանսիացու ճաշակի նրբութեան վերին աստիճանը ձեռք ձեռքի տւած վալէլլութեան հետ—բնորոշում էին այդ տաղանդաւոր գրիչը: Ֆրանսիացու ուրախ սրախօսութիւնը զուգընթաց էր նրանում ֆրանսիական լաւատեսութեան հետ:

—Մալիս ամիսը չափոնի է իբրեւ պատկերահանդէսների ամիս: Մինչդեռ ամբողջ Կովկասը ի ցոյց էր դրել Թիֆլիսի «Փառաց Տաճարում» մի քանի տասնեակ իւղաներկ պատկերներ:—Պարիզի ցուցահանդէսներինը հասնում է հազարներ: Կրիտիկոսները դանդաղում են պատկերների քանակութիւնը և որակութիւնից:

Բացի հոշակաւոր «Նլիսեան դաշտերի» ցուցահանդէսից, («Մարտի 1») դաշտի» ցուցահանդէսից, բացի մասնաւոր մանր ցուցահանդէսներից, Պարիզը ունի նաև մինը «Ազատամիտը» Արևստների Պալատում և մի ուրիշը Ազատամիտ Միութեանը (Union libérale), ուր ընդունում են միւս սալոններում մերժւած պատկերները:

Նլիսեան դաշտերի պատկերահանդիսում աչքի է ընկնում իբր հետաքրքրաշարժ մէկը Բենժամին Կոնստանի՝ («Պարիզը—տիեզերքը հրաւիրելիս մասնակցելու իւր տոներին»): Այս պատկերը աչք է զարնում իւր թունդ ղեղին, կապուտ և մանրչակադոն գոյներով:

Յիշատակելու արժանի են Դետալլի (Detaillé) պատերազմանկարները, նաև Բոննաչի (Bonnat) ձեռքով կատարւած Ռենանի պատկերը:

Մարտի դաշտում աչքի են ընկնում Puvis de Chavanne'ի «Չմուր», Բենաուի (Besnard) մի քանի պատկերները և հոշակաւոր ամերիկացի Whistler'ի մի քանի նկարները: Ի դէպ՝ շատ հետաքրքրաշարժ են այս նկարչի վերնագրերը, օրինակի համար—«Կապուտ և ոսկեգոյն գիշերաժամին (Nocturne)—Վենետիկի սրբ. Մարկոս եկեղեցին, մոխրագոյն և ոսկեգոյն գիշերաժամին, Chelsea'ի ձիւնը, մոխրագոյն և կանաչագոյն—ովկիանոսը, մթնագոյնի և վարդագոյնի ներդաշնակութիւն—Լեզի Neux'ի պատկերը և այլն:

—Նույնի Ռեյվիւլ ամսագիրը մի շարք չօղւածներ նւիրելով ազգ. հանդէսներին չիշատակում է նաև պ. Զախարեանի վեց nature morte պատկերները: Տիկին Ժիւլիետ Ադամի խմբագրութեամբ հրատարակող ամսագիրը ²⁾ (որի քաղաքական տեսութիւնը ի դէպս ասած՝ վարում է ինքը տիկին Ադամը) ունի, ի թիւս ալ բաժինների, նաև մէկը Carnet Mondain, ստորագրւած Berthe de Presilly (Բերթա դը Պրեսիլլի), որի

¹⁾ Champ de Mars.

²⁾ Nouvelle Revue—նոր տեսութիւն:

մէջ լիշատակում է ամուսն ընթացքում տեղի ունեցած կոնցերտները, երեկոթները, նշանաւոր պատկազրութիւնները, հարսանիքները, թաղումները—մի խօսքով բարձր շրջանների կեանքի արձանագրութիւնները:

Սակայն հետաքրքրական հետեւեալն է՝ տիկին Բերթա՝ն ամեն անգամ խորհուրդներ է տալիս իւր լաւելած գրութեան՝ օրինակի համար— լօնքերը խիտ դարձնելու համար պէտք է գործածել ալս ինչ միջոցը, որ գտնուում է ալս ինչ պարֆիւմիստի մօտ, փողոց ալս ինչ (Parfumerie Mison, 31 Rue du Quatre septembre): Մի ուրիշ անգամ՝ ամուսնայն յղգբին նա լանձնարարում է իւր ընթերցողուհիներին գործածել պուդրա, սապուն, աւելացնելով՝ «որոնք հնարած են եղել XVI դարի վերջում Delgiorno վարդապետի ձեռքով Լէոն պապի համար և որոնք ալժամ չատուկ սեփականութիւն են դառել ալս ինչ պարֆիւմերիի (Parfumerie efofique 35 Rue du Quatre septembre)»:

—«Խաղաղութեան դաշնակցութիւնը» առաջ գնալով գործադնում է: Շէշցարիալում՝ Մոլկենքերգի նախաձեռնութեամբ նոր ճիւղ է տեղծւել, որ աշխատելու է նպատակ ընկերութեան նպատակին՝ երեխաների խելացի կրթութեամբ խաղաղասիրական հոգով:

Այդ ճիւղը ունի Սեն Վալլեն քաղաքում մօտ հարիւր անդամ: Մալիս ամսից սկսած Միւլհաուզեն քաղաքում մի ամսաթիւրթ է հրատարակում «Revue de XX siècle» (XX դարի տեսութիւն), որ լուսաբանում է ժամանակակից դէպքերը խաղաղասիրութեան տեսակէտից: Նոյն նպատակին է ծառայում և տ. Բերթա Սուտներրի վիեննայի ամսաթիւրթը՝ «Die Waffen nieder» ¹⁾:

Ֆիլադելֆիայի «Universal Peace Union» (Համաշխարհային խաղաղութեան Միութիւն) վճռել է մի «Խաղաղութեան Տաճար» կառուցանել:

Իտալիացում հակապատերազմական ալս գաղափարի համար կազմած են մօտ 30 ընկերութիւններ:

Նոյնպիսի ընկերութիւններ կան Պորտուգալիայում, Սպանիայում, Ֆրանսիայում, ուր «Parti National» թիւրթը ամեն օր տեղեկութիւններ է հաղորդում հակապատերազմական գաղափարի չաղթութեան վերաբերեալ: Երկու համաժողով տեղի պիտի ունենան օգոստոս 21—30:

¹⁾ Տիկին Բերթա Սուտները ունի լոյս ընծայած մի ուրիշ, որ կրում է դոյն ալս ամսալրի աղմուկ հանած հակապատերազմական վերնադիրը՝ «Ձէնքերը վալս»:

—Ներկայ մալիս 24. անդլիական Վիկտորիա թագուհու ծննդեան տարեդարձն էր։ Այդ օրը լրացաւ թագուհու 73 ամեակը։ Դանեմարկայի Քրիստիան IX-ից ցետոյ թագուհին ծերագոյնն է իշխող թագակիր ան- ձերից։

Ահա 55 տարին է լրանում այն օրից, երբ Վիկտորիա թագուհին բաղմել է անդլիական զահր վրա։ Տոնախմբութիւնը տեղի ունեցաւ սո- վորականի պէս շատ չքեղ։ Մի զօրահանդէս տեղի ունեցաւ Սեն-Ջեմս հրա- պարակի վրա։

—Լոնդոնի «Լեզադիտական Բնկերութիւնը» նշանակել է իւր կողմից Ներկայացուցիչներ Լոնդոնում կաշանալիք «Արեւլագէտներ ժողովին» պ. պ. Մորիս'ին և «Մուրճ»-ի ընթերցողներին լաւ ծանօթ հալադէս պրոֆ. Դ. Ա. Շուամֆ'ին։

—Պ. Stead-ը իւր «Index to the periodicals of the world» ¹⁾ հրա- տարակութեան մէջ մանրամասն տեղեկութիւններ է հաղորդում նաեւ հաշ տմագիրներին մասին, այն է նախ «Մուրճ»-ի, «Արարատ»-ի, ապա «Արաքս»-ի «Աղբիւր»-ի «Արեւելեան Մամուլի», «Բազմալէպի», «Հանգէս Ամսօրեակի», «Ծագիկի» և «Բիւրակնի»։

—Անդլիացիներն սիրած զարճութիւններից մէկն է ձիարշաւներին մասնակցելը և Ներկայ լինելը։ Սպորտը իսկապէս անգլիական ծագումի է և հէնց այդ պատճառով է որ այդ բառը, ձիարշաւի իմաստով, ընդունւել է բոլոր եւրոպական ազգերից։ Ձիապահութիւնը ոչ մի տեղ այն աստի- ճանի չի հասցրած ինչպէս Անգլիայում, և Ֆրանսիայի ձիերը շատ քիչ է պատահում, որ կարողանան լաղթել անգլիականներին։ Ինչ և է անգլիա- ցիները միծ ուշք են դարձնում այս ճիւղի վրա և 1780 թականից սկսած հիմնադրի ածունով ամեն տարի տեղի են ունենում Դերբի կոչած ձիար- շաւները։

Սովորականի պէս այդ ձիարշաւը տեղի ունեցաւ Էոնիսի մէկին Էպսոմ'ում (Epsom)։ Այդ օրւալ արշաւի համար թուլատուում էին ձիեր երկու սեռից էլ երեք տարեկանի թէ չովտակներ ²⁾ և թէ մատակներ ³⁾։ Առաջինների քաշը պիտի լինի 9 stones ⁴⁾ (ստոն), իսկ վերջիններինը 8 ստոն և 9 ֆունտ։ Անցնելու տարածութիւնը = 1 1/2 անգլիական մղոն։ Յաղթող ձին վատտակում է ոչ սրակաւ քան 5000 ֆունտ ստերլինգ (մօտ 50 հազար ռուբլի), իսկ երբեմն էլ աւելի։

Այս տարի լաղթող հանդիսացաւ մի գրեթէ անկալտ ձի, որի վրա հազարից 25 էին լուս դնում և դրա համեմատ էլ դրազ գալիս։

¹⁾ «Յանկ աշխարհիս բոլոր պարբերական թերթերին»։

²⁾ Жеребцы.

³⁾ Кобыла.

⁴⁾ Ստոնը = 6 քիլո և 35 գրամ։

Այդ ձևու անունն է «Sir Hugo» (պարոն Հիւգօ), որ իւր մարմնի ^{3/4} մասով միաջն աւելի շուտ տեղ հասաւ քան իւր հակառակորդ մատակը «Նեւտ» անունով:

Նոյն լիշեալ դուքս Գերբին 1779 թ. հիմք էր դրել մի ուրիշ «կազմիների»¹⁾ ձիարչաւին, որ միշտ տեղի է ունենում նոյն էպսոմում առաջին ձիարչաւի չաջորդ օրը և որին մասնակցում են միմիայն ճաշեկները, նմանապէս երեք տարեկան ունեցողները: Այս անգամ չաղթող հանդիսացաւ վերսլիշեալ «Նեւտը», որ միայն իւր գլխով կանխեց իւր հակառակորդուն:

Պէտք է ասած որ ձիարչաւի այդ օրերը առհասարակ տօն օրեր են բոլոր անգլիացիների համար, իսկ երկրորդ օրեւէ ձիարչաւը, որ «Գլամերի ձիարչաւ է կոչուում—հաւանականօրէն—աւելի գեղեցիկ սեռին է գրաւու մ

Մի ուրիշ բուն անգլիական զւարճութիւն, դա՛ կրիկետ խաղն է այս տարի սա աւելի ևս տարածւած է քան նախորդ տարիները և լրագիրներին ասելով Լոնդոնի չրջակայքում հազարաւոր երիտասարդներ չարմար տեղ չեն գտնում այդ ազդակին խաղը խաղալու համար:

—Լոնդոնի բարձր հասարակութեան չրջանը միջոց է գտել կառավարելու առանց պարել չը սիրող երիտասարդներին: Ընտանեկան երեկոյթներին—մոդա են դրում բալետը—այնպէս որ պոլկա, վալս պարերից փոփոխ հմուտ մէկը—կին թէ տղամարդ սկսում է բալետ պարել ցոյց տալով իւր հունարները: Այս մոդան գուցէ հաստատւի, քանի որ արդէն բալետի դասեր առնողներ կան:

—Երկու տարի սրանից առաջ մեծ թշւառութիւն և աղմուկ հանեց Բարլինը սեղանաւորների սնանկութիւնը: Նորերս՝ մի նման օրինակ խոշոր գէպը տեղի ունեցաւ. դա է Միւրիետտա (Murietta banque) բանկի սնանկութիւնը, որ առևտրական չարաքերութիւններ ունէր Արգենտինեան հանրապետութեան հետ: Միւրիետտայի կահ-կարասիքը ածուրդով ծախեց և միայն դարմանալ պէտք է թէ ինչ գների հասան թէ սրա ծախուհանած մի քանի պատկերները և թէ հանդուցեալ լորդ Cheylesmore՝ Սնոլտի թագաւոր—պատկեր Zandseer՝ի հասաւ 7245 ֆունտ ստերլինգի! Միւս նկարիչները չը հասան այդ գներն. այսպէս—մի Տադեմա ծախեց 1000 ֆ. ստ., մի Կոկս 4725 ֆ. ստ., մի Ստանֆիլդ 3150 ֆ. ստ.:

Միւրիետտայի պատկերների ժողովածուի ածուրդից գուցաւ 50.000 ֆ. ստերլինգ, իսկ լորդինը տաւ 30.000 ֆ. ս: Մեր հաջ նկարիչներից միայն Ալֆրէդոսկին հասկացողութիւն ունի այդ գներից, իսկ միւսները ղեռ չատ պիտի աշխատեն որ հուշակեն:

—Անգլիական պարլամենտի նոր ընտրւած 670 անդամներից 669 հոգի հետեւեալ կերպով են բաժանուում. 21 հոգի բանկիրներ, 143 փաստա-

¹⁾ Այդ անունն էր կրում դուքս Գերբե՛ի Woodmetnstern՝ում գլխոււն ուղ ամարանոցը:

բաններ, 18 գարեջրատներ, 1 ճարտարապետ, 1 կապալաուռ, 15 հանքագործարանատներ, 8 դիւանագէտներ, 9 ինժեներներ, 6 կալածքների կառավարիչներ, 10 հողագործներ, 83 խոշոր հողատէրեր, 10 երկաթագործական վաճառականներ, 15 ներկապուցիչներ մշակների կողմից, 57 մանուֆակտուրիտներ, 10 բժիշկներ, 53 վաճառականներ, 1 նախկին հողտրական, 35 հրատարակիչներ և գրողներ, 34 բանաստեղծների եղբայրներ և որդիք, 18 սլարապ անձինք, 19 նաւատէրեր, 21 երգեալ հաւատարմատարներ, 4 միջնորդ, 9 պրոֆեսորներ, 13 հալի զանազան զբաղմունքներով, 20 կապիտաններ, 4 գնդապետներ, 3 գեներալ լէւտենանտներ, 8 փոխ զնդապետներ, 10 պորուշիկներ, 1 գեներալ մալոր, 4 մալոր, 2 կապիտաններ առաջին կարգի և մի փոխ ադմիրալ:

Պահպանողական կուտակցութիւնը 1886 թ. ընտրութիւններին ունէր մեծամասնութիւն 114 անդամների ստացած լինելով 60,000 առաւել ձայներ: Ներկայ ալատամիտ կուտակցութիւնը առաւելութիւն ունի 40 անդամ—սակաւն առաւել ձայների թիւը է 130,000:

Անգլիական պարլամենտի վերջին ընտրութիւնների ժամանակ-ընտրութիւնների-որոնք վերջացան ալեգարդ Պլադտոնի լաղթութեամբ թէև իւր կողմնակիցների թւի փոքր առաւելութեամբ (մօտ 40) ընդդէմ պահպանողական Սոլսբիւրիի նախարարութեան—ընտրուեցաւ նաև մի սեամօրթ հնգիկ Նաորօլի անունով: Սա առաջին անգամն է որ մի սեամօրթ բազմած կը լինի անգլիական պարլամենտում և առաջին անգամն է որ մի սեամօրթ առիթ կունենալ անգլիական պարլամենտում խօսելու ի դիմաց ամբողջ Հնդկաստանի: (Ասում են որ հնգիկ Ֆինտուրիի նորընտիր պատգամաւորը վաղուց է ինչ որ աշխատում էր ընտրել պատգամաւոր—բաւց միշտ անբաժող: Այս հանգամանքը առիթ էր տւել Լորդ-Սոլսբիւրիին իւր ճառերից մինում ծաղրով վիշել «սեամօրթու մշտեմքեանական պատգամաւորութիւնը»: Այդ ծաղրը օդնեց Նաորօլիին, որին ի դէպ առած լրագիրները անւանում են ոչ ալ կերպ քան «Սոլսբիւրիի սև մարդը»:

Նաորիջին առաջ վաճառական էր, ալժմ անա քանի տարի է որ նա թողել է ալդ զբաղմունքը և ապրում Լոնդոնում: Հնդկաստանում իմացան թէ չէ Նաորիջիի ընտրուելը մօտ 300.000 ո. հանգանակեցին և ուղարկեցին նոր ընտրեալ հնգիկ պատգամաւորին—որա կարգադրութեան տակ թողնելով վիշեալ գումարի գործածութիւնը:

Գաղաւթալ Նաորօլին ծնւել է 1825 թ. Բոմբէ քաղաքում: Էլֆինստոնի ձեմարանում աւարտեց մեծ լաջողութեամբ: Իւր վարժապետի մահից չետոյ վարեց մաթեմատիկայի ամբիոնը: 1851 թ. հիմնեց մի ամսագիր: 1869 վերադարձաւ Լոնդոնից Հնդկաստան հիմնեց «Հնդկաստանի ընկերութիւնը»: Նրա նախատեսութեամբ է որ ամեն տարի գումարւում են հնդկական կոնգրեսներ: 1886 թ. պատգամաւոր չընտրեց Հոլբորնից:

—Գրադարանների տեսակներից վաղուց չափոնի են մեծ մասամբ հռչակաւոր պետական և մասնադիտական գրադարանները: Դոցա վերաջ նոր ժամանակներում աւելացել են ժողովրդական գրադարանները: Ժողովրդի աչն մասին, որ չի կարող հասարակաց մեծ գրադարանների գրքերից օգուտ քաղել, նոքա գրդում են, զարթացնում, ոգով բարձրացնում և ուսուցանում, որով և լրացնում են ժողովրդական ուսումնարանները: Նոցա բարեւար ազդեցութիւնը ամենից լաւ ապացուցւում է աչն արագութիւնով, որով նոքա ծաւալւում են, հէնց որ նոքա մի տեղ հաստատ արմատ են բռնում, և աչն զհաւերութիւններով, որ անում է նոցա համար ժողովուրդը: Աչդ կողմից ամենից հեռուն են գնացել Անգլիան և Ամերիկան, ուր, մանաւանդ վերջինումս, գրադարանական գործը հսկակական քալեր է արել՝ Նւրոպայից դերազանցելու չափ: Քւերը աւելի պերճախօս են: 1825—1850 թւականների ժամանակամիջոցում, ուրեմն 25 տարում չիւսիսալին Ամերիկայի Միացեալ-Նահանգներում հիմնւելին ընդամենը 550 գրադարաններ, 1850—75 նոնպէս 25 ամեալ միջոցում՝ արդէն հիմնւելին 2240 գրադարաններ, իսկ 1885-ին ընդամենը գոյութիւն ունէին 3340 հասարակաց գրադարաններ 20 միլլիոն հոտոր գրքերով: Վերջին տարեակ տարիներում համալսարանները աչնքան մեծ միջոցներ աւին և հարուստները աչնքան մեծ կտակներ թողին, որ ամերիկական քաղաքներից շատերը, օրինակ, Գերմանիայի քաղաքներից շատ դերազանցել են: Օրինակ Վիեննայի Արքունական և համալսարանական գրադարաններում հատորների թիւը դեռ աչնքան էլ չէ, որքան ալլ քաղաքի բնակիչների թիւն է, մինչդեռ Բոստոնի Հասարակաց գրադարանինը (Public Library) և Աթենէումինը երկու անգամ աւելի է: Նաե օգտւելու կողմից ամերիկական գրադարանները աւելի առաջ են: Նիու-Կորկը օրինակ, իւր չորս մեծ գրադարաններում ունի կէս միլլիոն հատոր, որոնցից օգտւել են անցեալ տարի մի միլլիոն անգամ, որոնցից 400,000-ը բաժին էր ընկնում Օստենդորֆէր և ալլ զօրեղ նպաստողներից հիմնւած ժողովրդական գրադարանների վերաջ: Չիկագօի (որ 1850-ին դեռ մի փոքրիկ դաւառական քաղաք էր, բայց որը 1890-ին արդէն մի միլլիոն բնակիչ ունէր) ժողովրդական երկու գրադարաններից օգտւել են 1½ միլլիոն անգամ: Ամերիկական և Անգլիական գրադարաններում մի գիրք մի տարում անցնում է 3—6 ձեռքեր, Վիեննայում 6, Երբեմն միայն 10—12 ձեռք: Միանգամ օգտւելը ամերիկական գրադարաններում նրատում է ոսկի փողով հաշւած՝ 11 կոպէկ, անգլիականներում՝ մօտ 6 կոպէկ, Պարիզում, Բերլինում, Վիեննայում. 1⅓—3 կոպէկ: Ինչ վերաբերում է ընթերցանութեան Նիւթին, զարմանալի համաձայնութիւն կալ դերմանական, անգլիական և ամերիկական գրադարանների զեկուցումների միջալլ զեկուցումներից երեւում է որ կարդացւած գրքերից 70 մինչ 80%.

պատկանում են «Գրականութիւն, տեղեւորութիւն (Ֆիկցիա) և երկ-
տասարդական գրքեր» գրուողակին, մօտ 10% պատմութեան, կենսագրու-
թեան և ճանապարհորդութիւններին, 5% բնական գիտութիւններին,
արդիւնագործութեան և տեխնիկային: Նոյն իսկ Անգլիայում և Ամերի-
կայում կրօնական գրքեր կարգացում են 0,6%—0,9%: Բերլինում կար-
դալած գրքերից աստածաբանականը կազմում է $\frac{1}{4}\%$, փիլոսոփայու-
թիւնը $\frac{1}{8}\%$, չունական և լատինական կլասիկները $\frac{1}{2}\%$:

0.

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Պարլամենտական ընտրութիւնները Անգլիայում և Գլադստոնի մինիստրութեան կազմը:—Սահմանադրութեան վերափոխումը Բելգիայում, թագաւորական ռեֆերենդումը:—Բրիտանի Նաւա-գերեվաճառական և հաւա-ստրկական զլխաւոր ակտը:—Բիսմարկի ճառը Ենայում:—Պապ Լէօ XIII և եւրոպական դաշնակցութիւնները:—Ստամբուլով Պոլսում:

Պարլամենտական ընտրութիւնները Անգլիայում, որ կատարւեցին յուլիս ամսում, վերջացան, որպէս սպասելի էր և ցանկալի՝ յօգուտ Գլադստոնեան ազատամիտ կուսակցութեան: Գլադստոնի կարգացած յորդորը իւր ընտրողական վիճակում՝ Միդլոթիան'ում (Շոտլանդիա) իւր ամենաէական կէտերում մենք հաղորդեցինք ընթերցողներին մեր անցեալ տեսութեան մէջ: Այդ ընտրողական մանիֆէստից սլարդ երևաց, որ անգլիական ազատամիտ կուսակցութեան սլարազլուսը ցանկանում էր, որ ընտրողները իրանց ձայները յօգուտ ազատամիտներին կա:Մ սահպանողականներին տալուս՝ ղեկավարէին ամենից առաջ նրանով՝ ցանկանում են նոքա իրլանդիացին ինքնավարութիւն (հոմ-ռու) տալ թէ ոչ: Այսպիսով հոմ-ռուի ինդիրը Գլադստոնը առաջին գծի վերայ էր դրել. մինչդեռ պահպանողականները աշխատեցին ընտրողների համակրութիւնը իրանց կողմը դրաւել՝ ընդդիմանալով իրլանդական հոմ-ռուին և խոստանալով զբաղւել այլ ներքին ինդիրներով և մասնաւորապէս ինդիրներով վերաբերեալ բանւոր դասակարգին: Մասնաւորապէս բանւոր դասակարգի պաշտպանութեան վերայ պահպանողականները յոյսեր էին դրել այն հիման վերայ, որ Գլադստոնը, ընդունելով բանւորների կորպորացիաների ներկայացուցիչներին, յայտնել էր նրանց որ խոստումներ չի կարող տալ բանւորներին և

որ աջն մի քանի տարիները որ իրան վիճակած կը լինի անցկացնել այս աշխարհում (Գլադստոնը 83 տարեկան է), նա մտադիր է իրլանդական խնդրի լուծմանը նւիրել: Նւ, չը նայած զորան, ընտրութիւններից յետոյ երեւաց, որ բանւորները իբրեւ մի մարդ իրանց ձայները տւել էին Գլադստոնի կուսակից պատգամաւորական թեկնածուներին, որոնց մէջ, ընտրւածներից կան ի հարկէ թէև թւով քիչ (9 հոգի) զուտ բանւորական պատգամաւորներ:

Անգլիական պարլամենտի անդամների թիւն է 669. զոցանից 355 հոգի ընտրւած են յօգուտ Գլադստոնի հոմ-ռուլական ծրագրի, 314-ը ընտրւած են հոմ-ռուլի հակառակորդներից: Յօգուտ հոմ-ռուլի են բոլոր զուտ զբաղատոնեան ազատամիտները, որոնց անպայման պարագլուխն է Գլադստոնը, ապա արմատական կուսակցութիւնը, որի պարագլուխն է Լաբուշէրը, ապա 9 հոգի բանւորական ներկայացուցիչներ և 79 հոգի իրլանդական պատգամաւորներ: Իրլանդիան ընդամենը ունի 103 ներկայացուցիչ անգլիական պարլամենտում, բայց այդ երկրի ազգաբնակչութիւնը միայն $\frac{3}{4}$ -ով իրլանդացի է, իսկ մօտ $\frac{1}{4}$ -ը — անգլիացի կամ շոտլանդացի լինելով — հակա-իրլանդական զգացումներ ունէր և նորա մի մեծ մասը շարունակում է դեռ ունենալ. այդ ոչ իրլանդական ազգաբնակչութիւնը ներկայ պարլամենտի համար հետեւապէս ընտրել է 24 պատգամաւորներ, որոնք հոմ-ռուլի ընդդէմ են:

Հոմ-ռուլի ընդդէմ ընտրւած են 314 հոգի, որոնք բաղկացած են երկու տարրերից. բուն պահպանողականներից, որոնց պարագլուխն է լորդ Սոլսբերի, և ազատամիտ-ունիոնիստներից, որոնց պարագլուխն է լորդ Հարդինգտոն: Այս վերջինները, ինչպէս աւելի ընդարձակօրէն ընթերցողները պատմած կը պանեն սոյն համարում տպւող մի այլ յօդւածում, ¹⁾ մինչ 1886 թւականը կազմում էին Գլադստոնի կուսակցութեանը, բայց բաժանւեցին սօրանից 1886-ին Գլադստոնից յայտարարած իրլանդական հոմ-ռուլի պատճառով, կազմելով մի առանձին ազատամիտ կուսակցութիւն որը միացած է պահպանողականների հետ միմիայն Իրլանդական խնդրում: Բայց հէնց չորա պատճառով Հարդինգտոնի ունիոնիստ-

¹⁾ Գաղափարի մի չաղթանակ Անգլիայում:

ազատամիտ կուսակցութիւնը, պաշտպանում էր պահպանողական մինիստրութիւնը:

Նոր տոմարով Օգոստոսի 12 (հին տոմարով 31 յուլիսի) նոր պարլամենտը արդէն յայտնեց իւր անվստահութիւնը Սոլսբերի մինիստրութեան, որով վերջինս այդպիսով հարկադրեց հրաժարական տալու:

Այդ առիթով պէտք է նկատել, որ Անգլիայում վերջին քառորդ դարում դրեթէ հաստատուած սոփորութեան համաձայն, մի մինիստրութիւն որ ընդհանուր ընտրութիւններին պարտութիւն է կրում, հրաժարական է տալիս, այլ ևս չսպասելով պարլամենտի բացմանը, չսպասելով որ պարլամենտը իւր անվստահութիւնը յայտնի: Այդպէս վարւեց 1868-ին Գիզրաէլին (որ յետոյ լորդ օֆ Բիկոնսթիլը), այդ օրինակին հետեց Գլադստոնը 1874-ին, և այսպէս շարունակ նաև 1886-ին, երբ Գլադստոնը պարտութիւն կրելով՝ իսկոյն իւր հրաժարականը տւեց: Բայց Սոլսբերին, երևի հիմնւելով այն հանգամանքի վերայ, որ Գլադստոնեան մեծամասնութիւնը միայն շուրջ 40 հոգի է, և թերևս ցանկանալով այդ մեծամասնութեանը առիթ տալ արտայայտւելու, իսկոյն չհեռացաւ պաշտօնից, այլ սպասեց պարլամենտական առաջին քէէին:

Խնդիրը այժմ այն է թէ պիտի կարողանամք արդեօք Գլադստոնը իրլարդական հոմ-ռուլի մասին օրէնքը անցկացնել պարլամենտում թէ ոչ: Որ պատգամաւորների ժողովում դորա համար մեծամասնութիւն կայ, այդ արդէն անկասկած է. բայց պարլամենտը բաղկացած է ոչ միայն պատգամաւորների ժողովից (Անգլիայում նա կոչւում է Համայնքների ժողով Chamber of commons), այլ և լորդերի ժողովից: Հաստատ է որ լորդերի ժողովում համայնքների ժողովից ընդունւած իրլանդական հոմ-ռուլի բիլլի համար մեծամասնութիւն չկայ, իսկ առանց լորդերի ժողովից ընդունւելու՝ բիլլը չի կարող ներկայացնել թագուհու ստորագրութեանը. հետևապէս նա օրէնքի զօրութիւն չի կարող ունենալ: Շատ կարելի է ուրեմն որ այս տարի Գլադստոնի մինիստրութեանը չի յաջողուի իրլանդական հոմ-ռուլի բիլլը իրագործել: Համաձայն Գլադստոնի յայտարարութեան՝ եթէ այդպէս պատահի, նա զալ տարի նորից կը ներկայացնի իւր օրինագիծը: Եթէ նաև զալ տարի

չը յաջողւի, անկասկած է որ կ'սկսուի մի կռիւ համայնքների ժողովի և լորդերի պալատի մէջ, որ սակայն ծայրահեղութեան հասցնել չի վճռիլ լորդերի պալատը, քանի որ այժմեանից համառուի խնդիրը, մեր կարծիքով, վաստակած խնդիր պէտք է համարել, և նոյն խի վտանգի մէջ կը գնի իւր քաղաքական դոյութիւնը, եթէ լորդերի պալատը շարունակ ընդդիմադրութիւն անելու լինի մի այդպիսի ըէֆորմին:

Ընտրողական մանրամասնութիւններից մենք առաջ կը բերենք մի քանի կարևոր կամ հետաքրքրական կէտեր:

Գլադստոնը ինքը ընտրւել է Շոտլանդիայի Միլլոթիան վիճակում: Իւր պարլամենտական երկար կեանքի ընթացքում նա իւր ընտրողական վիճակները փոփոխել է մի քանի անգամ. ամենից սկզբում նա ընտրւում էր Սքսֆորդում, ապա Լանկաշիրում, յետոյ Լոնդոնի արւարձան Գրինլիչում, իսկ 1880-ից դէս Շոտլանդիայի Միլլոթիան վիճակում: Այդ վիճակում ձայն տալու համար նշանակւած են 14 տեղեր, որոնցից երկուսը դառնւում են Եղիներու գլխաւոր (բայց ինքը Եղիներու գլը չի պատկանում այդ վիճակին):

1880-ին Գլադստոնը ստացել էր 1579 ձայն, իւր հակառակորդ Էսկ Կելկէյթը՝ 1368 ձայն:

1885-ին (ընտրողական ըէֆորմից յետոյ, որով ձայնատուների թիւը աւելացաւ) Գլադստոնը ստացաւ 7889 ձայն, հակառակորդը, սըր Չարլս Դալռիպլը՝ 3248 ձայն:

1886-ին Գլադստոնը իւր վիճակում հակառակորդ չունեցաւ:

Ազատամիտ կուսակցութեան պատկանողներից և ընտրւածներիցն է այս անգամ նաև սըր Չարլս Դիլլը, որ վերջին տարիներս հեռացած էր քաղաքական ասպարիզից, կարծեմ անձնական պատճառներով: Այսպիսով Դիլլը, այս ամենահարուստ ընդունակութիւններով օժտւած մարդը, նորից վերադարձւեց հասարակական կեանքին և ազատամիտ կուսակցութեանը:

Իրլանդական պատգամաւորները, որպէս յայտնի է, հանգուցեալ Պարնելի կռւի պատճառով Գլադստոնի հետ, որի հետևանքները տեսած են մինչ այսօր, բաժանւած են պարնելականների և հակապարնելականների, որոնք սակայն բոլորն էլ իրլանդական քաղաքական ծրագրի նկատմամբ մի են: Արդ այդ հակա-պարնելա-

կաններն մէջ, որոնք [Ժուլ] շատ աւելի են պարնէլականներից, ընտրւած է այս անգամ մի նշանաւոր մարդ, Էդուարդ Բլէկ, որ դորանով առաջին անգամ մոտում է անգլիական քաղաքական ասպարէզը: Բլէկը կանադացի է, երկար տարիներ նա պարագլուխ էր ազատամիտ կուսակցութեան Կանադայում, ուր նա 31 տարեկան հասկում, [Թագաւորական խորհրդատուի կոչում ստացաւ. 1876-ին մտաւ կանադական պարլամէնտ, 1871—72 եղաւ առաջին մինիստր Օնտարիո նահանգի, յետովայ տարիներում դառաւ արդարադատութեան մինիստր և մինիստրութեան խորհրդի նախագահ:

Ընտրւածների մէջ է, նոյնպէս ազատամիտ կուսակցութեան պատկանող, Հնդկաստանի մի պարս՝ Պադաբհաի Նասորջի, որ ուղարկւել է պարլամէնտ Լոնդոնի Ֆինսբրի քաղաքամասի կողմից, միայն երեք ձայն առաւելութեամբ իւր հակառակորդի վերայ: Քաղաքական առանձին նշանակութիւնից սակայն զուրկ է այդ դէպքը:

Վլադստոնի կուսակցութեան ծրագրի մէջ, իրլանդական հոմոուլից յետոյ այս անգամ նշանաւոր տեղ է բռնում խմիչքեղէն վաճառելու խնդիրը, մի հանգամանք որ մեծապէս պէտք է ազդած լինի ընտրութիւնների վերայ: Ազատամիտ կուսակցութիւնը պահանջում է որ խմիչքեղէն, այն է սպիրտ, արաղ, գարեջուր խմելու տեղերը, որպէս են հիւրանոցները, դուխանները և այլն, այսուհետեւ բացւեն ամեն մի վիճակում միայն այնքան [Ժուլ], որքան այդ կ'որոշի ինքը տեղական վիճակը և ոչ աւելի: Այդ է որ կոչւում է local option: Թէև պահպանողական կուսակցութիւնը, որքան մեղ յայտնի է, local option-ի դէմ է, բայց նա պահանջում է որ այժմեայ բուֆէտատէրերից նոքա, որոնք ապագայում, նոր օրէնքից յետոյ, կը մերժեն, փողով որոշ վարձատրութիւն ստանան. ազատամիտները դէմ են այդ վարձատրութեան:

Շնորհիւ այդ խնդրում բռնած արմատական դիրքին, ազատամիտ կուսակցութեան դէմ են զործել սպիրտի, գարեջրի գործարանների ակցիոներական զօրեղ ընկերութիւնները և բուֆէտատէրերը: Եւ արդէն Վլադստոնի կուսակցութեան մօտալուստ յաղթութեան զգացմունքը, դեռ ևս ընտրութիւններից առաջ, վայր զցեց այդ ընկերութիւնների ակցիաների արժէքը:

Բայց ահա և Գլադստոնի մինիստրութիւնը. Գլադստոն առաջին մինիստր (նախագահ մինիստրութեան) և դանձարանի առաջին լորդ (Ֆինանսների մինիստր). լորդ Հերշէլ — լորդ Կանցլէր-լորդ Կիմբերլէյ — պետական քարտուղար Հնդկաստանի. լորդ Ռոսբլէրի — մինիստր արտաքին գործերի, լորդ Ռիպոն — մինիստր կոլոնիաների, Ասկուիտ (Asquith) — մինիստր ներքին գործերի, Բաններման — պատերազմական մինիստր, կոմս լորդ Սպենսեր — առաջին լորդ ծովային կառավարութեան (ծովային մինիստր), Զոն Մորլէյ — իրլանդական աւագ քարտուղար, լորդ Հալտոն (Houghton) — փոխարքայ Հընդկաստանի. Մունդելլա — առևտր. մինիստր, պոստը յանձնւած է՝ Արնոլդ Մորլէյին, դպրոցները՝ Ալլանդին:

Գոցանից Ասկուիտը նա է, որ Սալսբրիի մինիստրութեան դէմ դրեց անվստահութեան առաջարկութիւնը: Նա դեռ միայն 40 տարեկան է. նա յայտնի է իբր շատ տեղեակ և տալիսով մարդ, որին նոյն իսկ իւր հակաճառողները մեծ ապագայ էին գուշակում: Զոն Մորլէյ յայտնի է իբրև Գլադստոնի մտերիմը և արդէն առաջ, Գլադստոնի մինիստրութեան ժամանակ, Իրլանդիայի աւագ քարտուղարն էր: Նա յայտնի է իբր արտասովոր բարեխիղճ մարդ: Կարևոր անձնաւորութիւն է արտաքին գործերի մինիստր լորդ Ռոզբլէրի, որի մասին այս կարծիքը կայ որ ընդհանուր առմամբ նա հաւանում է Սոլսբրիի արտաքին քաղաքականութիւնը և որ հետևապէս նա բարեկամ կը մնայ միջին Եւրոպայի եռապետական դաշնակցութեան: Բայց առհասարակ Գլադստոնի մինիստրութիւնից սպասում են աւելի մեծ բարեկամութիւն դէպի Ֆրանսիան քան Սոլսբրիի ժամանակ:

Բեղիւոյում, որպէս անցեալ ամսուայ տեսութեան մէջ պատմեցինք, նոր ընդհանուր ընտրութիւններ եղան յատկապէս երկրի սահմանադրութիւնը վերափոխելու համար: Բեղիւոյում սահմանադրութիւնը չի կարող վերափոխուել սովորական սլաքլամենոի վճռով ու թաղաւորի համաձայնութեամբ, այլ դորա համար պէտք է որ պարլամենտը ցրւի, նոր պարլամենտ կազմւի, որի գործը պէտք է լինի միայն սահմանադրութիւնը վերաքննելը (այդ պատճառով այդպիսի ժողովը կոչւում է սահմանադրող ժողով, Chambre constituante), որից յետոյ նա պէտք է ցրւի և ապա, նոր սահ-

ճանադրութեան հիման վերայ, նոր ընտրութիւններ կատարեն պատգամաւորների ժողովի համար: Այդպէս չէ Անգլիայում, Ֆրանսիայում և այլն: Օրինակի համար այն, ինչ այժմ մտադիր է անելու Գլադստոնի մինիստրութիւնը, ոչ թէ մի սովորական դործ է, այլ անգլիական սահմանադրութեան փոփոխութիւն է: Սահմանադրութիւնը փոփոխող մի օրինագիծ Անգլիայում ներկայացնում է սովորական պարլամենտին, ինչպէս և ամեն մի ուրիշ օրինագիծ, մինչդեռ Բելգիայի սահմանադրութեան համաձայն՝ սահմանադրութիւնը կարող է փոխել միմիայն յատկապէս դորա համար ընտրւած պատգամաւորների ժողովով: Ֆրանսիայում սահմանադրութիւնը փոփոխելու համար պարլամենտի երկու ժողովները՝ պատգամաւորների ժողովը և սենատը զուամբում են միասին և կազմում միմիակ ժողով, որ կոչւում է կոնգրես, ուր ձայների առաւելութեամբ վճռում է խնդիրը: Հետևապէս Ֆրանսիայում յատկապէս և միմիայն սահմանադրութիւնը փոխելու համար նոր ընտրութիւններ չեն լինում և ոչ էլ սովորական օրէնքների պէս է կատարւում սահմանադրութեան փոփոխութիւնը:

Ընտրողական օրէնքը փոխելը այժմեայ սահմանադրող ժողովի առաջուց որոշած պործերից մէկն է. բայց մի բան, որ նոր է, այդ թագաւորական ռեֆերենդումն է, որի մասին Բելգիայի թագաւորը ինքն է առաջարկութիւն անում սահմանադրող ժողովին:

Ռեֆերենդումը ազգին զիմելն է: Երբ մի որևէ շատ կարևոր խնդրի համար օրէնք է տրւում սովորական ձևով (պարլամենտի ու թագաւորի կամ առհասարակ պետութեան պետի համաձայնութեամբ), բայց օրէնք դարձնելու համար հարկ է դառնում որ այդ օրէնքը ենթարկւի ազգի ընդունելութեանը կամ ոչ ընդունելութեանը, այդ նշանակում է զիմել ռեֆերենդումի: Այդպիսի բան կայ միմիայն Շվեյցարիայում: «Ռեֆերենդումը, ասում է Հիլտի (Hilty) իւր «Ռեֆերենդումը շվեյցարական պետական իրաւունքի համաձայն» աշխատութեան մէջ, ¹⁾ ռեֆերենդումը այն սահմանա-

¹⁾ Hiity. — Das Referendum im schweizerischen, Staatsrecht (Archiv für öffentliches Recht, հատոր II, էջ 167 և շարունակութիւն):

ղրական կարգն է, որը պարտաւորացնում է կամ յայտնի պայմաններում թոյլ է տալիս որ ներկայացուցչական մարմինների (կանտոնների մեծ խորհուրդների կամ շէյքարական միութեան ժողովի) վճիռները ներկայացւեն ձայնատու քաղաքացիների ընդհանրութեանը՝ ընդունել կամ չընդունել տալու համար:

Ահա մի այսպիսի կարգ Բելգիայի թագաւորը ուղղում է մտքը լինի բելգիական սահմանադրութեան մէջ, այն զանազանութեամբ սակայն, որ ռեֆերենդումին դիմելու իրաւունքը միայն թագաւորին պատկանի, և երկրորդ, որ թագաւորը ոչ թէ պարտաւորւած լինի ռեֆերենդումին դիմելու, այլ միայն իրաւունք լինի նրան տրւած այդ անելու, հետեւապէս որ դորանից օգուտ քաղելը ամբողջապէս իրաւ կամքից լինի կախւած:

Պէտք է ասած որ ռեֆերենդումի խնդիրը քննելը սահմանադրող ժողովում արդէն մերժեց նախկին պարլամենտի կողմից բաց աջամ ինքը թագաւորն է այդ առաջարկութեամբ դիմողը, և պէտք է ենթադրել, որ եթէ ռեֆերենդումի խնդիրը բաւարար լուծումն էլ ստանալու չլինի, այսուամենայնիւ նա պէտք է զբաղեցնի սահմանադրող ժողովին:

Բելգիական թագաւորական ռեֆերենդումի խնդիրը ունի ոչ միայն տեղական, այլ և ընդհանուր նշանակութիւն: Ինչո՞ւ մի թագաւոր, որին իրաւունք է տրւած պարլամենտից ընդունւած մի օրինագիծ ընդունել կամ չընդունելը, ինքն է ուղղում որ նրան իրաւունք տրւած լինի իւր որոշումից առաջ՝ ազդին ուղղակի դիմել և այդ օրէնքի մասին ձայներ հաւաքել:

Ճիշդ է որ Բելգիական այժմեան առաջարկը շատ տարբերւում է շէյքարական ռեֆերենդումից. այստեղ ռեֆերենդումը սահմանափակում է ներկայացուցչական մարմինների և երկրի բարձրագոյն իշխանութիւնների իրաւունքները օրէնքներ տալու զուժում, ձայնը տալով նոյն իսկ ազդին. իսկ բելգիական առաջարկութեան համաձայն՝ ռեֆերենդումը թագաւորի կամքիցն է կախւած գործադրել թէ չգործադրել և կամ համակերպել թէ չհամակերպել ազդի մեծամասնութեան, քանի որ այստեղ ռեֆերենդումը խորհրդատու և ոչ վճռող է հանդիսանում: Ձեռքած դորան, սակայն, պարզ է որ ռեֆերենդումը բարոյապէս սահմանափակում է թագա-

ւորի իշխանութիւնը, քանի որ չօգտւել ռեֆերենդումից և կամ չը համակերպւել ռեֆէրենդումին՝ վտանգներ կ'առաջացնի թաղաւորական տոհմի համար:

Կրկնում ենք՝ ինչո՞ւ Բելգիայում ծագում է ռեֆերենդումի խնդիրը և թաղաւորը ո՞ւմ դէմ է ուղղում պաշտպանւել ռեֆերենդումով:

Պէտք է կարծել որ ռեֆերենդումը պէտք է ծառայի պարլամենտարիզմի թերութիւնները ուղղելու համար: Ճիշտ է, պարլամենտը նոյն այն ազգի ներկայացուցիչների ժողովն է, որին դիմում են ռեֆերենդումով, բայց անհերքելի է, որ պարլամենտները այնպէս ինչպէս նոքա գոյութիւն ունեն, միշտ և ամեն խնդիրներում չեն ներկայացնում ազգի մեծամասնութեան կարծիքը: Պարլամենտները ընտրւում են սովորաբար 4 տարով. իսկ այդ ժամանակամիջոցում ծագում են այնպիսի խնդիրներ, որոնց մասին հետևապէս ազգը կարծիք չէր կարող յայտնել՝ ընտրելով սորան կամ նորան պարլամենտի անդամ: Սովորաբար երբ դա շատ կարևոր խնդիր է՝ և կառավարութիւնը համաձայն չէ պարլամենտի վճռի հետ, կառավարութիւնը արձակում է պարլամենտը և նոր ընտրութիւններ է նշանակում: Յամենայն դէպս դա լինում է մի կռիւ պարլամենտի և կառավարութեան և երբեմն նոյն իսկ կառավարութեան գլուխ կանգնած պետի միջև Բելգիայում ուրեմն պարլամենտի և թաղաւորի միջև. մի կռիւ, որ կարող է կարծաբան հետևանքներ ունենալ թաղաւորական տոհմի համար:

Պէտք է կարծել թէ դորա դէմն առնելու համար և իւր հեղինակութիւնը ազգի մէջ որոնելու համար է որ Բելգիայի թաղաւորը դնում է սահմանադրող ժողովին իւր առաջարկը ռեֆերենդումի մասին:

«Մուրճ»-ի ընթերցողների ուշադրութիւն ենք դարձնում, որ 1890 թւականին յուլիսի 2-ին Բրիւսսելում, կատարւած հակաստորիական ակտը վերջապէս ներկայ 1892 թւականի ապրիլի 2-ին վերջնականպէս վաւերացւեց և միջադաջին օրէնքի զօրութիւն ստացաւ սկսած ներկայ թւականի յունիսի 2-ից: Այդ խնդիրը մենք

իւր ժամանակին շօշափել ենք նոյն այս էջերում: Այժմ, արդէն կատարւած իրողութեան աւելթով հարկ ենք համարում նորից յիշեցնել մեր ընթերցողներին մարդկայնութեան այս երևելի ակտի մասին, որ դարիս պարծանքներից մէկը կը յիշւի ապագայում: Յայտնի է որ մարդկանց վերայ որսալը՝ նոցա բռնելու ու վաճառելու նպատակով, հետևապէս զերեվաճառութիւնը և իբր դորս հետևանք ստրկութիւնը աշխարհքիս վերայից դեռ ամբողջապէս վերացւած չէ. հաստատ է այս ահռելի իրողութիւնը, որ ստրկութիւնը դեռ ևս զոյտութիւն ունի մանաւանդ Աֆրիկայի խորքերում, ուր մարդորսութիւնը կատարւում է արաբ վաճառականների ձեռքով, էլ չխօսած այն աֆրիկական վայրերի պետութիւնների մասին, ուր ցեղապետների կամ թագաւորների համար իրանց հպատակները կամ հարևանները միայն կենդանի մսեր են: Լուսաւոր Եւրոպային մի դար ջանք էր նստել որ իսպառ կտրւի զերեվաճառութիւնը Աֆրիկայից ծովի վերայով զէսի ուրիշ աշխարհներ, բացի Աֆրիկայի արևելեան մասից, ուր դեռ ծովով զերեվաճառութիւնը կատարւում էր մինչ վերջին տարիները: Բայց Աֆրիկայի խորքերը, ուր Եւրոպան դեռ ևս հաստատ ոտք չէր կոխել, զերեվաճառութիւնը մինչ այսօր շարունակւում է հինաւուրց անդթութեամբ և առևտրական մի ծաղկած ճիւղ է կազմում: Այդ դրութեան վերջ է ուզում տալ Բրիտանիի Հակա-ստրկական ակտը համերաշխ զործակցութեամբ բոլոր պետութիւնների: Այդ մասին առաջին միջազգային խորհուրդը կամ կոնֆերենց սկսեց 1889 թ. նոր տոմարով նոյեմբերի 18-ին Բրիտանիում և տևեց լճա եօթն ամիս. ապա 1890 թ. նոյեմբերին նորից կայացաւ մի ժողով կոնֆերենցի անդամների: Ներկայացւած էին այբբենական կարգով՝ Անգլիան, Աւստրա-Ունգարիան, Բելգիան, Գերմանիան, Թուրքիան, Իտալիան, Իսպանիան, Կոնգոյի պետութիւնը ¹⁾ Հոլլանդիան, Պարսկաստանը, Պուրտուգալիան, Ռուսաստանը, Շվեդիա-Նորւեգիան,

¹⁾ Կոնգոյի պետութիւնը դոնւում է Աֆրիկայում, Կոնգո հակապական գետի ընթացքով: Նա ստեղծեց Եւրոպական պետութիւնների վճռով, Բերլինի կոնֆերենցիում 1885 թւին: Այդ պետութեան պետը Բելգիայի թագաւորն է, և Կոնգոյի պետութեան կենտրոնական կառավարութիւնը Բրիտանիային է:

Ֆրանսիան, Հիւսիսային Ամերիկայի Միացած-Նահանգները—և վերջապէս Զանգիբարի սուլթանութիւնը: ¹⁾ Ակտը ստորագրելու համար նախ դժարութիւններ յարուցեց Հոլլանդիան, որ կոնֆերենցի ակտի մի քանի որոշումները աննպաստ էր գտնում իւր համար. բայց երկար տատանելուց յետոյ նա, ի նկատի առնելով դործի վեհ նպատակը, ստորագրեց: Ապա մի փոքր դժարութիւն եղաւ Թիւրքիայի սուլթանի կողմից ակտը ստորագրել տալու, քանի որ յայտնի է, որ ստրկութիւնը Ղուանում թոյլատրւած է: Բայց նա ևս ստորագրեց: Բայց ամենից ուշ դժարութիւնների հանդիպեց դործը Ֆրանսիայի կողմից, որի պատգամարորդների ժողովը 25 յունիսի 1891 թ. մերժեց ընդունել այդ ակտը մի կէտի պատճառով, վերաբերեալ նաւերի հսկողութեան, բայց արդէն միաձայն ընդունեց նոյն ակտը ղեկոտնմբերին 1891 իւր վերապահումն անելով նոյն կէտի մասին: Նման խոչնդոտների հանդիպեց դործը նաև Պորտուգալիայում, բայց այդ բոլորը դրսուեց այնպէս, որ ներկայ 1892 թ. ապրիլի 2-ին համաձայնութեան գործը հրատարակեց Բելգիայի պաշտօնական Moniteur belge թերթում, որ օրից 60 օր յետոյ, ուրեմն 2 յունիսի ակտը միջազգային օրէնքի զօրութիւն պիտի ստանար:

Մենք հարկ չենք տեսնում ակտը իւր ամբողջութեամբ ներկայացնել մեր ընթերցողներին, բայց աւելորդ չենք համարում նորա բովանդակութիւնը հաղորդել, աւելի կանգ առնելով կարևորագոյն կէտերի վերայ:

I. Ստրուկների առևտրի երկիրները: Միջոցներ որ պէտք է գործադրեն այն տեղերում, ուր գերեվաճառութիւնը իւր սկիզբն է առնում:—Բրիւսսելի հակա-ստրկական դիւաւոր ակտը ցոյց է տալիս իբր ամենաազդու միջոց գերեվաճառութեան դէմ՝ լուսաւորւած ազգերի աֆրիկական կալոնիաների և նոցա հովանաւորութեան ներքոյ գտնւած երկիրների (ուր ի հարկէ գերեվաճառութիւն չկայ) բարգաւաճումը: Կամաց կամաց յետոյ պէտք է ամուր

¹⁾ Զանգիբարը մեծ կղզի է Աֆրիկայի արեւելան ափից մի նեղուցով բաժանւած: Մինչ այդ ժամանակ Զանգիբարը մեծ շուկայ էր Աֆրիկայի ցամաքից բերւած զերիների համար:

ու լաւ պաշտպանւած կայարաններ շինւեն այն տեղերում, ուր յաճախում են գերիներ որսողները: Նրկրի մէջ գտնւած մեծ լճերը և գետերի վերին հոսանքները, որոնք ընդհատում են ջրվէժներով, պէտք է միացնել Աֆրիկայի եղրների հետ ճանապարհներով և մանաւանդ երկաթուղիներով, օգտւելով նաև նաւագնացութիւնով, որպէս զի այժմեայ բեռներ տեղափոխելու սովորական ձեւը՝ բեռնակիրների ուսերի վերայ՝ կարելի լինի վերացնել: Նաւագնաց լճերի վերայ շոգենաւերը, ափերի վերայ շինւած ամրութիւնների հետ միասին պէտք է նոյն նպատակին ծառայեն: Ի հարկէ որ այդքան հեռու ամրութիւնները պէտք է ծովափերի հետ հեռագրաթելերով միացնել: Փոշաղ գնդեր պէտք է նոցա միջև եղած ճանապարհները ազատ պահեն: Հրացանների և նոցա մթերքների (մունիցիոն) ներմուծումը արգելւած է, առ այժմ 12 տարով — բոլոր երկիրների համար 20 աստիճան հիւսիսային լայնութեան և 22 աստիճան հարաւային լայնութեան միջև: ¹⁾ Արգելւած երկիրներից հրացաններ անցկացնելը դէպի այլ տէրութիւնները կախւած է ձեռնհաս տէրութեան թոյլտուութիւնից:—Այն վերը յիշած ամրացրած կայարանները պէտք է նաև կողմնակի նպատակների ծառայեն. նոքա պէտք է ապաստարան լինեն տէրերից փախած ստրուկների համար, դատաստանատեղի լինեն, տեղացիների համար ուսումնարան լինեն — նաև երկրագործութեան և առևտրի վերաբերեալ, — լինեն յենակետեր առևտրական ձեռնարկութիւնների և կրօնական առաքելութիւնների համար ու միաժամանակ պէտք է պահեստների տեղ լինեն առողջապահ միջոցների համար: —Ստորագրող պետութիւնները իրար պէտք է օգնեն ստրուկների առևտրի դէմ ուղղած բոլոր ձեռնարկութիւնների մէջ:—Մինչ մի տարի պէտք է ստորագրած պետութիւնները պատժական օրէնքներ հրատարակեն գերեզմաճառութեան դէմ:—Ազատւած ստրուկները, եթէ կարելի է, պէտք է իրանց հայրենիքը հասցնեն, թէ չէ՝ երկրում բնակւեն:

Այնուհետև զալիս են որոշումներ հետևեալ կէտերի վերաբերեալ.

II. Քարւանների ճանապարհները և ստրուկների արանսպորտը ցամաքով:

¹⁾ Ընդամենը ուրեմն 42 աստիճան. մի աստիճանը հաւատար է 105 վերստի:

III. Խափանումն ստորկութեան ծովի վերայ: Միջոցը այն է որ կասկածաւոր նաւերը կարելի լինի խուզարկել: Այդ իրաւունքը սակայն պէտք է բանեցնել միայն այն նաւերի նկատմամբ, որոնք 500 թոնն կամ պակաս ջուր կարող են պարունակել, որովհետեւ ենթադրում են թէ լուսաւորւած ազգերը ծովը ուղարկում են միայն դորանից աւելի մեծ նաւեր, որոնց նկատմամբ ստորկներ տեղափոխելու կասկած չի կարող լինել: Բացի դորանից խուզարկելու շրջանը որոշւած է միայն Հնդկական ովկիանոսը, որ շփում է նաեւ Աֆրիկայի արեւելեան ափը:

IV. Այն երկիրները, որոնք թոյլ են տալիս տնային ստորկութիւնը: Բրիտանի կոնֆերէնցը չէր կարող զբաղւել նաեւ տնային ստորկութիւնը վերացնելու խնդրով. զորա համար հարկաւոր կը լինէր որ Եւրոպան յանձն առնէր մի անողորմ պատերազմ Ղուանի կրօնական որոշումների դէմ և բացասէր գործակցութիւնը Պարսկաստանի և Թիւրքիայի, որոնք կարեւոր դեր են կատարում աֆրիկական ստորկների արտահանման գործում: 1890 թւականին այդ կողմից դեռ դեր էր կատարում Չանգիբարի «սուլթանութիւնը», որ այժմ արդէն այլ ևս դեր չի կատարում, քանի որ անցեալ տարւանից դէս նա ընկել է Անգլիայի գերիշխանութեան ներքոյ: Նաեւ գերմանական «Արևելեան Աֆրիկայում» տնային ստորկութիւնը օրէնքով ճանաչւած հաստատութիւն է: Բայց այդ չիշխալ պետութիւնները պարտաւորւել են ստորկների ներմուծումը, միջանցումը և արտահանումը, մի խօսքով գերեվաճառը, մանաւանդ երեխաների անդամախեղութիւնը իրանց երկիրներում թոյլ չը տալ: Ամեն մի ստորկ, որ իւր երկրի սահմանը անցնում է, ճանաչւում է որպէս ազատ: Նկատենք նաեւ որ Թիւրքիայում գերեվաճառութիւնը արգելեց սուլթանի հրամանով առ 4 գեկտեմբերի 1889 թ.:

V. Այս ակտի իրագործումը ապահովող սարք ու կարգեր: Այստեղ գլխաւորն է մի «Միջազգային ծովային բիւրօ» հաստատումը Չանգիբարում, որ պէտք է լինի տեղեկութիւնների կենտրոնատեղ և որտեղից պէտք է հաղորդեն ցանկացած տեղեկութիւնները:

VI. Միջոցներ՝ ոգելից խմիչքների առևտրի սահմանափակման վերաբերեալ: Դորանով որոշւում է որ 20 աստիճ. հիւսիս. լայնու-

Թեան և 22 աստիճան հարաւային լայնութեան միջև գտնւած երկիրների համար կամ բոլորովին արգելել կամ զժաւարացնել սպիրտային խմիչքների ներմուծումը:

VII. Վերջնական որոշումներ: Որոնցով վճուռում է՝ վերացրած համարել այս ակտից առաջ եղած այն համաձայնութիւնները պետութիւնների մէջ, որոնք ներկայ ակտին հակառակ են. այս ակտի այլ և այլ կէտերը կարելի է ապագայում փոխել ընդհանուր համաձայնութեամբ. թոյլ է տրւում նաև ուրիշ պետութիւններին մասնակցել:

Թէ այս ակտի շնորհիւ երբ վերջին ստորուկը Աֆրիկայում ազատւած կը լինի—այդ դեռ ի հարկէ միայն ժամանակը կը սաջ պատասխանը: Բայց մի բան կ'ուզենք յիշել այս խնդրի մասին այս անգամ վերջացնելու համար: Ներկայ դարի սկիզբներում ստրկութիւնը իրանց կոլոնիաներում վերացնելու դէմ հակառակուում էին դեռ ևս այնպիսի կոլոնիական պետութիւններ ինչպէս Իսպանիան, Պորտուգալիան. իսկ այսօր ստրկութեան, զլխաւորապէս գերեվաճառի, վերացումը համարւում է նախնական պայման ամեն մի կոլոնիական գործունէութեան: Տեսարանը հետեւապէս շատ փոխւել է: Այդ պատճառով այդ կոլոնիզատորական գործունէութեան ամենակատաղի թշնամիները Աֆրիկայում՝ արաբական մարդորսներն են և ովքեր միայն կապւած են նոցա հետ: Բայց որ զլխաւորն է՝ աւելի իրէական հայեցողութիւնը այսօր յաղթանակը տարաւ ստոր շահախնդրութեան վերայ: Խնդիրը այժմ նրանումն է որ կոլտուրան տարածելով՝ պարապ հողերը մարդկութեան օգտին ծառայացնեն և մարդավայել յարաբերութիւններով այժմ վայրենի տեղերում հասարակութիւններ ստեղծեն, և ոչ թէ աւելի ստոր գտնւած ազգերը կոպիտ ոյժով հարստահարեն:

Մեր անցեալ անպահաջ յօդւածում յիշատակեցինք այն մեծ ընդունելութիւնների մասին, որոնց արժանացաւ իշխան Բիսմարկը Վիեննայում, Դրեզդէնում և Միւնխէնում: Այդ ճանապարհորդութիւնը, որ Բիսմարկը արաւ իւր որդու ամուսնութեան առիթով, պատեհ առիթներ տւեց նրան կարծիքներ յայտնելու գերմանական

այժմեայ կառավարութեան վերայ, որով նա վերջինիս զրգեց իւր զէմ մին, այն աստիճան, որ քիչ էր մնացել Բիւմարկը զատի կանչէր: Այդ բոլորը սակայն ոչ մի կերպ չը խանգարեց որ Բիւմարկը նորանոր և չը տեսնուած ծաւալով ովացիաներ ընդունի այլ և այլ քաղաքներում և հրաւէրքներ ընդունի ուրիշ տեղեր ևս այցելելու: Յիշած քաղաքներից յետոյ Բիւմարկը սակայն կարողացաւ ընդունել միայն Ախմեդէն և Ննա քաղաքացիների հրաւէրքը: Մենք ի հարկէ չենք կարող այն բոլոր, անթիւ-անհամար ցոյցերի նկարագրութիւններն անել, որոնց մեծ քաղաքագէտը և հայրենասէրը առարկայ եղաւ և ոչ էլ թարգման լինել այն բոլոր ճառերի և խօսքերի, որ նա արտասանեց: Բայց նորա խօսածներից մէկին մենք առանձին կարեւորութիւն ենք տալիս. այդ այն է որ նա արտասանեց Ննայում մեծ բազմութեան առաջ: Դա մի քաղաքական ճառ է, որ հետաքրքրական է իւր բոլոր մանրամասնութիւնների մէջ, բայց մանաւանդ ուշադրութեան արժանի է ճառի այն կտորը, որ վերաբերում է իւր կարծիքին՝ պարլամենտի նշանակութեան մասին Գերմանիայում, որի հետ նաև սերտ կապ ունի անշուշտ Բիւմարկի ապագայ զործունէութեան բնաւորութիւնը: Այդ նշանաւոր ճառը մենք առաջ ենք բերում իւր ամբողջութեամբ, ծանօթութիւններին մէջ լուսաբանելով շատերի համար թերևս մութը պատմական կէտերը.

«Իմ չարգելի համաքաղաքացիք Թիւրինգեան երկրի! Նախ ես սրտանց շնորհակալութիւն եմ ցոյցնում այն սրտանց ընդունելութեան համար, որ ես գտալ Ձեզ մօտ, և ես չեմ կարող ինձ լուզող մտքերը աւելի լաւ արտայայտել, քան Ձեզ նկարագրելով իմ չարաբերութիւնները ապա երկրի հետ անցած ժամանակներից: Իբրև երեխայ ես ապտեղ առաջին անգամ ծանօթացալ ժպտերի, սարերի և բուրգերի հետ իրանց պատմական վիշատակներով.— աշտեղ, Բրանդենբուրգի և Պոմերանիայի հիւսիսային տափաստանի տեսարանը բոլորովին ալ է: Մանկական այս առաջին տպաւորութիւնները հիւսեցին իմ մէջ Թիւրինգիայի զաղապարի շուրջը ու մանտիամի մի նիւթուտ, որ սնուցանւում էր մանաւանդ վիշտութիւններով՝ Վարարուրդի, Նորա նախկին ժամանակների, Նութերի երկղեցական վերանորոգութեան և մեր գերմանական լեզվի զարգացման վերաջ: Նութերի Աստածաշնչի թարգմանութիւնը առաջի սկիզբն է մեր լեզվի միութեան, որ մինչ այն ժամանակ բարբառների վրայ էր ցրւած: Աւելի հասուն երիտասարդութեան ժամանակ պէտք է սովորել թէ մեր սղեկան

ու ազգային զարգացման համար ինչ նշանակութիւն է ունեցել Թիւրին-
գեան աշխարհը իւր Վէլմուրով և Ննալով և սորա համալսարանով, ուր
Շիլլերը պրոֆեսոր էր և որ երկար ժամանակ եղել է Ղեօթէի ղեկավա-
րութեան ներքոյ: Ննա անունը ինձ՝ որպէս պրոֆեսորական մի գինւորական
գերդաստանի զաւակի համար ցաւեցնող և ճիւղով ձաջն ունէր: ¹⁾ Պա-
լմական էր, և ես հասուն տարիներումս միայն կարողացաւ հասկանալ
թէ աստուածային Նախախնամութեան շղթայի մէջ ինչ օղակ է կաղմել
Ննալի ճակատամարտը մեր գերմանական հայրենիքի զարգացման համար:
Իմ սիրտը զորա վերա ուրախանալ չի կարող, ինքեքս սակաւն ասում է
ինձ՝ եթէ չլինէր Ննան, թերեւ Սեղանն ²⁾ էլ չլինէր: (Հաւանութիւն):
Ֆրիդրիկեան պրոֆեսորական միապետութիւնը ³⁾ մեծ և իւր մէջ միացած
մի ստեղծագործութիւն էր, բայց նա իւր ժամանակը ապրած պրծած էր:
Նա ես չեմ կարծում որ եթէ Ննալի մօտ նա լաղթող լինէր՝ մենք մտած
լինէինք ազգային գերմանական զարգացմար ուղիղ ճանապարհը: Նա ազգ-
չդիտեմ: Բայց արդէն ժանգոտած չէնքի աւիրումը—ժանգոտած, ինչպէս որ
ազգ ապացուցանում են ան ժամանակաւ ամենաաւագ և լարդած գննե-
րալներին անձնատուր լինելը—ազատ տեղ բաց արաւ նոր չէնքսի համար
և հին պրոֆեսորական միապետութեան փշրած երկաթը ծանր և ցաւ պատ-
ճառող մուճի ներքոյ դարձնեց ան պողպատի, ուր 1813 թւականին
օտարի լուծը զօրեղ առաձգութեամբ լետ չպրտեց: Առանց կատարելա-
պէս ձեռք քաշելու անցեալից՝ անկարելի կը լինէր Պրուսիայում ազգային
գերմանական զգացմունքի զարթումը, որ իւր առաջին սկզբնաւորութիւն
ները դուր է բերել օտարի իշխանութեան խորը ամօթանքից: Թէ ինչու
ազգ երկիրը պէտք է անցնէր tot discrimina rerum, ազգ ես չեմ կարող
Ձեղ մանրամասն պարզաբանել, առանց որ նորից մեղադրէին ինձ պա-
ռաւական շատախօսութեան մէջ: (Մեծ խնդութիւն): Նա ուզում եմ միայն
փշտատել որ ես 1832 թւականին մտաւ համալսարան աւելի բուրձին-
շափտալին ⁴⁾ քան կալածատիրոջ զգացմունքներով, որ արտաքին հանգա-

¹⁾ Ննալի մօտ Նապոլէոն Առաջինը 1806 թւականին վճռողական
ճակատամարտով ջարդ տուեց պրոֆեսորներին:

²⁾ Սեղանում 1870 թւականին Նապոլէոն III մեծաքանակ զօրքով
գերեց գերմանացիներին:

³⁾ Ֆրիդրիխ II կամ Մեծը, որ Եօթնամեաւ պատերազմից (1758-65)
զրեթէ ամբողջ Նւրոպալի դէմ գուրս եկաւ լաղթող և Պրուսիան մոցրեց մեծ
պետութիւնների շարքը: Ֆրիդրիխ Մեծի նման հանճարեղ պետական անձն
Պրուսիան և սորա հետ ամբողջ Գերմանիան ունեցել է միայն լանձին
Բիսմարկի, սա որպէս քաղաքագետ, նա գլխաւորապէս որպէս զօրավար:

⁴⁾ Բուրձինշափտ որ և է «եղբայրութիւն» կաղմող ուսանողութիւնն
է իւր լատուկ չորով և բարք ու վարքով: Յատուկ է միայն գերմանական
ուսանողութեան:

մանքներ միայն ինձ ազատ պահեցին բուրձնափտակն գործունէութեան մէջ խրեւոյց: Մարկեան (պոմերանեան) աւագակն հողին էլ ալն ժամանակ ալնքան օտար չէր գերմանական աղգանութեան զգացմունքը, որ մի որքան և իցէ կենդանի ոգի իւր մտքով զգար և գործէր:

Այդ զգացմունքի զարգացման մէջ ես չափնի չափով խանգարեցի 1848 թւականի անցքերով: Բերլինի փողոցներում մղած կռիւը մեր իսկ երկրացիների դէմ, ալն գոյների դէմ, որ ես հպարտութեամբ կրում էի որպէս սպալ, լետադարձ դառն հարւած տւեց իմ զգացմունքին, որ ես իմ մէջ դեռ ամբողջապէս չէի մեռցրել: Երբ մենք առաջին անգամ Երփուրտի պարլամենտում հաւաքեցինք, աշտուղ ես առաջին անգամ երկար ժամանակով նորից տեսալ Թիւրինգները, եթէ չհաշուել լինենք ալն կարճ մնալա Նիւրնբերգ, որ աւելի կարճացնելու հարկաւորութիւն ունեցաւ ալն ժամանակալ սենատը (Խնդութիւն): Գերմանական միութեան պտուղը դեռ ես հասուն չէր Երփուրտում: Քանի որ մենք ապրում էինք Աւստրիալի հետ դուալիսմի մէջ, ալգ դուալիսմի զարգացումը շատ շատ կարող էր Գերմանիալի Հիւսիսին և Հարալին իրարից բաժանելուն հասցնել: Երգի վերջը եկած կը լինէր, եթէ դուալիսմի հանդուցը սրով չը լուծէր: Ես լիշեցնում եմ ալգ պնդելու համար, որ ալն ներքին պատերազմը, որ մենք 1866 թւականին վարեցինք, միանգամալն անխուսափելի էր: Մենք պէտք է գերմանական ձեռով ու գիտաւորութիւնով իրար հետ ծեծէինք մեղ աստածալին դատաստանին լանձնելով, իմանալու համար թէ որ կողմը կը լինի զվիւր բարձրագոյն իշխանութեան նկատմամբ: ¹⁾ Այդ

1) Գերմանական անկախ պետութիւնների թիւը 25-ից անց էր. դոցա մէջ երկուսը մեծ պետութիւններ էին՝ Աւստրիան և Պրուսիան: Բոլորի մէջ մի ընդհանուր քաղաքական կապ ստեղծելը մի իդէալ էր, որին ձգտում էին բոլոր հայրենասէրները: Երփուրտի, ապա Ֆրանկփուրտի պարլամենտները, որ ընդհանուր գերմանական էին, ծնունդ էին ալգ ձգտումների: Այդ ընդհանուր գերմանական խորհուրդներում զլիսաւոր աղդեշութիւն ունենալու ինդիրը երկպառակտում էր Աւստրիալին և Պրուսիալին և կուսակցութիւնների բաժանում միւս մանր պետութիւններին: Այդ անվերջանալի հակառակութիւններին և երկպառակտումներին վերջ տրւեց 1866 թւականին Պրուսիալի և Աւստրիալի իրար հետ մղած մեծ պատերազմով, որի վճռողական ճակատամարտը եղաւ աւստրիական Կեօնիդդերցե քաղաքի մօտ և ուր վերջացաւ պատերազմը իօգուտ Պրուսիալի: Բիսմարկը ալգ ժամանակ Պրուսիալի արտաքին գործերի մշնխտըն էր: Պրուսիան իւր ալգ լաղթութիւնից օգուեց մի նոր միջազգային կաղմակերպութիւն ստեղծելով գերմանական պետութիւնների համար: Աւստրիան դուրս գլեց ընդհանուր գերմանական խորհրդից, իսկ մնացած բոլոր գերմանական պետութիւնները Պրուսիալի հետ և սորա զլիսաւորութեամբ կաղմեցին «Հիւսիսալին գերմանական միութիւն» անունով մի զաշնակցական պետութիւն ընդհանուր պարլամենտով (ուալիստակ) Բերլինում և մի-

կատարեց, և կատարեց չափաւորութեամբ, ինչպէս վաղէ և հալընականից-
ներին: Մեր ալն ժամանակաւ հակառակորդի մէջ մենք չթողինք անհաշ-
տելի տրամադրութիւն: Մեզ չաջողեց Աւստրիայի հետ նոյնպիսի չարա-
բերութիւններ մէջ մանել, ինչպէս որ Ֆրանկֆուրտի սահմանադրական
ծրադիրներ կազմողները ձգտում էին առանց իրադրոժել կարողանալու:
Պէտք է ուրեմն բարի Աստուծուն ժամանակ թողնել որ Նա իւր գերմա-
նական ազգը անապատի միջով անցկացնի և սպասել որ հասցնի աւե-
տեաց աշխարհը, որի մէջ ենք մեզ կարծում արդէն (Խնդրութիւն): Բացի
աւստրիականից, մենք անհրաժեշտօրէն պէտք է վարէինք նաև ֆրանս-
սիական պատերազմը, որովհետեւ մեր նոր հիմնարկութիւնների համար
մենք կարօտ էինք ոչ միայն Աւստրիայի ալ և եւրոպական սենիորների
կոնսենտի համաձայնութեանը: Այլ պատճառով մենք կարիք ունէինք որ
Ֆրանսիայի հետ պատերազմը առանձնապէս կարողանալինք վարել: Ամ-
բողջ Եւրոպայի մի կողմիցիայի դէմ, մի կողմիցիայի, որպիսին Սօթն-
ամեալ պատերազմի ժամանակ եղաւ, մեր գործը շատ աւելի դժուար և ան-
աջող կց լինէր: Գերմանական ազգի աստուածալին առաջընթացութեանն է
պատկանում, դէպի որը ես նաև ապագայի համար հաւատ ունեմ, որ ալն-
պիսի քաղաքական պատահարներ, որ ոչ ոք չէր կարող նախատեսել,
Ռուսաստանի և Աւստրիայի մէջ ունեցած կապը կործանեցին և ալն էլ
ալնպէս, որ Օլմիւցեան կապակցութեան բաժանումից մեր ազգային քա-
ղաքական նպատակների համար օգուել կարողացանք: Եթէ 1866-ին
Աւստրիան և Ռուսաստանը նոյն միութեամբ մեզ դէմ կանգնած լինէին,
ինչպէս Օլմիւցի օրերին—միայն Աստուած գիտէ թէ արդեօք մեր չաջողու-
թիւնը նոյնը կը լինէր և թէ մենք նոյն ատուհանի վերալ կանգնած լի-
նէինք: Ֆրանսիայի դէմ կուէր մէջ, որ խօսմ պէտք է վարէինք, ինչպէս որ
ամեն գարում երկու կամ երեք անգամ պատահել է, մենք աւելի թույլ
կանգնած կը լինէինք և թերեւս բազմաւոր չլինէինք:

ութիւն կազմող պետութիւնների ներկայացուցիչների մի ժողովով՝ նա-
խագահութեամբ Պրուսիայի թագաւորի կամ սորա ներկայացուցչի: Այդ
«Հիւսիսային գերմանական միութիւն» էր, որ 1870-71 թւականին պա-
տերազմ մղեց Ֆրանսիայի դէմ և չաղթեց նորան: Գեռես պատերազմը
չվերջացած, 18 յունւարի 1871 թւականի համաձայնութեամբ միութիւնը
կազմող բոլոր պետութիւնների ալ միութիւնը հռչակեց «Կայսերու-
թիւն» և կայսեր տիտղոսը տրեց Պրուսիայի թագաւորին: Այդ ամենում
գլխաւոր գործիչը մինիստր Բիսմարկն էր: Կայսերութեան սահմանադրու-
թեան գլխաւոր հիմքը կազմեց Նախկին «Հիւս. Գերմ. Միութեան» սահ-
մանադրութիւնը, ըստ նորա մանրամասնութիւնների մէջ մտնելը ալ ժամ
տեղը չէ: Այդ գործը զուի բերելուց վտու Բիսմարկը չաջողացրեց 1879
թւականին Գերմանիայի սերտ և դաշնագրով ամրապնդած բարեկամու-
թիւնը Աւստրիա-Ունգարիայի հետ: Z.

Այդ պատերազմները անհրաժեշտ էին. բայց մի անգամ որ նոքա վարեցին, ալ իսկ ես հարկ չեմ տեսնում որ պատերազմներ վարելու: Մենք նոցա մէջ որոնելու ալ իսկ բան չունենք: Ես դատարկ կամ անհարպիկ բան եմ համարում, եթէ մենք նոր պատերազմներ մղելու դրութեան մէջ միւլ գնենք, առանց ստիպւած լինելու օտարների լարձակումներից: Այն ժամանակ ի հարկէ մենք արեւմտեան ուժեղ կը լինենք, որքան Գերմանիան է Եւրոպայի մէջ տեղում: Այդ նշանակում է թէ իւր հարեաններին հասուն լինել, եթէ նոքա միանան անգամ, բայց միայն պաշտպանողական դիրքում: Յարձակողական կարճինետալին պատերազմներ մենք չենք կարող վարել: Ամեն մի աղբ, որ կարճինետալին պատերազմ վարելու հարկի մէջ է գնում իրան, իսկական սահմանադրութիւն չունի: Մի պատերազմ, նոյն իսկ չաղթանակը, բարերար հետեանքներ չունի մի ազգի համար: 1870-ից մենք աշխատել ենք պատերազմներից խոստատ, և ամենից առաջ նոր գերմանական կաշտերութեան համար խաղաղութիւն պահպանել, որովհետեւ նորա ներքին չենք ունենում մեր գործունէութիւնը ամբողջապէս կլանում էր, այն, մինչև անգամ պահանջում էր մի տեսակ գիշտատորական գործունէութիւն, որ ես իբրեւ մի մեծ սկստութեան մշտական հաստատութիւն չեմ ցանկանում:

Մենք մեր ամբողջ ուշադրութիւնը դարձրինք պետութեան հիմնարկութիւնների հաստատման վերայ, արեւ մտքով որ բոլոր գերմանացիք այդ հիմնարկութիւնները սիրէին, որպէս մի սեպականութիւն, որ պաշտպանելու համար նոքա բոլորը պատրաստ կը լինէին (Ոգեորած հաւանութիւն): Թերեւ գործը դեռ իսկ պատրաստ չէ: Բայց ես կարող է պատրաստ լինել, եթէ մենք ունենանք մի ուժեղ պարլամենտ, որպէս վառող կէտ ազգային միութեան զգացմունքի (Հաւանութիւն): Մի պարլամենտ չի կարող ուժեղ լինել, եթէ նա կուսակցութիւններով պատռուած է: Այն ժամանակ ամեն մէկի ձեռքում կը լինի՝ եղած ֆրակցիաները և ստորաֆրակցիաները իւր համոզմունքի և ձգնաժողութեան համար չահեցնել, և մի ղեկավարութիւն է, եթէ մենք ֆրակցիաների մրցումները և կուսակցութիւնները—do ut des տեսնեցնալի—մէջ ընկնենք: Առանց մի ռալիստաղի, որ շնորհիւ իւր գոգում ունեցած մի մշտական մեծամասնութեան կարողանալ ժողովրդական ներկայացուցչութեան պարտքը արեւ պատրել, որ ես կառավարութեան քննադատէ, վերահսկէ, զգուշացնէ, նաեւ հանգամանքներին նաև առաջնորդէ, մի ռալիստաղ, որ կարողանալ արեւ հաւասարակշռութիւնը իրագործել, որ մեր սահմանադրութիւնը ուղեցել է ստեղծիկ կառավարութեան և ժողովրդի ներկայացուցիչների մէջ: Առանց արդարիւ մի ռալիստաղի ես հոգսի մէջ եմ մեր ազգային հիմնարկութիւնների տեղականութեան և հաստատութեան նկատմամբ (Ոգեորած հաւանութիւն): Այժմեայ օրս մենք չենք կարող մի զուտ զինաստիական քաղաքականութեան նւիրել, մենք պէտք է ազգային քա-

դաճականութիւնն ունենանք, եթէ ուզում ենք գոյութիւն ունենալ: Այդ բանը հետեանք է աչն քաղաքական զարգացման, որ աչս վերջին կէս դարում Ներուպալում կատարուել է: Բալց որպէս զի ազգային քաղաքականութիւնն անենք, մենք պէտք մի ազգային ներկայացուցչութիւն ունենանք, որի գործը ամենից առաջ պէտք է լինի ազգի կարիքները և ցանկութիւնները ի նկատի ունենալ: Մենք չենք կարող կառավարուել գոյութիւն ունեցող Ֆրանկլանդերից որ և է մէկի ղեկավարութեամբ, իսկ ամենից քիչ՝ Կենտրոնի ¹⁾ ղեկավարութեամբ (Ոգետրւած հաւանութիւն): Աս կարծում եմ, որ կաթոլիկական խնդիրներում մենք կարող ենք աւելի հեշտութեամբ գործը տանել, եթէ հռոմայական կուրիալի հաւ բանակցենք մի նունցիուսի ²⁾ միջնորդութեամբ Բերլինում, քան եթէ նունցիուսի տեղը բռնի պապի ազդեցութիւնը Կենտրոնի միջոցով:

Այս վերջինը ես գտնում եմ աւելի վտանգաւոր մեր ազգային նպատակների համար, քան ինչ կարող էր լինել մի նունցիուս: Դրանով ես չեմ ուզում բարեխօսել որ մի նունցիուս կոչւի մեզ մօտ. ես աչս խօսքերը ասում եմ միայն իբր արտադրութիւնն մի գաւառութեան, որ ես չըջում եմ հետս Կենտրոնի ալժմնալ ղեկավարութեան պատճառով: Ես ալդ Կենտրոնը վտանգաւոր եմ համարում, ոչ միայն դաւանական խնդիրներում, ալ զլիաւորապէս ազգային խնդիրներում: Նա քանդում է աչն ամենը, ինչ որ մենք մեր արեւելեան սահմանների մօտ լեհաստանում ղերմանական բան ենք չինել: Ամբողջ կուլտուրկամպֆը աւելորդ կը լինէր, եթէ գորանից կախ ընկած չը լինէր լեհական խնդիրը: Բալց նա կախած էր նրանից: Աչն ժամանակ աչպէս կոչւած կաթոլիկական բաժանմունքի խնդրում նունցիուսը մի օտար զիպլոմատ չէր, ալ նա պրուսական մինիստրութեան միջնոն էր,—մի բաժանմունք, որ սկզբում հիմնւած էր թագաւորի իրաւունք: Ները պաշտպանելու համար եկեղեցու դէմ, բալց որ աչն տեղը հասաւ, որ իրապէս պաշտպանում էր եկեղեցու և լեհացիների իրաւունքները թագաւորի դիմաց: Դա անցեալի մի տեսութիւն է: Չեզնից ոմանք պատմութիւն են ուսանելու. ես չէի կարող աչս չը լուսաբանւած թողնել: Բալց մի բան կարող էինք սովորել Կենտրոնից,—դա կարգապահութիւնն է և բոլոր կողմնակի և կուսակցական նպատակների զոհաբերումը մի մեծ նպատակին: Դուք տեսնում էք Կենտրոնում (կաթոլիկ կուսակցութեան) ամենահեռաւոր քաղաքական տարրեր միացած: Իմ վիշտութեամբս՝ բոլոր ժամանակներում նորա մէջ կալին միանգամայն ուէակցիոնէր (լետադնայ)

¹⁾ Կենտրոնի կուսակցութիւնը Գերմանիայում կոչւում է կաթոլիկ պապական կուսակցութիւնը, որի գլուխն էր մինչ 1891 թ. Լուի Կապլէն: Կաթոլիկ Վերջինիս մասին տես մեր լուրածը «Մուրճ» 1891 թ. № 4 և Z.

²⁾ Նունցիուսն նշանակում է Հռոմի պապի ղեկավան:

ազնւականներ, միահեծաններ (աբսոլուտիստ), պահպանողականներ և մինչև անդամ աղատամիտներ (ֆրէզլէնսիք), մինչև իսկ սոցիալ-դեմոկրատներ, և նոքա բոլորը իբր մի մարդ ձայն են տալիս այն բաների մասին երբ նոցա խելքը ասում է թէ եկեղեցու շահերը ալդ պահանջում են: Դէ՛հ չենք կարող մենք ես, քանի որ մենք մի ազգային եկեղեցի չունենք, կուսակցութիւններից վեր մի ազգային գերիշխող համոզմունքից պի՛նդ բռնել, այն է վճռած լինել այն ամենի օգտին ձայն տալ, ինչ պահանջում է մեր ազգային հատատութիւնը և ապահովութիւնը, և այն ամենի դէմ լինել, ինչ այն թաղում է և խանգարում: Եւ պարզ չէ՞ որ Ֆրակցիաների զանազանութիւն չը պէտք է լինի այն Ֆրակցիաների մէջ, որոնք առհասարակ գերմանական պետութեանը օգնել և նրան պահպանել են ուղում— և ամենեին բոլորը չեն ալդպէս,—ալ որ նոքա պէտք է մի կարտէլ (միութիւն) կազմեն: Մենք ուղում ենք հալքենիքի շահերը շատ վեր դասել և ամեն մի խնդրի ալդ տեսակէտի ներքոյ դնել, ինչպէս որ Կենտրոնն է ամեն ինչ հումալական—կաթոլիկական տեսակէտից քննում ¹⁾: Կենտրոնից կարելի է սպասել ամենամեծ հակառակութիւն և ամենամեծ անհետևողականութիւն: Բայց հէնց որ այն ձեռնհաս աւտորիտէտը չալտնում է թէ ալդ են պահանջում եկեղեցական շահերը, էլ նոքա մի ակնթարթ չեն տատանւում—*la udabiliter sese objiciunt*: Ինչո՞ւ մենք չը պէտք է նման բանին համենք ազգային ասպարէզի վերալ, ինչու չը պէտք է մենք մեր ազգային համոզմունքներին նոյն եռանդով և բացառապէս ծառայենք, ինչպէս որ Կենտրոնի անդամները սկսած Լիբէրից և Հիյէից մինչև պարոն Փոն Շորլեմէրը (ծիծաղ), որոնք ամենքը մի սանրի վերալ են բուրդ խուզում: Ալդ բանը նոյն չափով սպասելի չէ մեր բարեկամներից նոցանից, որոնք անկախ են ուղում մնալ, բայց ալդ միշտ պէտք է աչքի առաջ ունենալ: Թշնամուց պէտք է սովորել, և ես որպէս առաջ, նոյնպէս և ալժամ համարում եմ Կենտրոնը գերմանական պետութեան թշնամի իւր հակումներով (տենդէնց) և ոչ լանձին նորա բոլոր անդամների: Շիտակ գերմանացիք նոցա մէջ կան ահապին թւով, բայց առաջնորդող ուղղութիւնը (տենդէնցը) աչնպէս է, որ ես դժբախտութիւն և վտանգ եմ համարում պետութեան համար, երբ կառավարութիւնը իւր ղեկավար խորհրդատուները վերցնում

¹⁾ Մեր ընթերցողներին աւելորդ չէ ասելը, որ այնքան մեծ ուշադրութիւն որ նւիրում է Բիսմարկը Կենտրոնին, այսինքն հումալական-կաթոլիկ կուսակցութեան, նրանով է բացատրւում, որ գերմանական ուշիտապետ եղած բոլոր կուսակցութիւններից, առանձին-առանձին վերցրած, Կենտրոնի կուսակցութիւնը թւով և դիպրիպլինով ամենից ուժեղն է. մինչդեռ Կենտրոնին հակառակ կուսակցութիւնները բաժանւած են և իրար հալածում են: Բիսմարկի չաջորդ պետական կանցլէր կոմս Կապրլին զգալապէս զմոռում է Կենտրոնի ազդեցութեան ներքոյ: Շ.

է Կենտրոնից և երբ իւր ուղղութիւնը սրում է զլիսաւորապէս աչն կողմը, որ Կենտրոնին դուրեկան լինի: Կենտրոնը տեղական լեկտարան չի կարող լինել: Նս ուզում եմ հաշտ ապրել իմ կաթողիկ համաքաղաքացիների հետ, բայց ես չեմ ուզում նոցա ղեկավարութեան տակ մտնել (Բուռն հաւանութիւն): Նս երդւել եմ մի աւետարանական կապերութեան մի աշխարհական ղեկավարութեանը (Ich bin eingeschlossen auf eine weltliche Leitung eines evangelischen Kaiserthums) և դորան ես հաւատարմութեամբ կպած եմ. և եթէ ինձ, երբ ամեն անգամ որ իմ 50-ամեակ փորձառութիւնից և քաղաքականութիւնից փնտռ, կարծիք եմ չափնում թէ իմ թաղաւորի խորհրդատուները աւելի լաւ կանեն եթէ ուրիշ շաւղով ընթանան, չանդիմանում եմ թէ ես հակամոնարխիական քաղաքականութիւն եմ անում, աչն ժամանակ ես դէ՛հ վերջապէս ձեր ուշադրութիւնն եմ դարձնում մեր Ներկալ սահմանադրութեան վերալ, որի համաձայնութեան բոլոր կառավարչական կարգադրութիւնների համար պատասխանատուութիւնն ընկնում է ոչ թէ միապետի վերալ, ալ պետական կանցլէրի և մինիստրների վերալ: Բացի դորանից ես ձեր ուշադրութիւնն եմ դարձնում աչն բանի վերալ, որ ալք հալեացքը—եւ չեմ ուզում ասել մի հին գերմանական է—բայց մեր մարմնի ու արիւնի մէջ հաստատւած է զեւ շատ աւելի առաջ, քան երբ մենք սահմանադրութիւններ ունէինք: Նս ուզում եմ ձեր մտքին բերել միայն մի օրինակ աչն մեծ ոգու զրաւճներից, որի շնորհքները (Manen) ալստեղ, ալս վարում, մեզ չըջապատում են ¹⁾: Գեթէն իւր Գեոց Փոն Բերլիսինգէն դրամալի մէջ ներկայացնում է մեզ կապեր հաւատարիմ մի ասպետ, որ իւր կալսրի համար աչնքան չարգանք և հաւատարմութիւն ունի, որ մի կապերական խորհրդատուին սպառնաց ալս խօսքերով՝ Ախ, թէ որ միայն դու կրում չը լինես կապեր պատկերը, որին ես ճո՛ղն իսկ չեանից (Konterfei) պաշտում եմ! Ալք ասպետը, որի անձնատուր լինելն էր պահանջում ալք կապերական խորհրդատուն, սկի փիքը չարաւ ու պատուհանի բարձրութիւնից նորա դէմ սուր քննադատութիւն չարտեց (Մեծ ծիծաղ): Գա ցոյց է տալիս որ Գեոց Փոն Բերլիսինգէնը և Գեթէն երկուքաները իրար հետ չեն խառնել և չեն նոյնացրել: Կարելի է հաւատարիմ կողմնակից լինել տոհմին, թաղաւորին ու կալսրին, առանց—ինչպէս Գեոց՝ ում ասւած է՝ ճորա կոմիսարների խմատութեան մասին համոզւած լինելու: Նս ալս վերջինից չեմ և ալք իմ համոզմունքը եւ փա չեմ պահելու: (Բուռն հաւանութիւն և ոգևորւած գոչումներ իշխանին):

Բիսմարկի աչս ճառը, որ իւր պատմական քաղաքական հաստատ հիմունքով և իւր ամբողջութեամբ յիշեցնում է մեզ իշխանի նշանաւոր ճառերը պարլամենտում՝ պետական կանցլէր եղած ժա-

¹⁾ Գեթէի անունը սերտ կապւած է Ննալի և Վէյմարի հետ: Շ.

մանակ, առաջին մեծ քաղաքական խօսքն է որ նա արտասանել է իւր պաշտօններէից հեռացրած օրից 1890 թ. մարտի ամսից: Այս ճառը ցոյց է տալիս, որ Բիսմարկը աներկբայ կերպով զբաղւած է նախագծով՝ այն ազգային մեծ գործը, որ նա մեծամեծ դժարութիւնների մէջ յաջողութեամբ սկսել է ստեղծել իբր մինիստր և կանցլէր, այժմեանից արդէն պետութեան պարլամենտի միջոցով է ուղում առաջ տանել: Պէտք է ասած որ իւր երկարամեայ պաշտօնական զիրքում Բիսմարկը իւր զիջողատորութեան հասնող իշխանութիւնը շարունակ պարլամենտի հետ կռիւ տալով էր պաշտպանում: Իսկ այժմ իւր յոյսերը նա պարլամենտի վերայ է դնում: Բոլոր այն երկիրներէ թերթերը, որոնք գերմանական նոր պետութեան ստեղծելովը և Բիսմարկի քաղաքականութիւնովը իրանց զգում են նեղացած դրութեան մէջ — ամենից առաջ աշխատեցին չարախնդաց կերպով մատնանիշ լինել Բիսմարկի այս աւերելոյթ հակասական վարմունքի վերայ. բաց այդ մոքով աւելին արին Բիսմարկի թըշնամի գերմանացի թերթերը, որոնց անձնական հաշիւներին անստեղեակները միամտաբար աշխատեցին արձագանք լինել նաև այլ երկիրներում: Բայց արժէ միայն ցանկութիւն ունենալ ըմբռնել քաղաքական էությունցիական երևոյթները, և մենք կ'անէինք այսպիսի դատողութիւն. Բիսմարկը որպէս զլիաւոր աշխատակից գերմանական նոր պետութիւնը ստեղծելու գործում, որպէս այդ պետութեան զաղափարի ամենահեղինակաւոր և միևնոյն ժամանակ ամբողջ աշխարհից վկայւած ամենակարող ներկայացուցիչը, աշխատում էր մինիստր և կանցլէր եղած ժամանակ, որքան որ տեւեց հաւատը դէպի նա իւր մոնարխների կողմից, ամրապնդել նորահաստատ պետութեան հիմունքները այն եղանակով, որ պարտիկուլարիստական ձգտումները և այլ հանգամանքները չկարողանան ծաւալ ստանալ և հաստատուած միութիւնը խախտել: Բիսմարկը, տեսնելով իւր այդ նախագծած և անհրաժեշտ ծրագրի դէմ այլ և այլ խոչնդոտներ գերմանական պարլամենտում, վախենալով որ իւր հակառակորդների ձեռքում ամբողջ գործը կարող է թերի մնալ և խորտակւել, մարտնչում էր պարլամենտի այլ և այլ նոյն իսկ իրար հակառակ կուսակցութիւններից կազմւող մեծամասնութիւնների դէմ: Այդ անելով նա ոտնակոխ չէր անում սահմանա-

ղրութիւնը, այլ հէնց ինքը օգտուում էր սահմանադրութիւնից տւած իրաւունքներից, և երբ իւր խօսքը չէր աղբում իւր համար մեծամասնութիւն գոյացնելու համար՝ նա դիմում էր ծայրահեղ բաց և սահմանադրական միջոցին, — նա արձակել էր տալիս պարլամէնտը, դիմելով ազգին նոր ընտրութիւններ անելու համար: Եթէ աղբը միշտ աւելի ձայն էր տալիս յօգուտ Բիւմարկի նախագիծներին, ինչով էր այդտեղ մեղաւոր Բիւմարկը: Եւ եթէ այսքան տարիների ընթացքում գերմանական պարլամէնտում չը կարողացաւ կազմել մի կոմպակտ և աւեղական մեծամասնութիւն ընդգէմ Բիւմարկի ժամանակաց կառավարութեան և որը կարողանար սորան դէմ զնել մի այլ, ազգի մեծամասնութեան հաւանութիւնը դառնալ ծրագիր, միթէ միայն Բիւմարկն էր որ պէտք է յարգէր գոյութիւն ունեցող կուսակցութիւնները և զուխ խոնարհէր նոցա առաջ, և այդ անէր այն մարդը, որի իւր ազգին ու հայրենիքին մատուցած ծառայութիւնները իսկի չի կարելի համեմատել անգամ որ և է ժամանակակից մարդու իւր ազգին ու հայրենիքին մատուցած ծառայութիւնների հետ, այն աստիճան Բիւմարկինը անհամեմատելի գերազանցութիւն ունենալով Բիւմարկի վարած կռիւները պարլամէնտի մեծամասնութիւնների դէմ մի անձնապատան մարդու կամակորութիւնիցը չէր, այլ այն մեծ վստահութիւնից, որ ունէր նա դէպի գերմանական ազգը: Զը լինէր այդ հանգամանքը, կայսր Վիլհէլմ I չէր պնդել նորա մինիստր մնալու վերայ, թէ չէ նա իւր դէմ կը զինէր ամբողջ ազգը: Մի խօսքով քանի որ պետութեան ղեկավարը Բիւմարկն էր, երկրի քաղաքականութեան նժարի ծանրութիւնը ոչ թէ պարլամէնտի այլ Բիւմարկի կողմն էր, լոկ այն պատճառով որ հասարակաց կարծիքում Բիւմարկի անձն աւերութիւնը անհամեմատ մեծ կշիռ ունէր, իսկ այդ կշիռը ունենալու պատիւը նա վաստակել է ազգին մատուցած գերազանց ծառայութիւններով: Աինէր նոյն մարդը պարլամէնտի անդամ, հաւանական է որ պարլամէնտը աւելի մեծ նշանակութիւն ունենար: Գործին ծառայած լինելով մինիստր եղած ժամանակ՝ նա նոյն գործին կը ծառայի նաեւ իբրեւ պարլամէնտի անդամ: Երէկ նա գործը ազատելու համար կռուում էր պարլամէնտի կուսակցութիւնների դէմ, որոնք իրան հակառակ էին, այսօր նա նոյն գործի համար կռուում է կառավարութեան դէմ, որ իւր

կարծիքով լաւ չէ վարում պետական գործերը, և վտանգաւոր է համարում մանաւանդ կաթոլիկ կուսակցութեան հաճոյանալը կառավարութեան կողմից: Միւս կողմից այն պարլամէնտի դէմ, որի դէմ երէկ էր կուռում, Բիսմարկը կուռում է նաեւ այսօր, քանի որ նա համոզւած է, որ այժմեայ կուսակցութիւններէց մի զօրեղ յառաջատար մեծամասնութիւն կազմել անհնարին է, և այդպիսին մէկը իսկի չկայ էլ: Եւ, որպէս պէտք է ենթադրել, Ենայում խօսած ճառով, որ ամբողջապէս ատաջ բերել մենք հարկ համարեցինք, Բիսմարկը ակնարկում է իւր մոտալրութեան վերայ՝ յեղաշրջում կատարել Գերմանիայի քաղաքական կուսակցական կեանքի մէջ, գլուխ կանգնելով մի կուսակցութեան, որի նմանը նա զուր էր որոնում իւր կանցլէր եղած Ժամանակ: Եւ թէ և չի կարելի հաւատալ կերպով ասել թէ Բիսմարկին իւր այդ նոր ձեռնարկութիւնը լիովին կը յաջողւի, բայց միայն հիմնալ պէտք է թէ ինչպէս այնքան տարիներ զբիթէ դիքտատորական իշխանութիւն բանեցրած հռչակաւոր մարդը իւր խորը ծերութեան հասակում այնքան սրտին մօտ է առնում իւր հայրենիքի ճակատագիրը, որ իւր ազգին մի մեծ ազգային պետութիւն ստեղծելուց յետոյ՝ այսօր նա այդ պետութեան մէջ ներքին քաղաքական նոր կեանք ստեղծելու փշերով լի գործին է ձեռնարկում: Արեւի է Բիսմարկի ամեն մի քայլին հաւանութիւն չը տալ, թէ իւր անցեալում և թէ ներկայում հակակրել անգամ նորա ձգտումներէց մանաւանդ այն որ լեհացիներին է վերաբերում, որի առիթով իւր «Առանց դաւանանքի» վէպի մէջ (տես «Մուրճ»-ի ներկայ համարը) դառն ծիծաղով զանգատուում է Սեն-կէիչը. բայց այնքան ճահճային է դերմանական քաղաքական կեանքը, որ միայն ուրախանալ պէտք է, եթէ Բիսմարկին յաջողի կերպարանափոխել և քաղաքական հզօրութեան հասցնել կուսակցական կեանքը Գերմանիայում: Դորանով նա կը հիւսի մի նոր պսակ իւր փառքով փայլող ճակատը նոր զարդով պսակելու համար:

Եւրոպայի միջազգային բարձր քաղաքականութեան վերաբերեալ այս ամիսներս մի քանի նոր գծեր սկսեցին պարզել: Իբր թէ պապ Լէօ XIII գործօն դեր է կատարել և շարունակում է

գործել Ֆրանսիայի և Ռուսիայի բարեկամութեան գործում: Խըն-
դիրը սակայն պարզեց չէ: Միայն թէ պապի բռնած որոշ բարե-
կամական զիջքը զէպի Ֆրանսիական հանրապետութիւնը, որի
մասին մենք մեր անցեալ տեսութիւնների մէջ արդէն քանիցս
խօսել ենք, հաւանական է զարձնում որ պապը խրովսանը աշխա-
տած լինի միջին Եւրոպայի եռապետական զաշնակցութեան դէմ,
որի անդամներիցն է իւր թշնամի Իտալիան, Ֆրանսիային ծառայել:

Յիշատակելու արժանի է նաև Պարիզի յայտնի Figaro լրա-
գրի մի յօդուածը Alliance ou flirt խորագրով, որտեղ առաջ-
արկում է Ֆրանսիայի և Ռուսիայի մէջ գրաւոր զաշնակցու-
թիւն: Այժմ արդէն հաստատ է որ նոցա մէջ գրաւոր պայման
չկայ և դատելով ռուսաց մայրաքաղաքային լրագիրների կծու պա-
տասխաններից «Ֆիգարօի» յօդուածին, պէտք է ընդունել որ այլապիսի
պարտաւորիչ պայմանի մասին գէթ մօտիկ ապագայում խօսք չի
կարող լինել:

Բաւականում ենք միայն յիշատակելով, որ Բոլզարիայի յայտնի
առաջին մինիստր Ստամբուլով ներկայ օգոստոսին ընդունեց Կ.
Պոլսում սուլթանի կողմից: Անկասկած է որ զա քաղաքական հե-
տեանքներ է ունենալու Բոլզարիայի համար: Այդ զէպքը ընդուն-
ւեց որպէս ցոյց Ռուսիայի դէմ:

Z.

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԿՈՂՄԻՑ

† ՌԱՖԱՅԷԼ ՊԱՏՆԱՆՆԵԱՆ. Նոր-Նախիջևանից ստացանք հետևեալ տխուր լուրը. «23 օգոստոսի ժամ 1 և 37 լոպէ կէս գիշերից չեառ».

Խմբադրութեան «Մուրճ» ամսագրի.

Ռաֆայէլ Պատկանեանը վախճանեց. թաղումը քսանուչորսին:

Գաղափարաւոր Ռաֆայէլեան:

Ռաֆայէլ Պատկանեանը աչն մեծութիւններէն է, որոնց մասին խօսք գրելը պատկանում է «Մուրճ»-ի ալ աւելի կարևոր բաժիններին: Թողնելով հանդուցեալի դորժքերի գնահատութիւնը, որ աչտուհետև դեռ երկար տարիներ մեր քննական գրականութեան կարևոր թեմաներից մէկն է կաղմելու, բաւականա՞նում ենք ասելու, որ հանդուցեալը, առանց որ և է կասկածի, հաշկական նոր բանաստեղծութեան մէջ ամենանշանաւոր քանքարն էր:

Յաւում ենք, որ Պատկանեանի մահաւն մասին վերը առաջ բերած հեռագիրը մեր ձեռքը հասաւ միաչն օգոստոսի 25-ին, հանդուցեալի թաղումից չեառ: Հարց ենք սալիս, արդեօք Պատկանեանի մատինը չը պէտք է փոխադրել Թիֆլիսի Մար-եկեղեցու դաւիթը, կամ նոյն իսկ Էջմիածնի մօտերքը: Հաշոց գրականութեան մի աչնքան մեծ աստղ, որպիսին է հանդուցեալը իւր հաչրենական երգերով պէտք է հանգչի հաշ ժողովրդի սրտին աւելի մօտ մի տեղում:

Ղ. ԱՂԱՅՆԱՆՅԻ ԳԱՍՏԱԳԻՐԳԻ. վրաստանի և Իմերեթի հաշոց եկեղ-ծխական դպրոցների թեմական տեսուչ Նղիշէ քչ. Գեղամեանից ստացած ենք հետևեալ չրջաբերականը «Մուրճ»-ում տպագրելու խնդիրքով.

«Աչտու չաչոնում եմ ի գիտութիւն վրաստանի և Իմերեթի թեմի եկեղեցական ձխական ուսումնարանների պպ. աւագ ուսուցիչներին և մեծարելի աւագ ուսուցչուհիներին, որ Ս. Էջմիածնի Մար-Աթոռի Ուսումնական-Վարչական Յանձնաժողովի հրամանադրութեամբ, որ 'ի 14 սոչն չուլիսի Տճ 27, նորից թուլատրւած է պ. Ղազարոս Աղաչեանի «Ուսումն մաչրենի

լեզու» դասագրքերի կիրառութիւնը մեր ուսումնարաններում:
Թեմական Տեսուչ Եղիշէ քահ. Գեղամեանց:

՚ի 21-ն յուլիսի 1892 ամի, ՚ի Սարունչի»:

Մեր ընթերցողներին հատկանալի դարձնելու համար Ուսումնական Յանձնաժողովի ալս կարգադրութիւնը, պէտք է չիչեցնենք որ պ. Աղաբեանցի դասագրքերը արդեւած էին զպրօցական գործածութեան համար միմիայն ալս պատճառով, որ նա վստահացել էր զեռ ես մինչ ալսմ տիրող խառնաշփոթութեանը ա-ի, Վ-ի և ու-ի ուղղագրութեան մէջ՝ միակերպութիւն և կանոնաւորութիւն մտնցնելու իւր դասագրքերում, ընդունելով ալս ուղղագրութիւնը, որին ի միջի ալսոց հետեւում է «Մուրճ»-ը, ալսինքն հնուց մնացած երեք տեսակ բաղաձայն ա-ե-րից զէն գցելով ոչ ոքին հարկաւոր աւ ձեր:

Էջմիածնի ուսումնական, վարչական մասնաժողովին կարող ենք միայն շնորհաւորել պ. Աղաբեանցի դասագրքերի առիթով արած վճռի համար, պաշտօնական տանկցիա տալով մի ուղղագրութեան, որ լարմարութիւնից զատ՝ հաւանութիւն է գտած մեր պրականութեան ներկայացուցիչներից շատերից և որի կենսունակութիւնը ապացուցւած է ալս ուղղագրութեամբ տպւած և ժողովրդականացրած բազմաթիւ գրքերով ու երեք պարբերական հրատարակութիւններով:

«Արարատ» ամսագրի յուլիսի տետրում տպւած օրագրութիւնից խմանում ենք ի միջի ալսոց, որ Ուսումնական-վարչական շանձնաժողովը 1871 թւին (երեկ 1891 թ.) յուլիսի 16-ին թեմերի առաջնորդներին ուղղած է եղել մի շրջաբերական, ուր ի միջի ալսոց հետեւալն է ասւած. «Պարտաւորեցուցանել զաւալ ուսուցիչս և զաւալ ուսուցչուհիս, զի ի զանազան բաժանմունս ինքեանց շանձն եղեալ ուսումնարանաց պահպանեցեն զմիակերպութիւն ուղղագրութեան լեզուի: Խստիւ արգելիլ զգործածութիւն ալսոցիկ դասագրքնոց, որք տպագրեալք են նորահնար ուղղագրութեամբք, նոյնպէս և զգուշանալ չազգեցութենէ նոյն օրինակ ուղղագրութեամբք տպագրեալ գրքնոց և պարբերական հրատարակութեանց»:

Մեր նկատողութիւնը ալս մասին կ'անենք «Մուրճ»-ի հետեւալ համարում:

«ՀԱՅՐԵՆԻՔ» լրագիրը, որ վերջին ամիսներս արգելւած էր հրատարակելու, ալսմ նորից սկսել է հրատարակել և նորա համարները սկսեցինք կանոնաւորապէս ստանալ: «Հալրենիք» լրագրի խմբագիրն է պ. Արփիար Արփիարեան:

† ՄԱՄԲՐԷ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՍԱՆԱՍԱՐԵԱՆ։ Ներկայ օգոստոս ամսի 2-ին վախճանեց թիֆլիսի մօտ Կոջոր ամարանոցում երկարատև հիւանդութիւնից չնայ, թիֆլիսի (Վրաստանի և յմերեթիայի) հալոց թեմական առաջնորդ սրբազան Մամբրէ եպիսկոպոսը։ Հանգուցեալը իւր առաջնորդութեան պաշտօնում փոխարինեց Արիստակէս եպիսկ. Սեդրակեանին 1889 թւականի դեկտեմբեր ամսում, հետեապէս թիֆլիսի առաջնորդն եղաւ մօտաւորապէս 2 տարի ութ ամիս։ Հանգուցեալը ուսումով ու կրթութիւնով անպատրաստ լինելով՝ չիմացաւ առաջնորդութեան զաւտղանք վարել ժամանակիս նոր և աւելի մեծ պահանջների համեմատ։ Միակ բանը, որ թերևս խրախուժ էր դնում հանգուցեալ առաջնորդից՝ եկեղեցական-ծիական ուսումնարաններն էին, որոնց թիւը, թէև պաշտօնապէս մեզ անչափ, բայց պէտք է որ զգալի կերպով աւելացած լինի նորա հովուութեան ժամանակ։

ԲՃՇ. Ն. ՈՒՄԻԿԵԱՆԻ «Սննդառութիւն և կերակուր» վերնագրով չօղածի ալս համարի երես 1130-ի ծանօթութիւնը պիտի լինի հետեւեալը. «Նոյնը կարելի է ապացուցանել և ստամոքսալին զեղծերի վերաբերեալ։ Շների ստամոքսալին արհեստական կեղանկալին վէրքի (Фистула) միջոցով կարելի է տեսնել զեղծի չանկարծակի երեալը ստամոքսի մակերևութի վերայ»։

ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ «Մուրճ»-ի անցեալ № 6-ում։

Ն. Ումիկեանի չօղածում՝	պատճ է	ռադէզն է
էջ 910, վերևից տող 14.	} Rischoff	Bischoff
էջ 914, ներքևից տող 13.		
Գրախօսութեան մէջ Գ. Խալաթեանցի՝		
էջ 939 վերևից տող 39.	Խաւունիք	Հաւունիք
էջ 947 ներքևից տող 6.	հեշտութեամբ	հմտութեամբ
Երաժշտական քրոնիկում՝		
էջ 982 ներքևից տող 2.	իդէալական	խալական
էջ 983 վերևից տող 3.	րոմաններ	րոմաններ
Քաղաքական Տեսութեան մէջ՝		
էջ 987 ներքևից տող 8.	ներկայացրած էր	աչգ օրին ագի ծր ներկայացւած էր.
էջ 993 ներքևից տող 5.	եօթը տարի է	վից տարի է

Խմբագիր՝ ԱԻԵՏԻՓ ԱՐԱՍԻԱՆԵԱՆՅ
Հրատարակիչ՝ ՓԻԼԻՊՊՈՍ ՎԱՐԳԱԶԱՐԵԱՆՅ

ԻՍԿԱԿԱՆ ԿԱՐԵՄԵՔԵՆԱՆԵՐ „ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ ԶԻՆԳԵՐԻ“ ՆԻՒ-ԵՅՐԿՈՒՄ

ԱՐԺԱՆԱՑԱԾ

աշխարհի մէջ կարեւորեցանք իր ընտրելու ցուցանանքներով

ԱՄԵՆԱԲԱՐՁՐ ՊԱՐԳԵՒՆԵՐԻ

Կարելի է ընկերներ տան տիկիներին և ազնիւ օղակաւորներ
բոլոր արհեստագործներին համար

ԳՏՆՈՒՄ ԵՆ ՄԻՄԻԱՅՆ

Թիֆլիսում Զինգերի ընկերութեան կենդանական պահեստում Գո-
սթինսկի պրոսպեկտի վերայ, Մերթանովի տան և նրա բաժանմունք-
ների մէջ:

Բազում: Մեքայէլեան փողոցում,
Մերթա Աւագեանի տ.
Քուժայիտում: Բուլվարի դէմ,
Չերեկովի տ.
Բաթումում: Լոռի-Մելիքեան փո-

ղոցում, Կուզլորի տ.
Աստարաղում: Գոստիննի դուռ №
2, Տ. Աֆանասևի
Նրեանում: Իմ ճամբորդ գործա-
կալների մօտ:

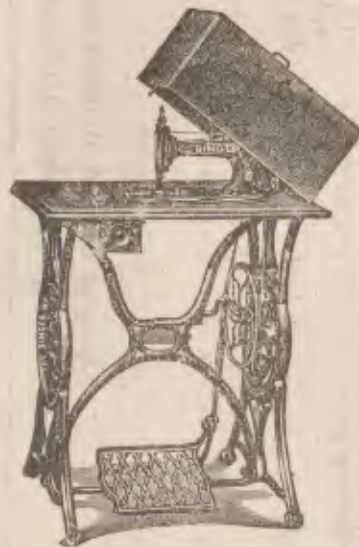
և նրանց շահապարհորդող գործաւորներին հօգ

ՄԻՋԻՆ ԵՒ ՀԻՒՍԻՍԱՅԻՆ, ՆԻՐՈՊԱՅԻ ՀԱՄԱՐ ԶԻՆԳԵՐԻ ԵՒ ԸՆԿԵՐ
ԳԼԽԱՒՈՐ ԳՈՐԾԱԿԱԼԻ ՄՕՏ

արտանութիւն ստացած

առևտրական գրոշմը

Դնողները կարող են, եթէ կամենում են, գրամը հետզհետէ վճարել սակաւ քանակութեամբ, աչն է՝ չարաթով կամ
ամսով և կամ ժամանակամիջոց ստանալ գրուակաւով գրամը վճարելու համար:

Յ. Գ. Զինգերի և ընկ. բոլոր պահեստներում գտնուում են մեքենաներին պատկանելի գործիքները, լինչպէս են
սեղաներ, թիւ, մետաքս և այլ մեքենային պատկանելի իրեղեններ ամենաշտապով գնելով:

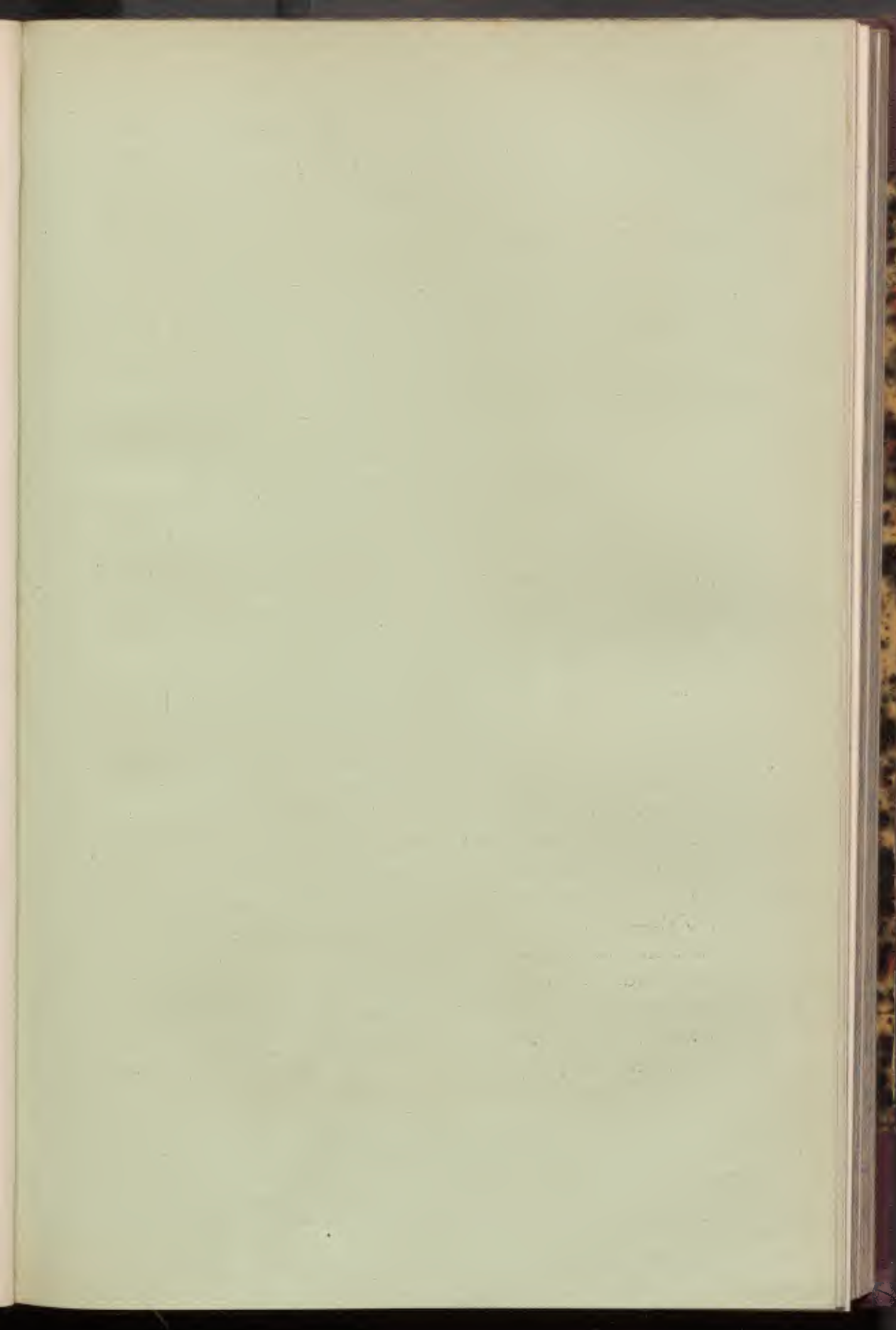
Գ. ՆԵՅԳԻԼԻՆԳԵՐ

THE

THE

„Մ Ո Ւ Ր Ճ“

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ— ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ— ԳՐԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ր Ի

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ 1892 ԹԱԿԱՆԻ ՀԱՍԱՐ

Բ Ա Յ Ի Ա Ծ Է

Տարեկան գինն է 10 ռ.

Բաժանորդագրութեան համար գիմել՝

ԽՄԲԱԳՐԱՏՈՒՆԸ } Тифлисъ. Въ редакцію журнала „МУРЧЪ“.
Tiflis. Rédaction de la Revue „MOURTCH“.

Կամ մեր զործակալութիւններին՝

ԹԻՖԼԻՍ. — Կենտրոնական դրամաձուանոց:

» պ. Յովհաննէս Թումանյ, Սիօնի փողոց № 27:

ԲԱՐՈՒ. — պ. Աւետիս Դաւթեանյ (Մարդաս. ընկ. ընթերցարան):

» պ. Ստեփան Սուլիսեանյ („Надежда“ ընկ., Набережная):

ՌՈՍՏՈՎ. — ՆՈՐ-ՆԱԽԻՋՆԵՒԱՆ. — Եղբ. Պ. Է. Գ. Ունանեաններ:

ԲԱԹՈՒՄ. — պ. Սարգիս Մակարեանյ (գրաս. եղբ. Ծովաններ):

ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏ. — պ. Ստեփան Արախանեանյ:

ՄՈՍԿՒԱ. — պ. Վարդան Թումանեանյ (Чистые Пруды д. Тупицына

» պ. Ստեփան Վարդադարեանյ, (Б. Харитоньевский, № 6):

ՕԴԵՍԱ. — պ. Միքայէլ Մուրադեանյ (գրասեն. եղբ. Ծովաններ):

ԹԱԻՐԻՋ. — պ. Ասատուր-բէկ Միքայէլեանյ:

ՉՄԻԻՐՆԵԱ. — պ. Յ. Տէր-Միրաքեանյ (Մեսրոպ. վարժարան):

ԱԼԵԿՍԱՆԴՐՊՈԼ. — պ. Յակոբ Յ. Տէր-Պօղոսեանին:

ՄԱՐՍԷՅԱ. — պ. Սիմէօն Միրզայեանյ: Rue St Jacques № 86:

ԽՄԲԱԳՐԱՏՈՒՆԸ զտանուում է Թիֆլիս, Վեկեամբնեան փողոց, տուն № 8: